

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
BÖLCSÉSZET- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR

NYELVTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

Vezető: Dr. É. Kiss Katalin

KLASSZIKA-FILOLÓGIA MŰHELY

Vezető: Dr. Maróth Miklós

A Húsvéti krónika új kritikai kiadásának előkészületei (Prolegomena)

Témavezető: Dr. Farkas Zoltán
Egyetemi docens

Készítette: Juhász Erika

MTA-ELTE-PPKE ÓKORTUDOMÁNYI KUTATÓCSOPORT
2013

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék.....	2
Előszó.....	4
Bevezetés.....	7
1. Kéziratok.....	10
1.1. <i>Codex Vaticanus Graecus 1941</i>	11
1. 2. <i>Codex Matritensis Graecus 4860</i>	22
1. 3. <i>Codex Monacensis Graecus 557</i>	29
1. 4. <i>Codex Holmiensis Graecus Va. 7,1–2</i>	43
1. 5. <i>Codex Upsaliensis Graecus n. 2</i>	55
2. Editio Raderiana (1615): <i>Chronicon Alexandrinum</i>	64
3. Fordítások.....	77
3. 1. A latin fordítás.....	78
3. 2. A francia fordítás.....	84
3. 3. A szerb fordítás.....	85
3. 4. Az angol fordítások.....	87
3. 5. A magyar fordítás.....	89
3. 6. Az orosz fordítás.....	91
4. A Húsvéti krónika a <i>Codex Vaticanus Graecus 1941</i> -ben.....	92
4. 1. Hiányok és betoldások.....	93
4. 2. Források.....	106
4. 2. 1. Izraél és Iouda királyai.....	108

4. 2. 2. Görögök a Húsvéti krónikában.....	116
4. 2. 3. Római császárok.....	119
4. 2. 4. Keresztényüldözések	143
4. 3. Lapszéli bejegyzések	149
4. 4. A Húsvéti krónika hangtani, helyesírási, alaktani és szóképzéstani jelenségei	163
Utószó.....	174
Felhasznált irodalom	178
Függelék	189

Előszó

A bizantinológiai és történeti szakirodalomban Húsvéti krónika (*Chronicon Paschale*, *Osterchronik*, *Easter Chronicle*) címen emlegetett ismeretlen szerzőjű bizánci világtörténetnek ma még nincs mértékadó, a tudományos igényeket is kielégítő, korszerű kritikai kiadása. A mű egyetlen (10. századi) kódexben maradt fenn, melyről a 16. században négy másolatot is készítettek. A 17. században készült kiadások csak ezekre az újkori a másolatokra hagyatkoztak,¹ de a bonni *corpus*ban megjelent kiadás nem következetesen támaszkodott a *codex unicus*-ra.² A hétszázharmincnyolc oldal terjedelmű, *apparatus criticus*-szal és latin fordítással ellátott szöveget ötszázhetven oldalnyi magyarázó kötet egészíti ki. L. Dindorf azonban nem sokat változtatott DuCange kiadásán; a görög szöveget csak itt-ott egészítette ki a vatikáni kézirat olvasataival. Az azonosított forráshelyeket is csak elvéve jelezte Dindorf az *apparatus*-ban, de még a DuCange által felismert szöveghelyeket sem jelölte minden esetben. A Húsvéti krónika számos forrását azonosították már, de a forráskutatásnak még mindig nagyon sok adóssága maradt, amit persze részben megmagyaráz a szöveg terjedelme is.

Sajtóhibával is gyakran találkozhatunk a három kiadásban, melyek – túlnyomórészt évszámokról lévén szó – számos félreértéshez vezethetnek. Dindorf – elődei példáját követve – a műnek a kézirat hagyományozta szerkezetét is jelentősen megváltoztatta.

Mindezek miatt a 20. században egyre többen hangoztatták a *Codex Vaticanus Graecus 1941* kollacionálásának és a Húsvéti krónika új kritikai kiadásának szükségességét,³ ezért a *Corpus Fontium Historiae Byzantinae Series Vindobonensis* sorozatában tervbe is vették az új kiadás elkészítését. A *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* hasábjain már 1978-ban a CFHB előkészületben lévő kötetei között sorolták fel a Húsvéti krónikát, Otto Mazal bízva meg a kiadással.⁴ Mazal harminc év alatt sem készült el a kiadással, de még az

---

¹ RADER, M. (ed.): *Chronicon Alexandrinum idemque astronomicum et ecclesiasticum (vulgo Siculum seu Fasti Siculi) nunc integrum graece cum latina interpretatione vulgatum*. München 1615; DU CANGE, CH. (ed.): *Chronicon Paschale a mundo condito ad Heraclii imperatoris annum dicesimum*. Paris 1688 (Venedig 1729²).

² DINDORF, L.: *Chronicon Paschale*. (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* 4-5) Bonn 1832.

³ MAAS *BZ* 21 (1912) 46-48; MORAVCSIK 1958 242; HUNGER 1978 329.

⁴ JÖB 27 (1978) 414.

előmunkálatokkal sem, 2008-ban pedig váratlanul elhunyt. Halála után Michael Featherstone jelentette be igényét a kiadásra, de az anyag kézhezvétele után visszalépett. A bécsi alsorozat főszerkesztője, Wolfram Hörandner ezek után magyar kutatóknak ajánlotta fel a kiadás lehetőségét.

Az új kritikai kiadás elkészítése különböző jellegű előmunkálatokat igényel; a dolgozatban ezekbe igyekeztünk betekintést nyújtani. A *Codex Vaticanus Graecus 1941* alapos írástörténeti és könyvtörténeti tanulmányozása elengedhetetlen, de a másolatokat sem lehet figyelmen kívül hagyni, mert ezek – kultúrtörténeti érdekességük mellett – a vatikáni kézirat mára már nehezen olvasható helyeinek helyreállításában is segíthetnek. A kéziratok bemutatása során nem törekedtünk arra, hogy katalógus-leírásokat készítsünk, mert ezek részben már rendelkezésünkre állnak, részben pedig a közeljövőben várható megjelenésük. Ehelyett elsősorban a szakirodalomban tapasztalható számos félreértést igyekeztünk kiküszöbölni, majd pontosítani az egyes kódexek történetére vonatkozó adatokat.

A kiadások közül dolgozatunkban csak az *editio princeps*-re tértünk ki részletesen, melynek tudománytörténeti szempontból döntő jelentősége van. A 16. században felfedezett mű élénken foglalkoztatta a korabeli tudós közvéleményt, de csak Matthäus Rader 1615-ben megjelent kiadása tette lehetővé, hogy a szélesebb olvasóközönséghez is eljusson a Húsvéti krónika.

A krónika teljes szövege mindmáig nem jelent meg élő nyelvi fordításban: egy viszonylag nagyobb egység olvasható belőle angolul, a Húsvéti krónika előtti bevezető szöveg franciául, és több kisebb szemelvény magyar, orosz és szerb nyelven.

Ezek rövid ismertetése után térünk rá a Húsvéti krónika tárgyalására. Elsősorban nem tartalmi szempontból elemeztük a krónikát, hanem a kézirat (*Codex Vaticanus Graecus 1941*) vizsgálata során felmerült nehézségekre és sajátosságokra kívántuk felhívni a figyelmet. A szövegben tapasztalható hiányok és későbbi betoldások vizsgálata mellett elsősorban a források kérdésére összpontosítottunk. A Húsvéti krónika szerzője által felhasznált források felderítése a kritikai kiadás *apparatus fontium*-a összeállítása szempontjából is kiemelt fontosságú feladat, de a forráskutatás segítségével a mű szerkezetére, a szerző munkamódszerére, valamint a másolói tevékenységre vonatkozóan is érdekes megfigyeléseket tehetünk. A forrásokkal foglalkozó négy esettanulmány után a lapszéli bejegyzésekkel kapcsolatos megfigyelések, majd a nyelvi (hang- és alaktani) leírás következik.

A tárgyalás során bizonyos esetekben szükségesnek tartottuk a kézirat helyesírását is pontosan megjeleníteni. A vatikáni kézirat helyesírásának legfontosabb sajátosságai: hiányzik a vég-*sigma*; hiányzik az *iota subscriptum*; a *spiritus asper* és *spiritus lenis* használata nem

következetes; a kiejtést tükröző írásmódnak és az itacizmus jelenségének köszönhetően a klasszikus görög szövegekben megszokottaktól eltérő alakokkal találkozhatunk. Ahol ezt külön nem jelöltük, ott Dindorf átírását, oldal- és sorszámait követtük a Húsvéti krónika adott helyein. A Húsvéti krónikából és másunnan vett szemelvényeknek a dolgozatban közölt fordításai – amennyiben a fordító neve külön nincs feltüntetve – a dolgozat írójának saját fordításai.

Bevezetés

A *Húsvéti krónikáról* (*Chronicon Paschale*) átfogó elemzés a mű első kiadása (Rader 1615) óta eltelt közel négyszáz évben nem készült. A *Chronicon Paschale*ről elsősorban tudományos lexikonok szócikkei, valamint a különböző kiadások és fordítások elé írt előszók, továbbá néhány, az ókori és középkori történetírást tárgyaló munka rövid fejezete igazít el.⁵ Az alábbiakban a korábbi kutatás főbb eredményeit is összefoglalva általános áttekintést adunk a műről.

A *Chronicon Paschale* keresztény (bizánci) világtörténet. A mű összeállítója, avagy szerzője ismeretlen. A *Chronicon Paschale* kéziratban hagyományozott címe: *Az idők foglalata Ádámtól, az első teremtett embertől, a legkegyesebb Hérakleios uralkodásának huszadik, postconsulságának tizenkilencedik, és fia, Hérakleios, az új Konstantín uralkodásának tizennyolcadik évéig, az indikció harmadik évéig.* (Ἐπιτομὴ χρόνων τῶν ἀπὸ Ἀδὰμ τοῦ πρωτοπλάστου ἀνθρώπου· ἕως κ' ἔτους τῆς βασιλείας Ἡρακλείου τοῦ εὐσεβεστάτου· καὶ μετὰ ὑπατεῖαν ἔτους· ιθ': καὶ ιη' ἔτους τῆς βασιλείας Ἡρακλείου νέου Κωνσταντίνου τοῦ αὐτοῦ υἱοῦ· ἰνδικτίονος τρίτης.) A címbejegyzés alapján a kutatás általánosan elfogadott feltevése, hogy a névtelen szerző Kr. u. 630-ig tárgyalta a történelmi eseményeket. A *Chronicon Paschale* ma ismert egyetlen bizánci korból származó kézírata (*Codex Vaticanus Graecus 1941*) azonban sérült, s emiatt a *Húsvéti krónika* szövege, minthogy a kézirat utolsó lapjai hiányoznak, ténylegesen csak Kr. u. 628-ig halad előre az eseménytörténetben.⁶

A szerző az annalsztikus történetírás hagyományát követve mutatja be az emberiség történelmét a Teremtéstől – számításai szerint ez Kr. e. 5509. március 21-ére esett – saját koráig, azaz Hérakleios császár (610-641) uralkodásáig. Az előadásmód tárgyilagos, a szerző szubjektivitása csak a jelentősnek ítélt történelmi események megválogatásában mutatkozik meg. Az egyházi ünnepekre, mindenekelőtt a Húsvétra és a húsvétszámításra különös gondot

⁵ További tájékozódáshoz lásd elsősorban: KRUMBACHER 1891 115-118. (1897² 337-339); SCHWARZ 1899 2460-2477; MORAVCSIK 1958² 241-243; HUNGER 1978 328-330; WHITBY – WHITBY 1989 ix-xxix; TREADGOLD 2007 340-349; HOWARD-JOHNSTON 2010 36-59.

⁶ A történelmi háttérhez lásd: KAEGI 2003, REININK – STOLTE 2002 további szakirodalommal.

fordított. A bizánci világtörténetírás műfaji hagyományának megfelelően ebben a műben is kiemelt szerepet kap Jézus Krisztus megtestesülése, melynek kapcsán a szerző hosszú értekezésben tárgyalja a naptár- és időszámítás bonyolult kérdéseit. A húsvéti ünnepkörhöz fűzött kronológiai megjegyzéseit szokás szerint összeköti Krisztus szenvedéstörténetének és feltámadásának leírásával. A mű a *Chronicon Paschale* nevet a szövegben ismétlődő jelleggel feltűnő húsvétszámítások és a vatikáni kódexben a világtörténet előtt álló rövid értekezés (*Syntagma de Paschalibus*) vagy előszó miatt kapta, mely a Húsvét időpontjának lehetséges kiszámítási módjaival foglalkozik. A szakirodalomban DuCange szövegkiadása (1688) óta általában a *Chronicon Paschale* megnevezéssel szokás hivatkozni a műre.

A *Chronicon Paschale* összeállítójának nagy érdeme, hogy a különféle, részben elveszett forrásból származó sok adatát sikerült viszonylag áttekinthető formában, diakrón módon elrendeznie és megjelenítenie. Azon törekvése, hogy a (saját koráig) több mint 6100 évet felölelő világtörténelem eseményeit a lehető legpontosabban datálja és a történelmi adatokat bizonyos évkörökhöz – ciklusokhoz – kösse, valamint a húsvétszámítás terén megmutatkozó alaposága és munkamódszere miatt a kora bizánci történetírás kiemelkedően fontos forrása.

A Húsvéti krónika időrendi vázát az ősatyák nemzedékei adják Ábrahámától, majd az uralkodói évek és az olimpiai időszámítás, azaz az *olympiasok* (193,8-20). A római köztársaság korában ezek mellé kerülnek a consuli évek, a római császárkorban pedig még azt is megadja a szerző, hogy az adott év az *indictio* hányadik évének felel meg (308,18 - 309,3). Ezeket az időrendi keretet biztosító adatokat még abban az esetben is gondosan megadja a szerző, ha valamelyik évhez egyáltalán nem tudott vagy nem akart történelmi adatot rendelni.

A szerző olykor terjedelmes dokumentumokat is beemel a szövegbe, melyekről általában tartalmi összefoglalást ad, de az is előfordul, hogy szó szerint idéz rendeletet vagy levelet. Ezek a források, különösen a hatodik és hetedik századi kortárs dokumentumok rendkívül fontos források, még akkor is, ha, amint azt többen feltételezik, eredetileg csak helykitöltésre, azaz a hiányzó történelmi események pótlására szolgálhattak.

A történelmi adatokat többnyire korábbi kútfők alapján közli, s olyan forrásokat is felhasznált, amelyek csak töredékes formában maradtak fenn vagy mára már teljesen elvesztek. Egyedülálló adatokat közöl például a konstantinápolyi Nika-lázadásról (532). A CP forrásainak feltárása és azonosítása persze nagyon nehéz, olykor szinte lehetetlennek tűnő feladat. A fentiekén kívül a szövegkritikai munkát tovább nehezíti, hogy a szerző legtöbbször minden hivatkozás nélkül idézi forrásait. Ahol viszont megnevezi forrásait, ott sem lehetünk biztosak abban, hogy valóban használta az említett műveket: a tudományos közvélekedés

szerint valószínűbb, hogy többnyire csak közvetítők révén ismerte a hivatkozott művek zömét. Egyik közvetítő forrása szinte biztosan a hatodik századi világtörténet volt Ióánnés Malalastól. Malalas *Chronographiájának* ágas-bogas szöveghagyománya sok megválaszolatlan kérdést rejt magában. A kérdések feltárására és megválaszolására létrehívott nagyszabású német és ausztrál vállalkozások eredményei a *Chronicon Paschale* kutatását is nagyban segítik.⁷

Az eddig feltárt források közül, melyek részletes ismertetésére itt most nem térek ki, legjelentősebbek természetesen az Ószövetség könyvei görög fordításban (*Septuaginta* LXX) és az újszövetségi könyvek (31,12-17). A Szentírás mellett legtöbbször az egyháztörténetíró Eusebios Pamphilou, caesareai püspök (313-c.340) műveit idézi, de Iulius Africanus, ciprusi Epiphánios, Kosmas Indikopleustés (*Topographia Christiana*) hatása és használata is több helyen kimutatható. A szerző által felhasznált *consul*-listákkal kapcsolatos szerteágazó kutatások ismertetése nélkül itt annyit jegyzünk meg csupán, hogy a *Chronicon Paschale* az ún. *Fasti Hydatiani*-val és Marcellinus Comes munkájával mutat közeli rokonságot.

Az adatgazdag, de száraz időrendi váz és az anekdotázó történetmondás között, amely például elődjét és forrását, Malalast is jellemezte, a *Chronicon Paschale* összeállítója középúton haladt. Bizonyos éveknél olykor csak egy-egy félmondatos bejegyzést találunk, olyanokat például, hogy valamely költő, filozófus, (feltűnően ritkán) történetíró megszületett, „*híressé lett*”, vagy éppen elhalálozott, de a szikár adatokból összeálló időrendi keretet, a bizánci világtörténet műfaji hagyományának megfelelően,⁸ a *Chronicon Paschale* szerzője is igyekszik néha érdekes, olykor egyenesen hátborzongató részletekkel kiszínezni. Kimerítő beszámolót ad például Nisibis perzsa ostromáról (350), a zsarnok császár, Phókas (602-610) megcsonkításáról, Septimius Severus császár (193-211) konstantinápolyi építkezéseiről vagy Eudokia császárné nevezetes almájáról. A szerző fő érdeklődési területe, a naptári és időszámítási kérdések mindvégig előtérben maradnak, s így a mű irodalmi értéke meglehetősen csekély, talán még fércműnek is tűnhet, az időrendi pontosságra való törekvés miatt azonban, mely vitathatatlan érdeme és erőssége a szerzőnek, tárgyilagos és megbízható történeti forrás.

⁷ A Melbourne-i és Sydney-i bizantinológusok és klasszikus filológusok összefogásának köszönhetően Malalas krónikájának teljes szövege olvasható már angol nyelven (JEFFREYS – JEFFREYS – SCOTT (et al.) 1986), és – a szláv és szír történetírói hagyomány párhuzamos vizsgálatával – folyamatosan jelennek meg Malalassal kapcsolatos kutatásaik eredményei (JEFFREYS – CROKE – SCOTT 1990; legutóbb: SCOTT 2012)

A tübingeni Eberhard Karls Universitát (Seminar für Alte Geschichte) kutatóinak részvételével a Heidelbergi Tudományos Akadémia támogatásával megvalósuló tizenkét éves (2013-tól futó) vállalkozás keretében történeti-filológiai kommentár készül Malalas művéhez.

⁸ A világkrónika új (irodalmi, narratológiai) kutatási irányaihoz lásd: SCOTT (Text) 2012.

Kéziratok

1. 1. *Codex Vaticanus Graecus 1941*

A Húsvéti krónika legrégebbi és legjobb kézírata, a *Codex Vaticanus Graecus 1941* sok hányattatáson ment keresztül. Gregorio de Andrés megkísérelte – elsősorban Charles Graux eredményeinek felhasználásával⁹ és spanyol kézíratos források bevonásával – összefoglalni a kódex történetét,¹⁰ de az adatok szűkössége és félreérthetősége miatt sokszor csak feltevésekre volt kénytelen hagyatkozni.

A kutatók általában egyetértenek abban, hogy a vatikáni kéziratot a 10. században másolták, de Georgio de Andrés következetesen 11. századnak mondja a kódexet, s ez az adat jelenik meg Sofia Torallas Tovarnál is,¹¹ aki a svédországi kéziratok leírásakor a Húsvéti krónika szöveghagyományát vizsgálva elsősorban Andrés alapvető tanulmányára támaszkodott.

A 16. századig semmit nem tudunk a Húsvéti krónika (*Chronicon Paschale*) kézíratairól. Az első adatunk 1551-ből származik: a *Codex Vaticanus Graecus 1941* ötödik *folium*ának alsó lapszélén olvasható bejegyzés szerint (*Messanae emi a Georgio Constantinopolitano VI (Kalendas) Octobris M.D.LI*) ekkor, 1551-ben vásárolta meg a szicíliai Messinában Konstantinápolyi Geórgiosztól az aragón tudós, Jerónimo Zurita y Castro (1512-1580, Hieronymus Surita).¹² Utóbbi az 1^v és 293^r oldalak felső lapszélén látható – törölt, de részben még olvasható – bejegyzések igazolhatják, melyeket *Hie[ronymi] Suritae*,¹³ *Hie(ronimus) Surita*,¹⁴ illetve *Hier(onymi) Suritae*¹⁵ formában szoktak feloldani. Valójában egyik kiegészítés és olvasat sem meggyőző, de a birtokos esetben lévő alak valószínűbbnek tűnik.

⁹ GRAUX 1880.

¹⁰ ANDRÉS *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* 64 (1958) 5-28.

¹¹ TORALLAS TOVAR *Erytheia* 15 (1994) 191-258.

¹² DuCange kiadása előszavában (DUCANGE 1688 XXXVIII.) *emptum* olvasatot közölt, melyet Graux is elfogadott (GRAUX 1880 68). Elsőként Pierre Batiffolnál (BATIFFOL 1891 98. n. 2.) találkozhatunk a helyes *emi* olvasattal, melyet azután a későbbi kutatók (MERCATI *Journal of Theological Studies* 7 (1906) 398; ANDRÉS 1958 7; CANART 1970 718) is elfogadtak és átvettek.

¹³ MERCATI 1906 398.

¹⁴ ANDRÉS 1958 7.

¹⁵ CANART 1970 718.

A legújabb kutatások szerint a fent említett Konstantinápolyi Geórgios azonos azzal a Geórgios Basilikossal,¹⁶ akitől Budapesten az Országos Széchényi Könyvtárban is őriznek egy másolatot (Bud. B. N. 9 Fol. Gr. – Oreibasios).¹⁷ Geórgios Basilikos 16. századi görög másoló és könyvkereskedő volt, aki előbb Velencében, majd 1542-től 1551-ig Messinában tevékenykedett.¹⁸ Általában az ottani görög közösség papjai számára másolt könyveket, de 1547-ben például Francisco de Mendoza y Bobadilla (1508-1566) burgosi kardinális részére is készített másolatot. Az általa másolt kéziratok *subscriptió*iban egyszerűen Konstantinápolyi Geórgiosként nevezte meg magát. Emmanuel Miller korábban – Iriarte nyomán – úgy gondolta, hogy bazilita szerzetes volt a messinai San Salvatore kolostorban.¹⁹ Andrés ezt a feltevést cáfolta, s állítása igazolására Giovanni Mercatit idézte, aki azonban mindössze annyit állított, hogy abból, hogy a kéziratot Konstantinápolyi Geórgios adta el Zuritának, nem következik, hogy a kódex az archimandritáé volt.²⁰

Zurita I. Károly spanyol király (1516-1556; V. (Habsburg) Károly német-római császár) felhatalmazásából és megbízásából kutatta a kasztíliai, aragóniai, katalóniai és itáliai forrásokat, hogy hivatalosan megbízott történészként megírja az Aragóniai Királyság történetét.²¹ Szicília szigetén több értékes kéziratot is vásárolt, így jutott birtokába többek között a Húsvéti krónika 10. századi kézírata is. Zurita Szicíliából Rómába utazott, ahol beszámolt a Húsvéti Krónika megtalálásáról, melynek egyesek (a megtalálási helyéről) a *Fasti Siciliani* nevet adták.

Az értékes kódexet Zurita valószínűleg Zaragozába vitte. Juan Páez de Castro (c. 1510-1570) ugyanis 1552. augusztus 14-én Rómából Zaragozába címezte neki levelét, melyben Antonio Agustín (1517-1586, Antonius Augustinus) kérését tolmácsolta. Agustín egy másolatot szeretett volna a római consulokról abból a görög nyelvű kódexből, melyet Zurita Szicíliából vitt magával (Rómába, majd Zaragozába).²²

A kézitról ezek után hosszú ideig nincs adatunk. Elképzelhető, hogy Zurita kölcsönadta II. Fülöp spanyol király (1556-1598) gyóntatópapjának, a jezsuita Juan Páez de

¹⁶http://pinakes.irht.cnrs.fr/rech_manusc/resultManuscrit?filterville=VATICANO&filter_ville=351&filter_depot=633&filter_cote= Vat.+gr.+1941&commit=Rechercher

¹⁷ KUBINYI 1956 24. T 1

¹⁸ Rövid életrajzához, a vele kapcsolatos irodalomhoz, írásának jellegzetességeihez (egy tábla mutatvánnyal) lásd: HUNGER – GAMILLSCHEG – HARLFINGER 1983 A 53-53; 1983 B 30; 1983 C Tafel 56; 1989 A 48-49; 1997 A 54. További irodalomhoz lásd még: MARTIN *Estudios Humanísticos Filología* 13 (1991) 48-49. n. 23.

¹⁹ MILLER 1886 29, ahol az O. 1. jelzetű, 16. század közepére datált kézirat kapcsán ezt írja: „*par George de Constantinople, moine basilien du monastère Sauveur, à Messine, à se que pense Iriarte.*”

²⁰ MERCATI *Studi e Testi* 68 (1935) 59. n. 9.: „...quel codice sarà uscito da Messina verso la metà del secolo, allorchè ne uscì il celebre *Chronicon Paschale* venduto con una copia di esso al Zurita in Messina nel 1551 da Giorgio di Constantinopoli ... che però non risulta sia stato codice dell' Archimandritato.”

²¹ *Anales de la Corona de Aragon* compuestos por Geronimo Çurita I-II. Saragossa I:1562, II:1579; I-II: 1610².

²² Real Academia de la Historia, Colección Velázquez A. 112, 369 f. A levelet spanyolul idézi ANDRÉS 1958 8.

Castronak, mert amikor Páez de Castro halálakor (1570-ben) II. Fülöp átvizsgáltatta könyvtárát, a dolgozószobában több Zuritától származó kéziratot is találtak. Zurita saját kezű levelében pedig, melyben közölte, hogy a hagyatékából mely könyveket kéri vissza, egy görög nyelvű Újszövetség, egy görög szótár, egy Dioskoridés- és Ptolemaios-kézirat mellett negyedik tételként egy nagyon régi pergamen kódex szerepel, mely egy nagyon régi írással másolt görög krónika („*Otro libro de mano, en pergamino, muy antiguo, que es un Crónico griego, de letra muy antigua*”). A kutatók azt feltételezik, hogy az említett könyv a Húsvéti krónika 10. századi, Sziciliában megtalált kódexe lehetett.²³

Zurita még életében igyekezett gondoskodni értékes könyvtára jövőjéről, ezért úgy döntött, hogy párját ritkító könyvgyűjteményét a zaragozai Aula Dei karthauzi monostornak adományozza. A könyvek feltehetőleg már 1571-ben a szerzetesekhez kerültek. II. Fülöp azonban szemet vetett Zurita könyvtárára, s szeretne volna megszerezni az épülő Escorial Könyvtár számára. 1573-ban a perjel hajlandó lett volna a király rendelkezésére bocsátani a Zurita-könyveket, 35.000 dukátért cserébe. II. Fülöp emberei hosszasan tárgyaltak a monostor képviselőivel, de túlságosan soknak találták a kért összeget. Zurita egy 1579-ben kelt, Antonio Agustínnak írt levele már arról tanúskodik, hogy ő maga is szívesebben látta volna a könyveit a San Lorenzo Királyi Könyvtárban, ahol nagyobb megbecsülés övezné őket, és a nyilvánosság számára is jobban hozzáférhetőek lennének,²⁴ de a király és a rendfőnök között végül nem jött létre megegyezés. 1580-ban meghalt Zurita, és végrendelete értelmében minden kézzel írott és nyomtatott könyvét a zaragozai Aula Dei monostorra hagyta: „*Item dexo al monasterio de Aula Dei de la orden de la Cartuxa de el territorio de Çaragoça, todos los libros que yo al presente tengo de mano y impresos.*”²⁵

Zurita könyvtárát a kolostorban elhanyagolták. A szerzetesek készítettek ugyan egy jegyzéket a náluk lévő könyvekről, de a görög, héber és arámi (*chaldeus*) kéziratokat nem katalogizálták. Jóllehet bizonyítékaink nem nagyon vannak róla, valószínűleg a Húsvéti krónika kézírata is a zaragozai Aula Dei monostorba került Zurita-könyvek között volt. Andrés ennek bizonyítására a jezsuita Denis Pétaut (1583-1652, Dionysius Petavius) idézi:²⁶

²³ Ms. esc. & II. 15, 246. f.; vö. GRAUX 1880 335.

²⁴ „*Tienen orden aquellos padres (cartujos), que si su majestad, que manda poner mucha diligencia en recoger estos libros, fuere servidos dellos, le sirvan con ellos, pues siempre tendra memoria de hazer alguna limosna y merced aquel convento; y en su librería Real de S. Lorenço estaran mejor, considerado que es de creer, que su Majestad mandara dexar al orden, y recaudo en aquella librería, como los libros sean bien conservados y dellos pueda resultar el fruto que se pretende*” DORMER, D. J.: *Prograssos de la historia en el Reino de Aragón y elogios de Gerónimo Zurita*. Zaragoza, 1680. 428. alapján közli Andrés 1958 15-16.

²⁵ CANELLAS LÓPEZ, Á: *El testamento de Gerónimo Zurita y otros documentos a él relativos*. Revista Zurita 1 (1933) 301-320 alapján közli Andrés 1958 16.

²⁶ ANDRÉS 1958 17.

„quos (sic) ex veteri codice suapte manu descripsit ad nosque misit R(everendus) P(ater) Petrus Castelnavius Societatis nostrae ex Caesaragustano Collegio in Hispania”.²⁷ Az Andrés által idézett részletből mindössze annyit állíthatnánk biztosan, hogy a jezsuita Pedro Castellarnau Zaragozában egy régi kéziratból kimásolt bizonyos részleteket, és azokat elküldte a szintén jezsuita Pétaunak. A teljes idézet a következőképpen hangzik:

„Hunc Latine, nisi fallor, transtulit Dionysius Exiguus. Graecum autem ipsum in schedis nacti sumus, quas ex veteri codice suapte manu descripsit, ad nosque misit R(everendus) P(ater) Petrus Castelnavius Societatis nostrae, ex Caesaraugustano Collegio in Hispania. In his Opusculum erat Petri Alexandrini Martyris titulo inscriptum de XIV. Paschali a Judaeis observata: cui subjectus erat hic Theophili prologus sine auctoris nomine; nec integer tamen. ex (sic) quo Latinam interpretationem in nonnullis, quae aperte mendosa erant, castigavimus, & vicissim Graecis ipsis ex Latina versione succurrimus.”

Pétau az adott helyen a vatikáni kéziratban a Húsvéti krónikát megelőző húsvétszámítást tárgyaló értekezés (*Syntagma de Paschalibus*) egy részletét (17^r-18^v) idézi latin fordítással, melyet Theophilus alexandriai patriarcha (385-412, Theophilus Alexandrinus) I. (Nagy) Theodosius császárhoz (379-395) címzett értekezésének előszavával azonosít. (A fent idézett részlet Pétaunak a levélhez fűzött magyarázatából származik.)²⁸ A *Codex Vaticanus Graecus 1941* (meglehetősen megrongálódott) ötödik *folium*ának *versó*ján a bal oldali lapszélen szerepel a cím, mely I. Péter alexandriai patriarcha (300-311, Petrus Alexandrinus), a „vértanúk pecsétje” fent említett munkájára utal. Jóllehet a kéziratban több hasonló cím is szerepel a Húsvéti krónikát megelőző kivonatgyűjteményben, elképzelhető, hogy Pétau (talán Castellarnau híradása nyomán) úgy gondolta, hogy az egész bevezető az alexandriai mártírpüspök műve, amelybe a szerző nevének megemlítése nélkül lett beillesztve a Theophilus-idézet. A név valóban nem szerepel, csak az immár középre rendezett, nem pedig a lapszélen feltüntetett cím, melyet Pétau a kéziratnak megfelelően idézett.²⁹

²⁷ PÉTAU, D.: *Opus de doctrina temporum, divisum in partes duas, quarum prior τὰ τεχνικὰ temporum, posterior τὰ ιστορούμενα complectitur*. Lutetiae Parisiorum 1627; *Opus de doctrina temporum. II. cum Uranologio seu Auctario operis de doctrina temporum II*. Lutetiae Parisiorum 1630; Antwerpiae 1703, 1705; Veronae 1731; Veneziae 1757.

²⁸ PÉTAU 1757 501-502; 508.

²⁹ Pétau óta az is bizonyítást nyert, hogy Theophilus Alexandrinus levele nem szerves része a Húsvéti krónika előtti húsvétszámítást tárgyaló értekezésnek (*Syntagma de Paschalibus*): BEAUCAMP – BONDOUX – LEFORT – ROUAN – SORLIN *Travaux et Mémoires* 7 (1979) 227. ill. 298-301. (Appendice III.: L'extrait de la lettre de Théophile.)

Περὶ τοῦ κατὰ τὸν θεῖον νόμον γιγνομένου κατ' ἐνιαυτὸν ἀγίου καὶ σωτηριώδους πάσχα καὶ τῶν τούτου ζητημάτων σύντομος μετὰ ἀποδείξεως ἀπόλυσις

A fenti magyarázat persze önmagában nem kielégítő, de Petrus Alexandrinus említése, a Zaragoza helymegjelölés, és az „*ex veteri codice*” kifejezés mégis megerősíteni látszik azt a feltételezést, hogy Denis Pétau jezsuita rendtársa, Pedro Castellarnau valóban Zurita 10. századi kódexét használhatta a másolás során.

1626-ban azonban Zaragozába érkezett Gaspar de Guzmán y Pimentel Ribera y Valesco de Tovar, Conde-Duque de Olivares (1587-1645), IV. Fülöp spanyol király (1621-1665) kegyence, a híres könyvgyűjtő, és amint megtudta, hogy Zurita könyvgyűjteménye a karthauzi Aula Dei monostorban van, rögtön meg akarta szerezni az értékes könyvtárat. A perjel, Martín de Zuncarren azonban ellenállt a Conde-Duque de Olivares követeléseinek, akinek végül sikerült megszereznie az általános rendfőnök engedélyét, s ennek birtokában Zurita könyvtárát Madridba szállíthatta.

A kutatók valószínűnek tartják, hogy az aragóniai történetíró könyveivel együtt a Húsvéti krónika 10. és 16. századi példányai is Madridba kerültek. A Királyi Történelmi Akadémián őriznek ugyanis egy másolatot Conde-Duque de Olivares könyvtárának katalógusából, *Biblioteca selecta del Conde-duque de Sanlúcar, gran chanciller de materias hebreas, griegas, arábigas, latinas, castellanas, francesas, tudescas, italianas, lemosinas, portuguesas, etc.* címmel,³⁰ melyet P. Lucas Alaejos állított össze. Ebben a görög kéziratok között a következő tétel is szerepel: „*Epitome temporum. Graece, antiquissimae notae. Fol. Cax. 31, num. 7*”. Minthogy a kéziratokban a Húsvéti krónika görög címe Ἐπιτομή χρόνων ... szókapcsolattal kezdődik, ráadásul igen régi kódexről van szó, ez a bejegyzés nagy valószínűséggel a Húsvéti Krónika vatikáni kéziratára (*Codex Vaticanus Graecus 1941*) vonatkozik.

Nicolás Antonio (1617-1684) az 1500 utáni spanyol szerzők könyveit tárgyaló munkájában Zuritára is kitért,³¹ és a Zuritával foglalkozó fejezet utolsó bekezdése szintén azt látszik alátámasztani, hogy a kézirat ott volt a Conde-Duque de Olivares könyvtárában: „*Debetur quoque nostro Chronicon illud Alexandrinum, alias Fasti Siculi nuncupatum, quod Graecum Latina cum interpretatione Matthaeus Raderus, Societatis Jesu, edidit Monachii Bajoariorum anno 1615. in 4. Hoc enim Zurita invenit in quadam antiqua bibliotheca regni Siciliae, ut monet in praefatione suorum ad Fastos Commentariorum Onuphrius Panvinius: de quo Chronico Thomae Reinesii censuram lib. II. Variarum cap. XVII. post aliorum alias,*

³⁰ Real Biblioteca ms. II/1781 3^r-180^v.

³¹ ANTONIO 1783 604-607.

operae pretium erit consulere. In bibliotheca Olivariensi extabat liber sic inscriptus: Manual de Geronimo de Zurita, ut constat ex ejus catalogo.”³²

1639-ben a zaragozai költő és történétíró, Juan Francisco Andrés de Ustarroz (1606-1653) egy Zuritáról készülő tanulmányhoz Tomás Tamayo de Vargas (1589-1641) humanista tudóstól kért adatokat az aragóniai történétíróról, mert úgy értesült, hogy Tamayo de Vargas foglalkozott a Conde-Duque de Olivares könyvtárával. Tamayo de Vargas lesújtó képet festett neki Zurita könyveinek sorsáról, s külön kiemelte, hogy a *Chronicon Alexandrinum* eredeti kéziratát egy barátja mindössze tizennégy *real*ért vásárolta meg.³³

Graux idézi Pedro Valero 1690. július 31-én Zaragozában kelt, Esteban Baluze-nak címzett levelét,³⁴ melynek végén egy másik kéz bejegyzése arról tanúskodik, hogy az illető Madridban még a kezében tartotta Zurita Messinában vásárolt görög krónikáját, és úgy gondolta, hogy Martín de la Farina y Madrigal apát vitte onnan a Húsvéti krónika kéziratát a Vatikáni Könyvtárba.³⁵

A fenti adatokat összekapcsolva a kutatók feltételezik, hogy Martín de la Farina y Madrigal volt az a szerencsés, aki neveltségesen alacsony áron, 14 *real*ért jutott az értékes 10. századi kódexhez. A spanyol származású, de a szicíliai Palermóban született itáliai humanista, IV. Fülöp udvari káplánja, a spanyol királyság legtiszteltetlenebb embereivel állt kapcsolatban. Spanyolországi tartózkodása alatt igyekezett minél több, kiváltképp az arab megszállás alatti Szicíliaira vonatkozó történelmi adatot és kéziratot összegyűjteni. Mivel nincs forrásunk arra vonatkozóan, hogyan került a krónika a Conde-Duque de Olivares könyvtárából az apáthoz, a kutatók általában elfogadják Graux feltételezését, aki szerint a Húsvéti Krónika kéziratát tartalmazó kódexet a Conde-Duque de Olivares valamelyik hűtlen szolgája ellophatta, majd 1639 februárjában a madridi régiségek piacán áruba bocsátotta, és tőle vásárolta meg a kódexet Martín de la Farina.

³² ANTONIO 1783 607.

³³ „Yo se que alguno de los que mas ruido an hecho en el mundo entre los hombres doctos – pues fue deseado de Casaubon, encarecido de Escaligero, comprado por mucho dinero su traslado de David Hoeschelio –, aqui le compro un amigo mio por catorze reales. Este es el original del Chronico Alexandrino que sacó el P. Radero, i Panvino llama Fastos siculos, por haverle hallado en Sicilia nuestro Çurita.” Biblioteca Nacional, Mss. 8389, 175. f. Andrés 1958 19.

³⁴ Paris, Bibliothèque nationale, collection Baluze, 354. 208-209. f.; GRAUX 1880 349. n. 1.

³⁵ „Perdóneme V. S. el escribir de mano agena, porque el tiempo corto no permite otra cosa. Del Chronicon griego de Zurita, á que verdaderamente no debian dar los eruditos otro nombre (pues él tuvo la dicha de encontrarle en Mecina, y el cuidado de traerle á España y comunicarle á otras provincias) pudiera decir yo algo mas, porque le ví, y le tuve en mis manos en Madrid, y de allí, creo, llevó á la librería Vaticana el abad Don Martin de la Farina Madrigal: pero no hay lugar agora de hacer en esto reflexion. Tengo por incierto lo que se dice en la prefacion de Cangio n. 10. que este S^{or}. abad compró un exemplar en Constantinopla.” Paris, Bibliothèque nationale, collection Baluze, 354. 208–209. f.; GRAUX 1880 349-350. n. 1.

Andrés szerint Martín de la Farina apát 1648-ban adta át a kéziratot a francia jezsuitának, Philippe Labbénak (1607-1667). Véleménye mellett magát Labbét idézi: „*Chronicon Alexandrinum... Iis iam publicatis, accepimus Matriti apud Reverendissimum abbatem de Farina Siculum regi Catholico ab Oratorio reperiri uetustissimum ac emendatissimum exemplar Alexandrini Chronici.*”³⁶ Andrés *reperiri* helyett *reperire*-t írt a szövegben, de értelmezése – véleményünk szerint – így sem állja meg a helyét. Az idézett mondat inkább arról szól, hogy hogy Labbe Madridban Martín de la Farina apátnál értesült (*accepimus*) a már nyomtatásban is megjelent (Rader, 1615) *Chronicon Alexandrinum* igen régi (vagy egyenesen legrégebbi) példányának előkerüléséről.

Martin de la Farina Madridból visszatért Szicíliába. Legkésőbb 1660 körül a Húsvéti krónika kéziratát odaadta Lukás Holstének (1596-1661, Lucas Holstenius), a Bibliotheca Vaticana könyvtárosának, aki 1653-tól a könyvtár vezetője volt, mert a francia humanista és megszállott könyvgyűjtő, (Louis-)Émery Bigot (1626-1689), aki 1659 és 1661 között kutatott Itáliában, 1684. április 28-án azt írta DuCangenak (1610-1688, Charles du Fresne, sieur du Cange), hogy Holste közlése szerint nála van az eredeti példánya annak a krónikának, melyet a szicíliai Martín de la Farina apát Szicíliából Rómába vitt: „*Estant à Rome, M. Holstein me dit qu'il avoit l'original de cette chronique, que l'abbate della Farina, Sicilien, avoit apporté de Sicile à Rome; que cet exemplaire avoit esté apporté à Messine par un marchand de Constantinople ...*”.³⁷ Holste 1661-ben meghalt. A Húsvéti krónika kézírata a Vatikáni Könyvtárba került, ahol az 1941-es jelzetet kapta. A Vatikáni Könyvtár levéltárának R protokollja (5. *folium*) 1671-1672-ben már 1978 görög kézíratról tudósít, ezért valószínű, hogy a Húsvéti krónika ma ismert legrégebbi kézírata 1671 előtt került be a Vatikáni Könyvtár gyűjteményébe. Paul Canart tovább szűkíti ezt az intervallumot: véleménye szerint már a görög León Allatios (c. 1586-1669, Leo Allatius) idején, aki 1661-től haláláig, 1669-ig volt a Bibliotheca Vaticana *custosa*, a Vatikán kincsei között tartották számon a régi kéziratot.³⁸

A kódexszel kapcsolatban először Giovanni Mercati tett értékes megfigyeléseket,³⁹ de a kódex részletes bemutatását Paul Canartnak köszönhetjük.⁴⁰

A kéziratot hártýára másolták, a 10. századra keltezhető. Nagysága 340×255 mm. 293 levélből áll; ezek közé beletartozik a 290^a-val jelölt *folium*, viszont hiányzik a 290. *folium*. A

³⁶ LABBE 1648 8. n. v.

³⁷ DELISLE 1868 326-327.

³⁸ CANART 1970 718.

³⁹ MERCATI *Journal of Theological Studies* 7 (1906) 397-412.

⁴⁰ CANART 1970 (I.) 715-718; 738. (II.) LXVI-LXVII.

pergamen viszonylag jó állapotban maradt fenn; helyenként foltos vagy a használatból bepiszkolódott. A 225. *folium* levágott külső lapszélét hártycsikkel pótolták.

Az 1-4. és a 291-293. *folium*ok egy 11. századi hagiográfiai kódexből származnak, s egy *ménologion*ból tartalmaznak részleteket.⁴¹ Csak később (1307 és Zurita vásárlása között) kerültek ezek a levelek a kódexbe, hogy védjék a 10. századi kéziratot. A kézirat későbbi leveleihez viszonyítva kisebbek (335×238 mm), melyeken két hasámban (240/245×66/68 mm) 26/27 mm-es közzel, oldalanként átlagosan 30 sorban helyezkedik el a szöveg. Írástípusa *scriptura elegans*; a nagy kezdőbetűk tintával vannak írva.

A Húsvéti krónika szövegét egy bevezetés előzi meg (5-18^v); ennek eleje erősen megrongálódott. A húsvétszámítással kapcsolatos szövegekből készült összefoglalásról (*Syntagma de Paschalibus*) francia kutatók mélyreható vizsgálatokkal kimutatták, hogy kronológiai szempontból szorosan kapcsolódik a krónikához.⁴² A bevezetésből a 10. *folium* után egy *folium* kiesett, amit a kiadók nem vettek észre, és a szöveget folyamatosan közölték, holott a mondat felépítése is sejtetni engedi, hogy a σαββάτω után törés van a szövegben:

εἰ δὲ ἐν δευτέρῃ ἢ τρίτῃ ἢ τετράδι ἢ πέμπτῃ ἢ παρασκευῇ ἢ σαββάτῳ, τοῦ πάσχα διαφωνίαν οὐκ ἴσχυσαν οἱ τῆς ἐκκλησίας διδάσκαλοι, ἀλλ' ἡ θεία χάρις τοὺς πολεμίους τῆς ἐκκλησίας καταβαλοῦσα τὸν μέγαν ὡς ἀληθῶς καὶ πιστότατον βασιλέα Κωνσταντῖνον ἀνέστησεν, ὃς ἐπὶ πλεῖον τὰ χριστιανῶν εἰς φαιδρότητα καὶ δόξαν ἤγαγεν διὰ μεγίστων καὶ πολλῶν ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας θεαρέστων κατορθωμάτων.

A bevezetésben – talán a másolt példány hiányosságai miatt – több *lacuna* is észlelhető.

A 16. *folium* tetején nyolcsornyi lemásolt szöveget kitörölt a másoló, majd az üres felületre hatsornyi hely kihagyásával kezdte el másolni a következő szövegrészt. A 15. *versón* és 16. *versón* lévő ábrák, úgynevezett időrendi korongok találhatók, melyek valószínűleg a 12. vagy a 13. században készültek, és nincsenek összhangban a bevezetésben mondottakkal.

A 19. *recto* tetején középen, nagybetűvel, hehezetekkel és hangsúlyjelekkel ellátott címmel

ΕΠΙΤΟΜΗ ΧΡΟΝΩΝ ΤΩΝ ΑΠΟ ΑΔΑΜ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟ | ΠΛΑΣΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ· ΕΩΣ Κ' ΕΤΟΥΣ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ | ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ ΤΟΥ ΕΥΣΕΒΕΣΤΑΤΟΥ· ΚΑΙ ΜΕΤΑ | ΥΠΑΤΕΙΑΝ

⁴¹ A szöveghez további irodalom: CANART 1970 716.

⁴² BEAUCAMP – BONDOUX – LEFORT – ROUAN – SORLIN *Travaux et Mémoires* 7 (1979) 223-301.

ΕΤΟΥΣ· ΙΘ΄· ΚΑΙ ΙΗ΄ ΕΤΟΥΣ ΤΗΣ ΒΑ | ΣΙΛΕΙΑΣ ΗΕΡΑΚΛΕΙΟΥ ΝΕΟΥ· ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ |
ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΥΙΟΥ· ΙΝΔΙΚΤΙΩΝΟΣ ΤΡΙΤΗΣ

kezdődik a Húsvéti krónika szövege, mely – jelen állapotában – a 290^a *versón* ér véget. A mű vége hiányzik, az utolsó meglévő levél pedig erősen megrongálódott.

A Húsvéti krónika szövegében több helyen tapasztalható szövegkiesés, melyekről a későbbiekben bővebben is lesz szó. Az írnok a 72^r, 140^v, 242^{r-v} *folium*okat üresen hagyta. A 242^v felső részét ugyanaz a *scriba* később töltötte ki. Az üresen maradt helyekre később különböző bejegyzések kerültek:

A 140. *versón* egy római császárlista olvasható. A római uralkodókat és uralkodási éveiket felsoroló jegyzék a kódex jelen állapotában, az adott *folium* alsó része ugyanis le lett vágva, IV. (Paphlagóniai) Mihály bizánci császárral (1034-1041) ér véget, de a Húsvéti krónikáról készült másolatokban még IX. (Monomachos) Kónstantinos bizánci császár (1042-1055) is szerepel.

A 241^v-242^v *folium*okon az úgynevezett *Megas Chronographos*nak tulajdonított krónika töredékei következnek. Nagy valószínűséggel ugyanehhez a műhöz tartoznak a 272. *verso* baloldali lapszélén (egy sor átnyúlva a 273. *recto* aljára) és a 286 *verso* baloldali lapszélén olvasható bejegyzések is. A csodajeleket megörökítő rövid szemelvények (*miracula*), melyekről a későbbiekben még lesz szó, kizárólag a *Codex Vaticanus Graecus 1941*-ben maradtak fenn.

A 242^v alján – egy újabb kéz bejegyzéseként – a kilenc műzsáról olvashatunk néhány rövid megjegyzést.

A kódexben kétféle lapszámozást figyelhetünk meg. Ezek közül a jobb felső sarokban látható újabb számozás talán 19. századi, és csak egy helyen téved, míg a jobb alsó sarokban található régebbi számozás, melyet Canart a 16. század első felére datál,⁴³ sok hibát rejt. Utóbbi nem tartalmazza például az 1-4. és 291-293. *folium*ok lapszámait. A két számozás a következőképpen feleltethető meg egymásnak (az álló számjegyek jelölik az újabb, a dőltek a régebbi számozást): 5-104 = *1-100* (a 85 helyett hibásan 45 szerepel); 105-176 = *102-173* (vagyis a *101* hiányzik); 177-186 = *178-187* (vagyis a *174-177* hiányzik); 187-207 = *189-209* (vagyis a *188* hiányzik); 208 = *220* (vagyis a *210-219* hiányzik); 210-282 (vagyis a 209 hiányzik) = *221-293*; 283-290 = *293-300* (a 293 tehát kétszer szerepel). A lapszámokat (csakúgy, mint a lapszéli bejegyzéseket) a kötés során gyakran részben vagy teljesen levágták.

⁴³ CANART 1970 717.

A kódexben a Húsvéti krónikát tartalmazó füzetek az alábbi sorrendben A kódexben a Húsvéti krónikát tartalmazó füzetek az alábbi sorrendben következnek:

egy *quaternio*, melynek első és utolsó *foliuma* kiesett (5-10);
 egy *ternio* (16);
 hét *quaternio* (72);
 egy *quaternio*, melynek utolsó előtti *foliuma* – *lacuna* nélkül – le lett vágva (79);
 hét *quaternio* (135);
 egy *binio*, melyhez egy *foliumot* hozzátoldottak (140);
 négy *quaternio* (172);
lacuna (2 *fasciculum*);
 tízennégy *quaternio* (285; a 209-es lapszám kimaradt);
 egy *quaternio*, melynek első, és utolsó *foliuma* kiesett (290^a).

A *fasciculusok* az első kéz az első oldal jobb felső sarkában unciális görög betűvel (fekete tintával) jelölte. A füzeteket csak a 17. *foliumtól* kezdték számozni, a 21. és 22. *fasciculusok* elvesztek.

A szövegtükör mérete nem mindig állandó, hanem 252/268×146/154 mm között váltakozik. A füzetektől függően 30-32 sor van egy-egy oldalon.

Valószínűleg egyetlen másoló másolta a kódexet, de az íráskép változó: hol szélesebb, hol sűrűbb, olykor teljesen egyenes, olykor jobbra dől; néhol gondos, néhol inkább sietős. A tinta vörösesbarna. A címek – olykor a *lemmák* is – kiskapitális betűkkel, de ugyanolyan tintával íródtak, mint a szöveg. A 147. és 208. *foliumokon* a körök bíborvörössel vannak kihúzva (a 147-en késsel is), a magyarázó szövegek pedig kiskapitálissal szerepelnek. A 19. *rectón* és a 249. *rectón* a címek két oldalán vörös festéssel kihúzott virágok láthatók, melyek valószínűleg későbbi kéz kiegészítései. Viszonylag sok *lemma* színe halványabb; ezek egy későbbi kéztől származnak, mely utánozta a másoló írását (például 37^v, 38^v, 40^v, etc.).

Több különböző kéztől származnak még kiegészítések (például a 189. *versón*). Néhány bejegyzés írója latin nyelvet használt. A 172. *verso* alsó lapszélén olvasható megfigyelést (*desideratur quaternio / et cu(m) eo xx an(n)oru(m) cos.*) Mercati Zurita írásának véli,⁴⁴ de Canart szerint a bejegyzés régebbi a *Codex Vaticanus Graecus 1949* hatodik egységénél, melyet a *Codex Vaticanus Graecus 1941*-ből a 16. század első felében

⁴⁴ MERCATI 1937 469.

másoltak. A 4. *versón* (annak előrevetítése, hogy mit tartalmaz a kódex), a 72. *versón* és a 141. *rectón* egy 17. századi kéztől származó rövid bejegyzéseket találunk. A fentiekén kívül felfedezhetünk még néhány apró betűs megjegyzést és idézetet (például a 249. *recto* jobboldali lapszélén), illetve néhány apróbb észrevételt (például 71. *verso*, 72. *verso*) talán Angelo Mai tollából.

1. 2. *Codex Matritensis Graecus 4860*

A Húsvéti krónika másolatai közül a Madridban őrzött példány a legkevésbé ismert, bár – úgy tűnik – a legfontosabb másolat. A többi kézirrattal ellentétben ugyanis a másoló törekedett arra, hogy megtartsa a másolt kézirat szövegtükrét, és a címeket, valamint a lapszéli bejegyzéseket is igyekezett pontosan lemásolni a *Codex Vaticanus Graecus 1941* jelzetű kéziratról. Minthogy a megrongálódott és olvashatatlaná vált szöveghelyeket arányosan kihagyta, a *Codex Matritensis Graecus 4860* alapján képet alkothatunk arról is, hogy a 16. században milyen állapotban volt a 10. században készült vatikáni kézirat.

Jelentősége ellenére a szakirodalomban csak két-három esetben tűnik fel a kódex; a Húsvéti krónika kézírataival foglalkozó tanulmányok szerzői legtöbb esetben nem ismerték a madridi kéziratot. A kódex lelőhelye és raktári száma miatt *Codex Matritensis Graecus 4860*-ként hivatkozunk rá a következőkben.

Charles Graux már korábban is többször idézett alapvető tanulmányában a *Biblioteca Nacional O-21*-es jelzetű kódexéről azt állította, hogy ez a Húsvéti krónika másolata,⁴⁵ melyet Zurita valószínűleg az eredeti (azaz a 10. századi, vatikáni) kódexszel együtt vásárolt meg. Érvelését arra alapozza, hogy a kézirat első *folium*ának *rectó*ján szereplő lapalji *possessor*-bejegyzés („*Messanae emi a Georgio Constantinop. VI calendas octobris M. D. L. I.*”) megegyezik az eredeti kéziratban (*Codex Vaticanus Graecus 1941*) szereplő bejegyzéssel.⁴⁶ Graux feltevését a továbbiakban tényként kezelték, s a titokzatos sorsú kódex történetének egyetlen biztos állomásaként állították be azt, hogy a másolat rövid ideig Zurita tulajdonában volt.⁴⁷ Bár Andrés – saját állítása szerint – mindkét „Zurita-kódexet” alaposan megvizsgálta, a

⁴⁵ GRAUX 1880 67-68.

⁴⁶ GRAUX 1880 68. n. 1.: „*Cette copie a dû être achetée par Zurita en même temps que l'original lui-même, car on y lit la note suivante au bas du fol. 1: „Messanae emi a Georgio Constantinop. VI calendas octobris M. D. LI.” La même note existe sur l'original lui-même, aujourd'hui Cod. Vaticanus n° 1941, mais avec la variante emptum (Chronicon paschale, praef., édit. du Cange, Paris, 1688).*”

⁴⁷ ANDRÉS 1958 7. a *Chronicon Paschale*-ről: „*a la sazón existían dos ejemplares, el primitivo en pergamino, del siglo XI, y una copia de éste de principios del siglo XVI; ambos fueron adquiridos por Zurita; las circunstancias de la adquisición las anotó él mismo en los márgenes inferiores del f. 5 del código antiguo y del f. 1 de la copia moderna con estas palabras: Messanae emi a Georgio Constantinop(olitano) VI Kalendas octo(bris) MDLI; además, en el f. 303 del ejemplar antiguo, en su margen superior, se lee aún, a pesar de haber*

két kézirati bejegyzés alapján csak annyiban tartotta szükségesnek javítani Graux állítását, hogy a vatikáni kódexben is *emi*, nem pedig (a DuCange által javasolt) *emptum* szerepel.⁴⁸ A két bejegyzést gondosabban megvizsgálva azonban azt láthatjuk, hogy minden valószínűség szerint nem ugyanattól a kéztől származnak. A másoló – ahogyan azt az alábbiakban részletesen is látni fogjuk – szinte minden bejegyzést (beleértve a latin betűs széljegyzeteket is) pontosan lemásolt az előtte fekvő kéziratból. Ezek után viszont csak annyit állíthatunk biztosan, hogy a Madridban őrzött másolat (*Codex Matritensis Graecus 4860*) a *Codex Vaticanus Graecus 1941*-ről készült, és 1551. szeptember 26-a után másolták. Ezek alapján a kódex korábban feltételezett tulajdonosára, az említett Konstantinápolyi Geórgiosra vonatkozó állításokat is elvethetjük.

A kódex történetéből az első biztosnak mondható adatunk 1769-ből származik; a másolatot ekkor már a madridi *Biblioteca Nacional*-ban őrizték, mert a (sírverse szerint) *Graece doctus doctusque Latine / et Musis carus* Juan de Iriarte y Cisneros (1702-1771) a görög kéziratok katalógusának összeállításakor már találkozott vele.⁴⁹

A közben eltelt kétszázötvennyolc évből (1551-1769) azonban elenyésző azon adatok száma, melyekre a kódex vándorlásával kapcsolatban támaszkodhatunk, s ezek az ismeretek is inkább csak feltételezések kiindulópontjául szolgálhatnak.

A kódex kötése a Francisco de Mendoza y Bobadilla (1508-1566) burgosi bíboros könyvtárában lévő könyvek kötésének jellegzetességeit viseli, s ezért a kutatók Graux óta azt feltételezik, hogy a kódex valamilyen módon a bíboros tulajdonába kerülhetett.⁵⁰ Ennek a feltevésnek azonban ellentmondani látszik az a tény, hogy a kódex nem szerepel a bíboros könyveiről készült *Memorialban*.⁵¹ A kódexben nem látható a bíboros könyveire jellemző *Huc tandem* feliratú pecsét sem.⁵² Az ellentmondásokat Andrés egy újabb feltevéssel próbálta feloldani. Véleménye szerint elképzelhető, hogy Francisco de Mendoza könyvtárának örököse, García de Loaysa y Girón (1534-1599) a trónörökös III. Fülöp tanára, Toledó érseke,

---

sido tachado: Hie(ronimus) Surita.”; op. cit. 27: „*La historia del otro ejemplar comprado por Zurita en Mesina en 1551, como ya dijimos anteriormente, es muy oscura; parece probable que Zurita se desprendió de él, ya sea por venta o donación, al encontrarse con dos ejemplares de la misma obra.*”

⁴⁸ ANDRÉS 1958 7. n. 4.

⁴⁹ ANDRÉS 1958 28. A katalógus nyomtatásban sohasem jelent meg. A *Biblioteca Nacional* 4655-ös számú kéziratának 264^v-270^v foliumai őrzik Iriarte leírását. Néhány évvel később az Iriarte munkáját folytató könyvtáros, a jezsuita Rafael Casalbón y Geli (1729-1787) egy újabb és pontosabb leírást készített a műről, de sajnos ez (*Regiae Bibliothecae Matritensis Codices Graeci Manuscripti*) is kiadatlan maradt (*Biblioteca Nacional* ms. 4830, cod. XXI).

⁵⁰ GRAUX 1880 66-68.

⁵¹ ANDRÉS 1958 27. n. 66. szerint a *Memorial* kéziratát az Escorial Könyvtárban őrzik: Ms. esc. L. I. 13 (ff. 135-150).

⁵² GRAUX 1880 67.

vásárolta meg a kódexet, majd beköttette a bíboros könyvkötésével, ahogy tette ezt más kéziratok esetében is.

1981-ben megjelent tanulmányában Andrés újabb bizonyítékot hozott fel feltevése alátámasztására.⁵³ Természetesen nem adta fel korábbi felvetését sem, hogy a kódex korábban a burgosi bíborosé volt, aki Zuritától kaphatta. Tanulmányában Andreas Darmarios 1571-es madridi tartózkodását és a flamand könyvgyűjtőnek, Felipe de Auxynak eladott tizennégy görög kéziratot vizsgálta, s a 372-375. oldalakon összeállított egy listát Felipe de Auxy görög kézíratairól (23 darab kézirat), melyek valószínűleg együtt kerültek a 16. század végén García de Loaysa birtokába. A jegyzékben a 22. tétel a Húsvéti krónika kéziratának 16. századi másolata: „<22> 4860. Saec. XVI in., chart., mm. 252 x 246, ff. IV. 294. *Chronicon Pascale.* / *Creo que fue donado por Jerónimo Zurita al Cardenal de Burgos en Roma en 1551. No sé si llegó a poder de Auxy, pues no tiene número de orden. Como dudoso lo ponemos aquí.*”⁵⁴

García de Loaysa könyvtára unokaöccsére, Pedro Carvajal Girón de Loaysa, coriai püspökre (1604-1621) szállt,⁵⁵ akinek 1621-ben bekövetkezett halálakor a könyvtárat feltehetőleg a plasenciai San Vicente kolostor (Convento de Santo Domingo) domonkos szerzeteseinek adományozták.⁵⁶ Hogy ezek után hogyan kerültek Francisco de Mendoza bíboros könyvei Plasenciából a Nemzeti Könyvtárba, nem lehet tudni.

A kódex a madridi *Biblioteca Nacional*-ban jelenleg a 4860-as jelzetet viseli; korábban O-21 jelzettel szerepelt. A Nemzeti Könyvtár kézíratainak leltárában – jóllehet általában szerepel a kéziratok rövid (legalább fizikai jellemzőiket tartalmazó) leírása – a 4860-as jelzetű krónikáról mindössze ennyi bejegyzést találunk, hogy „4548-4866 = Mss. griegos.”⁵⁷ A kódex újkori, (bár meglehetősen hiányos) leírásával csak Andrés katalógusában találkozunk, a 305. sorszám alatt.⁵⁸

A vatikáni kódex őrlapjait nem másolta le a *scriba*, de a Húsvéti krónikát megelőző húsvétszámítást tárgyaló előszó (*Syntagma de Paschalibus*) szerepel a madridi másolatban (1^r-14^v). A sérült eredeti alapján pontosan rekonstruált szöveg eleje hiányzik, de tudjuk (és a lapszéli jegyzet is közli, vörös betűkkel: ΦΥΛΟΝΟΣ (sic) ΤΟΥ | ΠΑΡ' ΕΒΡΑΙΟΙΣ | ΣΟΦΟΥ.), hogy az előszó egy Philón-kivonattal kezdődik. Az eredeti kéziratból (*Codex Vaticanus*

⁵³ ANDRÉS *Emérita* 49 (1981) 365-375.

⁵⁴ ANDRÉS *Emérita* 49 (1981) 374.

⁵⁵ ANDRÉS 1958 27-28.

⁵⁶ GRAUX 1880 64. Lásd még MARTIN 1991 49.

⁵⁷ *Inventario general de manuscritos de la Biblioteca Nacional. X. (3027 a 5699)* Madrid 1984. 391.

⁵⁸ ANDRÉS 1987 474-476. Andrés katalógusát elsősorban a kódex fizikai jellemzőinek leírásakor vettük figyelembe.

Graecus 1941) a 10. *folium* után az ἡ παρασκευή ἡ σαββάτω és a τοῦ πάσχα διαφωνίαν között egy levél hiányzik, a másoló azonban nem vette észre a *lacunát*, és folyamatosan közölte a szöveget (6. *verso* 25-26. sor).

A bevezető után (15^r-293^v) következik a Húsvéti krónika szövege az

ΕΠΙΤΟΜΗ ΧΡΟΝΩΝ ΤΩΝ ΑΠΟ ΑΔΑΜ
ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΠΛΑΣΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΕΩΣ Κ' ΕΤΟΥΣ
τῆς βασιλείας Ηρακλείου τοῦ εὐσεβεστά
του καὶ μετὰ ὑπατεῖαν ἔτους ιθ'
καὶ ιη' ἔτους τῆς βασιλεί(ας)
Ηρακλείου
véου
Κωνσταντίνου τοῦ αὐτοῦ υἱοῦ ἰνδικτιόνοσ τρίτης

középre rendezett címmel. A vatikáni kézirat *lacunái* itt is megfigyelhetők: A 175. *versón* csak kilencsornyi görög szöveg van (a vatikáni kéziratban itt ért véget a 172. *verso*), alatta pedig egy latin bejegyzés olvasható: *hic desiderat(ur) quaternio et cum eo viginti anor(um) consules*. Az eredetiben csak az alsó lapszélen szerepelt a bejegyzés: *desideratur quaternio / et cu(m) eo xx an(n)oru(m) cos*. A madridi kéziratban – úgy tűnik – ugyanaz a kéz írta ezt a négy sorra elnyújtott szöveget, mint az első oldalon a messinai vásárlásról szóló bejegyzést, vagyis újabb bizonyítékunk van arra, hogy a másoló nemcsak a görög szöveget és lapszéli jegyzeteket, hanem a vatikáni kéziratba utólagosan bekerült (de ezek szerint legkésőbb 16. századi) latin bejegyzéseket is hűen átmásolta. A *lacunára* figyelmeztető két mondatban a feloldások és rövidítések pedig azt látszanak alátámasztani, hogy a kéziratot egy latin nyelvben járatos *scriba* másolta.

A vatikáni kéziratban a 285. *folium* után a καὶ περᾶσαι πρὸς τοὺς és az ἐπόντισαν καὶ κατέσφαξαν közül kiesett (de a kiadók által nem jelölt) *folium* szövege a madridi kéziratból is hiányzik (287. *verso* 4. sor).

A kézirat vége a sérült eredetinek megfelelően hiányos.

A vatikáni kézirat üresen maradt helyeire később beillesztett szövegek is feltűnnek.⁵⁹

A 139. *verso* alján megszakad a Húsvéti krónika szövege, akárcsak a vatikániban a 140. *rectón*, mely egy *binió*hoz hozzátoldott *folium* volt, s a hátoldala (140^v) üresen maradt. Erre az üres felületre került később a római és bizánci császárok listája, melyet a madridi

⁵⁹ A szövegekről bővebben lásd ott.

kézirat másolója a következő három oldalra (140^r-tól a 141^r-ig) folytatólagosan bemásolt. A lista IX. (Monomachos) Kónstantinos bizánci császárig (1042-1055) megy, s így tartalmazza azokat az utolsó császárokat is, akiknek neve a vatikáni kéziratban az újrakötéskor elszenvedett csonkulás miatt már nem szerepel.

A 244. *recto* közepén (a 15. sorban) véget ér a szöveg (a vatikáni kézirat 241. *versója* sem teljes), és alatta itt is a *Megas chronographos*nak tulajdonított töredékek következnek Ἐπὸ τοῦ μεγάλου χρονογράφου címmel és a főszöveghez képest szélesebb tükörrel. A 245. *recto* alján négy sor következik a krónika szövegéből (az eredetiben ez új oldalra (242. *verso*) került), melyet a 245. *versón* kilenc sor után ismét egy *Megas chronographos*-töredék vált fel, majd a 10. századi kéziratba szintén utólag bekerült múzsa-lista következik, amely átnyúlik a 246 *rectóra* is.

A *Megas chronographos* két további töredéke – akárcsak a *Codex Vaticanus Graecus 1941*-ben – itt is lapszéli jegyzetként tűnik fel (274^v-275^r; 288^r), ráadásul úgy, hogy a 274. *verso* 25. sorától a lapszéli bejegyzés miatt beljebb is kezdődik a főszöveg. A töredékek átírásakor is következetes a másoló: a gyakori rövidítéseket, melyek akár egy gyakorlott *scribának* is fejtörést okozhattak, általában pontosan lemásolta, nem oldotta fel, pedig egyéb bejegyzések és a főszövegben a *nomina sacra* esetében ezt gyakran megtette.

Egyéb margóbejegyzéseket is átvett, és még arra is ügyelt, hogy ezeket – még a számtalanszor előforduló ὄρα esetében is – a szöveg mellett lehetőleg az eredetinek megfelelően tüntesse fel vízszintesen vagy éppen függőlegesen. A vatikáni kéziratban szereplő idézetjelöléseket ugyanott találjuk, s a *Codex Vaticanus Graecus 1941*-be később bekerült kördiagramok is feltűnnek a madridi kézirat levelein is (11^v, 12^v, 142^r, 212^v).

A 68. *recto* ugyancsak az előd szövegrendezése miatt maradt üresen, s a következő *foliumokon* hűen követte a vatikáni kézirat párhuzamos szerkesztését, melyről a későbbiekben még szó lesz.

A krónikában szereplő címeket – jóllehet sokkal szerényebben – éppen ott díszítette, ahol a vatikáni kéziratban egy feltehetőleg későbbi kéz igyekezett ezeket kiemelni.

Ezek után megkockáztathatjuk a feltevést, hogy ami a madridi kéziratból hiányzik (bizonyos motívumok és néhány bejegyzés), az feltehetőleg a 16. század után került a vatikáni kódexbe.

A másolás során ritkán vétett hibákat a *scriba* (például a 138. helyett is 137. olympiast írt), de ha észrevette, a lapszélen jelölte: a 137. *rectón* például kis zászlóban olvashatjuk a helyes címet a jobb oldali lapszélen. Másolás közben megugorhatott a szeme, mert a vatikáni kéziratban a 137. *versón* két egyiptomi Ptolemaios uralkodásáról van szó, ez lehetett az oka,

hogy a tizedik uralkodónál véletlenül megint a kilencediket kezdte el másolni. Tévedését észrevette, és a lap szélén javította.

A 173. *rectón* újabb zászlóba foglalt szöveg utal arra, hogy Gaius (azaz Caligula) helyett véletlenül a Claudiusra vonatkozó bejegyzést másolta be, valószínűleg azért, mert az eredetiben majdnem egy sorban vannak a bal és jobb oldalon, és megtévedt a másoló szeme.

Ugyanígy járt el az eltévesztett kisebb szövegrészek (inkább csak szavak) esetében is, például a 16. *versón* és 20. *rectón*. Ilyenkor a javítást a főszövegben is és a lapszálon is aláhúzással jelezte. Ha kifelejtett valamit, kereszttel jelölte, majd két kereszt között hozta a hiányzó szót a lapszálon.

Előfordult, hogy javította a Húsvéti krónika eredeti szövegét (pl. 16^r), de ilyenkor is lemásolta hűen az eredeti szöveget, majd a lapszálon jelölte, hogy szerinte hogyan lenne helyesen. Ha a 10. századi másoló tévesztett, és lapszálon helyesbített, akkor a főszövegben a javított változatot közölte.

A papírkódex nagysága 352×246 mm. A szövegtükör mérete 276/280×157 mm, a *foliumok* 29 sorosak. A kézirat IV + 294 levélből áll, melyek az első (*quinio*), és a nyolcadik (*ternio*) kivételével 38 *quaterniót* alkotnak. Az ívfüzeteket nem számozták, de őrszavak előfordulnak (például a 87. *versón*).

A lapszámok mellett néhány esetben további számozás nyomai is kimutathatók (az 53. *rectón*: ζ; a 61. *rectón* Z; a 76. *rectón*: Θ; a 84. *rectón*: I; a 92. *rectón* IA; a 100. *rectón* IB; a 108. *rectón* IIΓ; a 117. *rectón* IΔ; a 135. *rectón* Iζ), de ha alaposan megvizsgáljuk az ívfüzeteket, láthatjuk, hogy ezek nem a madridi kódexre vonatkoznak; a másoló az adott helyeken még a vatikáni kódex ívfüzet-számain is átmásolta. A lehetőségekhez mérten (a vatikáni kézirat *foliumai* 30-32 sorosak, a madridi kéziratban minden oldal 29 sorosra lett vonalazva) a másoló törekedett arra, hogy a szöveg elrendezésében is kövesse az eredetit, de többször elcsúszott az oldalakkal. A *lacunák*, üresen hagyott oldalak miatt, vagy éppen azért, mert már annyival eltolódott a szöveg, egy-egy oldala olykor teljesen (vagy csak kis eltéréssel) egybeesett az eredeti egyik oldalával, s ha azon szerepelt ívfüzet-szám, akkor ilyen esetekben azt is feltüntette a másoló a felső lapszálon. Hogy ezeknek a madridi kézirat szempontjából nincsen jelentősége, mutatja, hogy a fentiek miatt a 141. *foliumnak* a *versóján* olvasható a vatikáni kéziratban a 141. *rectóval* kezdődő *quaternio* száma (IZ).

Az oldalak számozása a jobb felső sarokban hibátlan, és a húsvétszámítást tárgyaló bevezetés első (töredékes) oldalától kezdődik. Az utolsó (294.) *folium* még számozott, de üres.

A tinta fekete, a címek, iniciálék és alkalmanként a lapszéli bejegyzések vörösek.

A metszéseken lila foltok láthatók; az elülsőn PHI, alatta LO, alatta 1956 szerepel. Andrés korábban úgy gondolta,⁶⁰ hogy a PHI talán egy korábbi tulajdonos (esetleg egy bizonyos Philippus) nevére vonatkozhat. Valószínűbbnek tűnik azonban, hogy a két sorba írt „Philo” (az o betű fölött vonással) a kódex elején található Philón-kivonatra, s így a kódex tartalmára utal.

---

⁶⁰ ANDRÉS 1958 28.

1. 3. *Codex Monacensis Graecus 557*

A Húsvéti krónika *editio princeps* egy müncheni kézirat, a *Codex Monacensis Graecus 557* alapján lett kiadva 1615-ben Münchenben a következő címen: *Chronicon Alexandrinum idemque astronomicum et ecclesiasticum (vulgo Siculum seu fasti Siculi) ab Sigonio, Panvinio aliisque passim laudatum, partimque Graecae editum; nunc integrum Graece cum Latina interpretatione vulgatum*. A szöveg kiadója, a jezsuita Matthäus Rader a kéziratot még Augsburgban tanulmányozta.⁶¹ A kódex több kézen keresztül jutott az augsburgi városi könyvtárba (*Stadtbibliothek*), útrjáról azonban csak nagyon szűkszavúan számolnak be forrásaink.

A másolatot a *Codex Monacensis Graecus 557 772. versóján* található vörös tintával írt bejegyzés szerint a görög Andreas Darmarios (1540-c.1587) készítette Katalónia Lériða városában (ma Lleida, Spanyolország), aki – saját állítása szerint – 1573. július 1-én készült el a kézirat lemásolásával.

Andreas Darmarios, a 16. század híres, bár nem feltétlen jóhírű és megbízható másolója 1540-ben született.⁶² Az 1560-as évektől Nyugat-Európában élt, és rengeteget utazott: szinte állandóan úton volt. Életének főbb állomásait leginkább az általa másolt számtalan kézirat végén található bejegyzések (*subscriptions*) segítségével követhetjük nyomon. Halála éve bizonytalan, a *terminus post quem*-et egy 1587 februárjában általa jegyzett kézirat szolgáltatja. Munkamódszeréről és megbízhatóságáról, pontosabban megbízhatatlanságáról a továbbiakban bőven lesz szó.

Darmarios valószínűleg magánál tartotta egy ideig a Húsvéti krónika újonnan másolt kéziratát, majd – Graux feltételezése szerint, aki forrását éppenséggel nem nevezi meg – maga vitte az új példányt Augsburgba.⁶³ Rader előszavának 11. oldalára hivatkozva Andrés pedig

⁶¹ „...hunc ipsum codicem, quem ex bibliotheca Augustana habemus...” (RADER 1615 11.) „Nos totum opus ab Orbe condito coeptum, et usque ad XIX. annum Heraclii deductum, Graece accepimus ex MS. Bibl. Augustanae...” (RADER 1615 12.) „Quod si quis emendationem notarum suspectam habuerit, autographum MS. in biblioth. Reipub. Augustanae servari sciat, ad quod appellatio fieri poterit.” (RADER 1615 12–13.)

⁶² Életéről és munkásságáról összefoglalóan, szakirodalommal lásd: KRESTEN 1967. Paleográfiai elemzéséhez: HUNGER – GAMILLSCHEG – HARLFINGER 1983 A) 29-32; B) 14; C) Tafel 13.

⁶³ GRAUX 1880 348.

azt állítja, hogy Darmarios 35 aranyért eladta a kódexet a kiváló német grecistának, Friedrich Sylburgnak (1536-1596, Sylburgius), a heidelbergi könyvtár majdani tudós könyvtárosának (1595-től). Sylburg később továbbadta a kéziratot David Höschel német humanistának (1556-1617, Hoeschelius), az augsburgi városi könyvtár és humanista gimnázium *rector*ának: „*El P. Mateo Radero cuenta la historia de este manuscrito darmariano; fué vendido por Darmario a Federico Sylburg por 35 (sic) sueldos de oro, el cual lo regaló a David Hoeschel, bibliotecario de la Biblioteca municipal de Ausburgo, a la cual lo donó más tarde.*”⁶⁴ Rader azonban az előszó adott helyén egyáltalán nem említette Darmariost: „*Quanti idem fecerit Sylburgius testatur ipse, qui hunc ipsum codicem, quem ex bibliotheca Augustana habemus, triginta sex (!) aureis solaribus a se emtum, testatus est, illumque D(avid) Hoeschelio, Hoeschelius Reipub(licae) obtulit.*”⁶⁵

A fenti állításokból annyi bizonyos, hogy Friedrich Sylburg megvásárolta a kódexet, mert a *Codex Monacensis Graecus 557* második *folium*ának *rectó*ján a felső lapszélen a következő bejegyzést olvashatjuk: „*Emptus a Sylburgio scutatis solaribus triginta sex; iisque iusti ponderis.*” Sylburg azonban nem Darmariostól és valószínűleg nem is Augsburgban vette meg a kódexet.

Rader az előszóban utalt arra, hogy az általa használt kéziratból korábban Isaac Casaubon (1559-1614, Casaubonus) kivonatokat készített, melyeket Ioseph Iustus Scaliger (1540-1609) rendelkezésére bocsátott.⁶⁶ Scaliger *Thesaurus Temporum* című művében az egyháztörténetíró Eusebios Pamphilou, caesaraei püspök (313-c.340) elveszett, feltehetőleg két könyvből álló kronológiai és kronográfiai művét (*Chronologia, Chronici canones*) igyekezett rekonstruálni.⁶⁷ Az összegyűjtött görög és latin nyelvű *testimonium*ok között szerepelt a Húsvéti krónikából Casaubon által készített kivonat is. A tartalomjegyzékben a harmadik görög tétel utal a Húsvéti krónikára:

Ἐπιτομή χρόνων ἀπὸ Ἀδὰμ τοῦ πρωτοπλάστου ἀνθρώπου, ἕως κ' ἔτους τῆς βασιλείας Ἡρακλείου. *Compendium temporum auctoris innominati nunquam antea editum, ab Adam*

⁶⁴ ANDRÉS 1958 9.

⁶⁵ RADER 1615 11.

⁶⁶ „*Noster codex, ex quo Casaubonus sua decerpit, et Scaligero transmisit, continet omnes mundi annos usque ad XX. Heraclii.*” (RADER 1615 9.), illetve: „*Descripsit inde magnam partem Casaubonus, quam Scaliger in suum temporum (an errorum?) thesaurum contulit, Graeceque nuper primus edidit, itaque inscripsit: . . .*” (RADER 1615 11.) Rader ugyanezen a helyen felháborodva idézi Scaligert: „*Fastos Siculos primus omnium, aut inter primos vocavit pater historiae Onufrius Panvinius amicus noster, quia primum in Sicilia inventi in aliorum manus pervenerunt. Nos Casaubonianum vocavimus, quia ille a Graeculo quodam acceptum, et manu sua descriptum nobis communicavit.*”

⁶⁷ *Thesaurus temporum, Eusebii Pamphili Caesarae Palaestinae episcopi, Chronicorum canonum omnimoda historiae libri duo, interprete Hieronymo: ex fide vetustissimorum codicum castigati. Item Auctores omnes derelicta ab Eusebio et Hieronymo continuantes. Ejusdem Eusebii utriusque partis Chronicorum Canonum reliquiae Graecae, quae colligi potuerunt.* Leiden 1606; Amstelodami 1658.²

primo homine, ad annum xx imperii Heraclii cum Consulibus: opus utilissimum quanquam scriptoris idiotae. Ex Bibliotheca V. C. Isaacii Casauboni.”

A *Thesaurus temporum* Prolegomena fejezetének 24. oldalán pedig megismétli:

quaedam etiam a Chronologo innominato, beneficio viri nunquam satis laudati Isaacii Casauboni, quos Fastos Siculos vocant

A teljes cím a *Thesaurus temporum* 227. oldalán olvasható, és megegyezik a *Codex Vaticanus Graecus 1941* kódexben a 19 versón található címmel.

Scaliger csak a kivonatolt műről beszélt; az alapul szolgáló kéziratról nem tett említést. Rader nem közölte, honnan származott azon értesülése, hogy az általa használt kézirat volt Casaubon kezében is. Anthony Grafton idézte először Casaubon és Scaliger levelezésének részleteit. Ezekből arra a következtetésre jutott, hogy Casaubon a müncheni kódexből dolgozott.⁶⁸ Végkövetkeztetése valószínűleg helyes, jóllehet az állítása bizonyítására felhozott forráshelyeket félreértelmezte: Casaubon egyik levelét ugyanis, ahol a Húsvéti krónika kéziratáról volt szó, Grafton Geórgios Monachos krónikájára vonatkoztatta.⁶⁹

Ha valaki teljes terjedelmükben végigolvassa Casaubon Scaligerhez írott leveleit, egyértelműen kiderülhet számára,⁷⁰ hogy Scaliger eredetileg a bizánci Geórgios Monachos krónikáját szerette volna megszerezni az akkoriban Párizsban tartózkodó Casaubon segítségével, azért, hogy Eusebios kronográfiai munkájának helyreállításához anyagot gyűjthessen belőle. Minthogy azonban barátja nem találta meg a Scaliger kérte művet, egy másik krónikából (a levélben *Fasti Siculi*-ként emlegetett Húsvéti krónikából) készített kivonatokat ígért neki.⁷¹ A teljes kézirat már nem volt a birtokában, mert ínséges időkben megszabadult tőle, hogy más – számára hasznosabb – könyveket szerezhesen. A kézirat a

⁶⁸ GRAFTON 1994. 536-548.

⁶⁹ GRAFTON 1994. 537.

⁷⁰ ORAEVIUS, J. G. (ed.): *Isaacii Casauboni epistolae*. Brunsvigae 1656.² A továbbiakban a levelek számozásában ezt a kiadást követjük.

⁷¹ Ep. CCXIII.: „Praestantissime vir, simul pedem domo extuli refocillata valetudine, bibliothecam regiam adii, lustravi singula, quantum poterat fieri diligenter. Inveni nusquam librum G(eorgii) Monachi cum Theophane. Olim nos habuimus eum librum et legimus. Nunc ille codex servatur in Bibliotheca Palatina. Solum offendimus breve χρονικόν, nomen Georgii monachi inscriptum, cum Choniatae historia conjunctum, sine Theophane. Hunc quoque librum percurri. Inveni nihil admodum quod tibi usui esse possit. Igitur cum esset nihil ad manum, quod tibi mitterem, excerpta illa, de quibus aliquando scribere ad te meminisse duxi esse mittenda. Liber unde excerpimus satis grandis est. Ille ipse quem Sigonius et Onufrius semper Fastorum Siculorum nomine indignant. Utinam eo libro uti posses integro. Id vero cum non posse videaris, en tibi κατὰ δεύτερον πλοῦν ἐκλογάς nostras: quas memineras properanti calamo olim a nobis descriptas. Cum fueris usus, si placet, remittas velim.” (Casaubon Scaligernek, 1600. október 1.)

levél írása idején, 1601. március Idusán tudomása szerint Heidelbergben volt, már akár a *Bibliotheca Palatina*ban őrizték, akár Friedrich Sylburg hagyatékában lappangott.⁷² Casaubon arra buzdította Scaligert, hogy próbáljon meg valahogy hozzáférkőzni a teljes krónikához, de megígérte, hogy amennyiben ez nem sikerül, elküldi neki saját kivonatait.⁷³ Scaliger végül csak az utóbbit kapta meg, és – jóllehet a krónikaíró képességeivel messze nem volt megelégedve – a kivonatokat felvette *Thesaurus Temporum* című művébe.

Casaubon kivonatainak eredeti példányát az oxfordi *Bodleian Library*-ban őrzik. Coxe katalógusában az 5-ös számú Casaubon-kéziratnál a következő leírás szerepel:

„*Chronicon in epitomen redactum ab Adamo usque ad Olympiada cccxlv., ex codice Augustano manu Is. Casauboni descriptum.*

Tit. ἐπιτομή χρόνων ἀπὸ Ἀδὰμ τοῦ πρωτοπλάστου ἀνθρώπου ε... κ' ἔτους τῆς βασιλείας Ἡρακλείου τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ μετὰ ὑπατείας ...τας ιθ' καὶ ιη' ἔτους τῆς βασιλείας Ἡρακλείου νέου Κωνσταντίνου τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, ἰνδικτίονος γ'.

Incip. Ἀδὰμ πρῶτος ἀνθρώπων.

Cf. Chronicon Alexandr. a Radero edit. 1624, p. 40.

Desin. abrupte in verbis, γ' ἰνδ. ιη' μετὰ ὑπ. Μαυρικίου Τιβερίου, τὸ ις', in edit. cit. p. 866.

Constat ff. 94, in folio.”⁷⁴

⁷² Ep. CCXIV.: „*Graecus χρονολόγος, de quo nuper scripseram, in Palatina Bibliotheca asservatur, nisi fallor, aut inter libros Sylburgii τοῦ μακαρίτου alicubi latet. Ante annos, opinor XVIII. vivo adhuc parente meo, emeram eum codicem a Graeculo quodam; qui nactus cupidum emptorem non prius a me discessit, quam aureis prope trecentis me emunxisset. Sed vita functo optimo patre, et per bellicos tumultus parte maxima bonorum illius direpta, cum ipsi interea literas Graecas Genevae nullis ὀλίγων δεῖν stipendiis publice doceremus, ea mox tempora inciderunt, quae me cogere libris parum necessariis ad ea studia, in quibustum eramus, alios libros plane mihi necessarios antepone. Itaque χρονολόγον et aliquot alios ad Frid(ericum) Sylburgium misimus, qui eorum loco alios libros nobis Francofurti comparavit. Sed narrabat nobis idem Sylburgius, cum paulo post animi caussa in Germaniam essemus profecti, plerosque libros, quos a me acceperat, in Palatinam Bibliothecam esse conditos. Habes quid sit eo libro factum. Excerpta nostra ex illo propediem missurum me confido.*” (Casaubon Scaligernek, 1601. március 15.)

⁷³ Ep. CCXIX.: „*Vir illustrissime, constitueram via ista mittere ad te excerpta nostra ex illo Graeco Chronologo, de quo superioribus literis. Sed quia ipsum autorem malim te videre, censeo faciendum tibi, ut per Gruterum nancisci cum tentes. Puto futurum id non ita difficile: nam et nobis Athenaei Ms. olim facta est copia ab illustrissimo Principe. Etsi autem non possum magnum aliquid de eo scriptore polliceri: non tamen affirmare dubitavero, ejusmodi esse quem satius sit a te videri quam negligi, ὀράσθαι quam παραρᾶσθαι. Itali fastographi ei scripto nomen fecerunt, Fasti Siculi, nos in exemplari nostro hanc solum ἐπιγραφήν invenimus.*

Ἐπιτομή χρόνων ἀπὸ Ἀδὰμ τοῦ πρωτοπλάστου ἀνθρώπου, ἕως κ' ἔτους βασιλείας Ἡρακλείου τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ μετὰ ὑπατείαν ἔτους ιθ', καὶ ιη' ἔτους τῆς βασιλείας Ἡρακλείου νέου Κωνσταντίνου τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ ἰνδικτίονος γ'.

Liber est satis magnus. Nos praecipua tantum excerptimus: τὴν ἀκολουθίαν τῶν χρόνων, et annotationem Olympiadum, Indictionum, Consulum, et alia id genus. Sunt in his nonnulla, ex Eusebii χρονικῶ palam descripta. Si quidem igitur integrum librum potes consequi: sin minus, excerpta nostra cuicumodi illa sunt statim missurus sum.” (Casaubon Scaligernek, 1601. március 27.)

⁷⁴ COXE 1853 825.

A kézirat első *folium*ának *rectó*jára ezt írta Casaubon: „*Descripſi ex codice qui nunc in Palatina bibliotheca ſervatur.*”⁷⁵

A fentiek alapján biztosnak tűnik, hogy Casaubon a *Codex Monacensis Graecus 557*-ből dolgozott, mely ráadásul egy ideig saját példánya volt. A Scaligernek írt levélben említett „*Graeculus*”, akitől a kódexet – meglehetősen drágán – megvette, nagy valószínűséggel maga a másoló, Andreas Darmarios lehetett. 1601. március 15-én keletkezett levelében azt írta Casaubon, hogy körülbelül tizennyolc évvel korábban lett övé a könyv, ebből következik, hogy 1583 körül vásárolhatta meg. Darmarios 1580 novemberében még az Ibériai-félszigeten, Salamancában tartózkodott, 1583-ban viszont már Velencében tűnt fel.⁷⁶ Hogy a közbeeső időt hol töltötte, egyelőre nem ismert, de a földrajzi és időbeli tényezőket figyelembe véve, nem zárhatjuk ki, hogy közben üzletet kötött Casaubonnal (is). DuCange a Húsvéti krónika általa készített kiadásának (1688) előszavában (Praefatio III) utal Casaubon további közléseire is, melyek arról tanúskodnak, hogy kapcsolatba került Darmarioossal. Az adott helyeken Casaubon Darmariost görög kereskedőnek mondja, és azt állítja, hogy tőle vásárolta Iulius Africanus *De bello apparatu* című művét és Petrus Alexandrinus töredékét a Húsvétról.⁷⁷

Mivel Casaubon édesapja, Arnaud Casaubon a *pater optimus*, 1586-ban hunyt el, és Casaubon az azt követő nehéz esztendőök során kényszerült megválni értékes kódexétől, úgy tűnik, a Húsvéti krónika kézírata legalább három évig nála lehetett. Casaubon azt állítja, hogy Genfben tanított még, mikor elküldte a kódexet Sylburgnak. Minthogy Casaubon 1596-ban hagyta el Genfét, Sylburg viszont abban az évben halt meg (Heidelberg, 1596. február 17.), ezért valószínű, hogy a kódex 1586 és 1596 között cserélt gazdát.

A szakirodalomban felbukkant egy olyan nézet is,⁷⁸ mely szerint a ma Münchenben található másolat (*Codex Monacensis Graecus 557*) korábban Lukas Holste tulajdona volt. Casaubon pedig akkor láthatta ezt a példányt, amikor Darmarios Augsburgba vitte a kódexet, és útközben – Svájcban átutazva – megmutatta neki): „*Non moins que l'archétype, les copies de la Chronique Pascale ont parcouru le monde. L' une, avec Darmarius, fit le voyage de Lérida à Augsbourg, en passant par la Suisse où la recontra Casaubon : c'est celle de Lucas Holstein, aujourd'hui à Munich*”, és korábban: „*Casaubon en transcrivit la plus grande partie d'après l'exemplaire qui devait être acheté plus tard par Holstein, et communiqua sa*

⁷⁵ GRAFTON 1994 538.

⁷⁶ KRESTEN 1967 40.

⁷⁷ DuCange jegyzete: Casaubonus *In not. ad Sueton. in. Jul., n. 31, et in Exercit. ad Annal. eccl., p. 465.* (DUCANGE 1688 II.)

⁷⁸ GRAUX 1880 348.

copie à Joseph Scaliger.”⁷⁹ Andrés szerint a nevek hasonlósága (Holste – Höschel) téveszthette meg Graux-t, és ahol az adott oldalakon Graux Holste nevét említi, a nevet minden esetben Höschelnek kell érteni.⁸⁰ Véleményünk szerint Graux tisztában volt azzal, hogy kik az említett személyek, hiszen Holstét keresztnevével együtt idézi, Rader kiadásának említésekor pedig (ugyanott) helyesen mondja, hogy Rader kiadása a Sylburg által vásárolt Höschel-féle másolatból készült: „*Cette publication, faite d’après la copie de Höschel, que Silburg avait achetée pour la bibliothèque d’Augsbourg, est due au P. Mathias Rader, de la compagnie de Jésus.*” A félreértés inkább abból adódhatott, hogy Graux valószínűleg úgy képzelte, hogy valamikor Höschel után került a kódex Holstéhez, még mielőtt az bekerült volna a müncheni *Staatsbibliothek*ba.

Hogy Sylburgtól mikor került a könyv Höschelhez, majd pedig tőle az augsburgi Városi Könyvtárba, egyelőre nem tudható pontosan. *Terminus ante quem*-ként az 1603. év kínálkozik. Rader levelezéséből ugyanis úgy tűnik,⁸¹ hogy legkésőbb 1603-ban kezdett behatóan foglalkozni Augsburgban a Húsvéti krónikával, és a kiadás munkálatai során mindvégig kapcsolatban állt Höschellel.

Höschel 1595-ös katalógusában és Georg Henisch (Bártfa 1549-1618) 1600-ban kiadott katalógusában mindenesetre még nem szerepel a mű (kézirata).⁸²

Elias Ehinger (1573-1653) katalógusában (1633) viszont a 859. oldalon kezdődő *Inferior. Bibliothecae libri MS. Graeci in armario, I. In folio.* alcím alatt már feltűnik a krónika, *LII. Chronicon Alexandrinum, vulgo Siculum* címmel.⁸³

Ehinger nyomán Anton Reiser (1628-1686) katalógusában (1675) is találkozunk vele a p. 863 cím alatt (mely Ehinger oldalszámára utal): *Chronicon Alexandrinum, vulgo Siculum, NB. è Bibliothecâ Friderici Sylburgii, editum hujus Codicis beneficio cum Notis à Matth[aeo] Radero, vid. p. 458. n. 73. conf. Th[omae] Reinesii Var[iarum] Lect[ionum] L. II. c. 17. p. 273. et seqq.*⁸⁴

A Húsvéti krónika kézirata Augsburg 1806-ban történt mediatizálásakor került a müncheni *Hofbibliothek*ba, s ekkor kapta a *Codex Monacensis Graecus 557* jelzetet.⁸⁵

⁷⁹ GRAUX 1880 347.

⁸⁰ ANDRÉS 1958 9. n. 14.

⁸¹ SCHMID – HAUB – RÖMMELT – LUKAS 2009.

⁸² HÖSCHEL, D.: *Catalogus Graecorum codicum qui sunt in Bibliotheca Reipublicae Augustanae Vindelicae, quadruplo quam antea auctior. Augustae Vindellicorum 1595*; HENISCH, G.: *Bibliothecae inclytæ Reipublicae Augustanae utriusque, tum Graecæ tum Latinae, librorum impressorum manu exaratorum catalogus. Augustae Vindellicorum 1600.*

⁸³ EHINGER 1633 863.

⁸⁴ REISER 1675 83.

⁸⁵ Az ekkor Münchenbe került augsburgi görög kódexeket nagyság szerint rendezték el a könyvtárban, s a *codices Graeci 348-574* jelzetekkel látták el őket.

Napjainkban általában úgy tartják, hogy a *Codex Monacensis Graecus 557* a *Codex Vaticanus Graecus 1941*-ről készült másolat, és a jelenleg Münchenben őrzött kódexről később két további másolatot (*Codex Holmiensis Graecus Va. 7,1-2*; *Codex Upsaliensis Graecus n. 2*) is készített Darmarios. Andrés a müncheni kézirat keletkezésének körülményeit úgy rekonstruálta, hogy Darmarios Léridából felkereste Zuritát Zaragozában, majd visszatért az eredeti kódexszel, és ott készített róla egy másolatot, talán, hogy későbbi európai utazásai során kereskedjen vele.⁸⁶

A korábbi szakirodalomban azonban találunk ezzel ellentétes véleményeket is. Rader az *editio princeps* elkészítésekor még csak a müncheni (akkor augsburgi) kódexet ismerte, de a második kiadás (1688) készítője, DuCange (1610-1688, Charles du Fresne, sieur du Cange) már a vatikáni kódexről is tudott. Előszavában Casaubon (fent idézett) állítása alapján, miszerint Darmarios görög kereskedő volt, kétségei támadtak, hogy hozzáférhetett-e a Rómában őrzött kódexhez:

„*sed et dubietas oritur, an is ex Romano exemplari Chronicon exscripserit, siquidem ex Graecia mercator in Gallias venerit: nisi forte fuerit ex illis antiquariis Vaticanae bibliothecae, fere semper natione Graecis, qui ex illius codice haecce qualiacunque sibi transcripserit*”.⁸⁷

Ducange ezek szerint nem tudta, hogy a későbbi vatikáni kódex a másolás idején még a Spanyol Királyságban volt. Később azzal igyekszik alátámasztani gyanúját, hogy Darmarios másolatában a Iustinianus-féle dekrétumból hiányzik egy nagyobb szövegrész, mely a vatikáni kéziratban olvasható, ráadásul Darmarios több helyen eltérő olvasatot közöl:

„*quod in eo quo usus est Raderus, in Edicto isto Justiniano magnus hiatus reperiatur in loco qui in Codice Vaticano, et apud Leunclavium integer describitur (...) Sed et in locis aliis ejusdem edicti diversae interdum lectiones occurrunt, adeo ut jure dubitare liceat an Exemplar Augustanum ex Vaticano descriptum fuerit*”.⁸⁸

⁸⁶ ANDRÉS 1958 8-9: „*Darmario se detiene con su amigo y protector el obispo de Lérida algún tiempo en esta ciudad ; de aquí parte, con cartas de Antonio Agustín para Zurita, a Zaragoza ; desde donde regresa a Lérida con el original antiguo del Cronicon Pascual, en cuyo lugar hace una copia, tal vez para hacer mercancia de ella en sus viajes por Europa*”

⁸⁷ DUCANGE 1688 II.

⁸⁸ DUCANGE 1688 IX.

Ludwig August Dindorf (1805-1871, Ludovicus Dindorfius) a Húsvéti krónika 1832-es kiadásának előszavában óvatosságra intett a kódex származtatását illetően:

„*Ex hoc libro Monacensis (apud Hardtium vol. V. p. 416.) fluxit sic ut defectus omnes cum Vaticano communes, propriam habeat largam vitiorum copiam, paucis quibusdam locis veriore scripturam praestet, scholia textui pleraque intulerit. Descriptum tamen a Vaticano Monacensem non affirmaverim, quum propter ipsam mendarum multitudinem tum propter omissas ab initio et p. 570. 655. s. particulas insignes, quae in Vaticano supersunt ad legendum expeditae, in libro vero quem ante oculos habuit Darmarius aut non comparuisse aut legi non potuisse videntur.*”⁸⁹

Graux ennek ellenére súlyos vádakkal illette Dindorfot, és súlyos szakmai tévedésnek bélyegezte, hogy a vatikáni kéziratból származtatta a Münchenben őrzött Darmarios-másolatot, s leszögezte, hogy – bármennyire sajnálatos is – nem tudhatjuk, hogy Darmarios milyen kéziratból dolgozott.⁹⁰ Graux – egy másik Darmarios-másolattal kapcsolatban – kilenc évvel később ugyanezzel a meggyőződéssel idézte saját magát.⁹¹

Bár a müncheni kódex Andrés által vázolt keletkezési körülményei véleményünk szerint meglehetősen hipotetikusak, az alábbiakban – elsősorban a *lacunák* és betoldások vizsgálatán keresztül – megkíséreljük összegyűjteni azokat a szöveghelyeket, amelyek alapján úgy tűnhet, hogy Darmarios valóban a *Codex Vaticanus Graecus 1941*-ből dolgozott.

A vatikáni kéziratban üresen hagyott 72. *rectót* Darmarios átugrotta, és folyamatosan másolta a szöveget; a 72. *versótól* kezdődő szakaszon pedig, ahol Izrael és Iouda királyairól van szó, teljesen más elrendezésben, de logikusnak tűnő változtatással közölte a szöveget.⁹²

A vatikáni kézirat 172. *versója* utáni *lacuna* a müncheni kéziratban is megtalálható. A 432. *versón* ugyanott ér véget a szöveg, ahol a 10. századi szövegben, alatta pedig egy görög nyelvű bejegyzés olvasható: ἐλλίπες ἦν ἐν φυλλ. – valószínűleg a másolótól, Darmariostól. A vatikáni kéziratban itt egy latin kéz jelölte, hogy egy *quaternio* kiesett, és a kiesés miatt húsz év(nyi anyag) hiányzik a szövegből.

A *Codex Vaticanus Graecus 1941* 206. *versóján* a 278. olympias második és harmadik événél, vagyis a hatodik és hetedik indikációs évnél, melyek egyben Nagy Konstantin császár

⁸⁹ DINDORF 1832 VI.

⁹⁰ GRAUX 1880 350.

⁹¹ GRAUX – MARTIN 1889 315-316. n. 3.

⁹² Bővebben lásd később az *Izrael és Iouda királyai* című fejezetben.

(306-337) huszonnyolcadik és huszonkilencedik uralkodási évével estek egybe, a következő bejegyzés szerepel:

Ἰνδ. ζ´ κη´ ὑπ. Δαλμάτου καὶ Ζηγοφίλου:

alatta pedig:

Ἰνδ. ζ´ κθ´ ὑπ. Ὀπτάτου Πατρικίου καὶ Ἀνικίου Παυλίνου:

melyből a *Codex Monacensis Graecus* 557 539. *rectó*jának utolsó és 539. *versó*jának első sorában csak ennyi szerepel:

Ἰνδ. ζ´ κη´ ὑπ. Δαλμάτου καὶ Ἀνικίου Παυλίνου.

A kiesett rész könnyen magyarázható másolói tévesztéssel: az egymás alatt álló, ugyanúgy kezdődő adatok miatt megugrott a szeme, amit az is elősegíthetett, hogy közben lapoznia is kellett a kódexben.

Hasonló jelenségnek lehetünk tanúi az 585. *rectó*n és a 744. *versó*n is. Az 585. *recto* utolsó sorába – huszonkét sor átugrásával – a vatikáni kézirat 222. *versó*jának utolsó sorát másolta, ezáltal a 297. olympias teljes egészében kihagyta és a 298. olympias 1. évével folytatta az eseménytörténetet.

A vatikáni kézirat 280. *rectó*jának utolsó hat sora és a 280. *verso* első sora szintén hiányzik a müncheni kódexből: A 744. *versó*n a

τῆς βασιλείας ἡρακλείου νέου κωνσταντίνου ἔτος θ´

után

τούτω τῷ ἐνιαυτῷ . . . *etc.* következik, ez azonban az eredetiben már két évvel későbbi évszámra vonatkozik.

Még nyilvánvalóbb másolói tévesztéssel van dolgunk a Iustinianus-féle dekrétum DuCange által is kifogásolt szakaszán: a müncheni kéziratban a 681. *recto* első sorától kezdődő szövegrészlet

... ἐδημιούργησεν ἑαυτῷ σάρκα λόγον προφέροντες ... *etc.*

értelmetlensége abból ered, hogy Darmarios a vatikáni kódexben a 257. *recto* aljára érve véletlenül kettőt lapozott, s a 257. *verso* helyett a szöveg értelmével nem törődve, mechanikusan másolta tovább a 258. *versó*n olvasható szöveget.

A vatikáni kézirat 40. *versó*jának alsó lapszélén ötsornyi *scholion* (σκυθισμὸς *etc.*) olvasható kapitális betűkkel. Darmarios az oldal másolásakor ezt nem jelezte, de megpróbálta értelemszerűen beleilleszteni a szövegbe. A következő oldal (41^r) 7–10. sora a vatikáni kéziratban így hangzik:

δι´ ἣν αἰτίαν καὶ |

μέρορες πάντες κέκληνται διὰ τὴν μεμερισμέ|
 νην φωνήν· ὕστερον δὲ ὁ ἑλληνισμὸς εἰς αἰρέσεις κα|
 τέστη· κατωτέρω τῶν χρόνων.

Darmarios a 65. *versón* a διὰ τὴν μεμερισμένην φωνήν után illesztette a be a σκυθισμὸς *etc.* kezdetű lapalji jegyzetet, majd utána folytatta a ὕστερον δὲ ὁ ἑλληνισμὸς *etc.* kezdetű mondat másolását. A bejegyzés előtt címként, azaz piros tintával tüntette fel: σχόλιον α'.

A 45. *verso* baloldali és alsó lapszélén ugyanilyen bejegyzéseket látunk. Az előbbi, mely a

ὅτι τὰ τέκνα τοῦ ἄβραάμ περιγίνεται τῶν παρὰ θεοδόχοις λόγων

szavakkal kezdődik (ellentétben a megelőző oldal jobb szélén olvasható bejegyzésekkel, melyeket Darmarios is a lapszélén közölt) a 80. *rectón* beépítette a szövegbe. A

καὶ ἐνευλογηθήσονται ἐν τῷ σπέρματί σου πάντα τὰ ἔθνη τῆς γῆς ἀνθ' ὧν ὑπήκουσας τῆς ἐμῆς φωνῆς

mondat után a σχόλιον bejegyzés után folyamatosan közölte a lapszéli jegyzetet. Ezután másolta tovább a vatikáni szöveget

ὑπέστρεψεν δὲ ἄβραάμ πρὸς τοὺς παῖδας αὐτοῦ, καὶ ἀναστάντες ἐπορεύθησαν ἅμα ἐπὶ τὸ φρέαρ τοῦ ὄρκου, καὶ κατώκησεν ἄβραάμ ἐπὶ τὸ φρέαρ τοῦ ὄρκου,

majd négy sor után, ahol új bekezdés következett, ő pedig a másolás során új oldalt (80^v) kezdett, az első sorba, középre, piros tintával megint beillesztette, hogy: σχόλιον. Jóllehet a másolást a vatikáni kézirat főszövegével folytatta

οὗτος ὁ μέγας πατριάρχης ἄβραάμ ὁ πρῶτος ἀνθρώπων *etc.*

valószínűleg a 45. *verso* alján lévő *scholionra* utalt. A lap alján olvasható öt és fél sor eleje megsérült, és ahogy a madridi másolat (*Codex Matritensis 4860*) 41. *versója* mutatja, már a 16. században is olvashatatlan volt. Talán ezért nem másolta be Darmarios a főszövegbe. A *scholion* épen maradt részeiből

...]ερὶ ὁ ἐπιανᾶτο φρέαρ ἢ Ἐγὰρ ἐκεῖ κατόκησεν Ἀβραάμ *etc.*

világos, hogy tartalmilag kapcsolatban áll a főszöveggel.

A *Codex Vaticanus Graecus 1941* 140. versójára utólag feljegyzett listát a római uralkodókról Darmarios a 338. *recto*tól a 343. *recto* negyedik soráig folyamatosan közölte. A lista elején álló címet piros tintával kiemelte (a βασιλεῖς szót pontosan úgy rövidítette, ahogyan a 10. századi kódexben szerepelt, de a második szót ῥώμης-nak oldotta fel, míg *Codex Matritensis 4860*-ban a βασιλεῖς ῥωμοιω(ν) feloldás olvasható), de az utolsó említett császár, IX. Kónstantios Monomachos után a 343. *recto* ötödik sorától folytatta a Húsvéti krónikának a *Codex Vaticanus Graecus 1941*-ben a 141. *recto* első sorával kezdődő szövegét.

A 241. *verso* alsó harmadát és a 10. századi másoló által üresen hagyott 242. *recto* nagy részét kitöltő későbbi szöveg, azaz a *Megas chronographos* töredékei, a müncheni kéziratból hiányoznak. A 241. *verso* utolsó (harmickettő helyett csak huszonnegyedik) sora Darmariosnál átnyúlik a 641. *verso*ra

τοὺς ἄρχοντας πείθοντες σαμαριτίζειν διὰ τῶν χρημάτων *etc.*,

és azzal a szövegrésszel folytatódik, mely a vatikáni kéziratban a 242. *verso* első tizennégy sorát teszi ki. Ennek utolsó mondata

καὶ ἀπέστειλεν ὁ βασιλεὺς ἰδεῖν τί κρᾶζουσιν

után a vatikáni kódexbe ismét későbbi bejegyzések kerültek: az első feltehetőleg egy újabb *Megas chronographos*-töredék, a második pedig (egy újabb kéztől) egy lista a kilenc műzsáról. A betoldott szövegeket Darmarios nem másolta le, hanem a Húsvéti krónika 243. *recto*n folytatódó részével folytatta a másolást. Mivel azonban észrevette, hogy az első sorban kezdődő szöveg:

ὡς ἔτυχεν· ἀλλ' ὅτε πολλὴ γένηται ἀνάγκη, τότε ποιεῖς. |
 ἃ ἐβουλεύσω. καὶ εἶπεν αὐτοῖς ὁ βασιλεὺς. ἐξέλθατε |
 οὖν καὶ μάθετε τίνος χάριν στασιάζουσι· καὶ ἐξῆλ|
 θεν ἀπὸ τοῦ παλατίου ὁ πατρίκιος Βασιλίδης.

nem egyeztethető össze a fenti utolsó mondattal, két és háromnegyed sort kihagyott, és csak a harmadik sor végétől kezdett másolni. Az így keletkezett szöveg a következő:

καὶ ἀπέστειλεν ὁ βασιλεὺς ἰδεῖν τί κράζουσιν· καὶ ἐξῆλθεν ἀπὸ τοῦ παλατίου ὁ πατρίκιος Βασιλίδης.

A vatikáni kódexben a 272. *verso* bal oldali és alsó lapszélén olvasható *Megas-chronographos*-bejegyzés egy sora átnyúlik a 273. *recto* aljára. A müncheni kéziratban a 273. *recto* lemásolása után, a 724. *recto* ötödik sorától a 725. *recto* hetedik soráig a főszövegbe illesztette be Darmarios a töredéket, *περὶ τεράτων ἐκ τοῦ μεγάλου χρονογράφου* címmel (piros tintával), majd folytatta a másolást a vatikáni kódex 273. *verso* első sorával.

A vatikáni kódex 286. *versó*ján a baloldali alsó lapszélén látható bejegyzés (a *Megas-chronographos*-töredékek másolójától) ugyancsak bekerült a főszövegbe: a 286^v utolsó előtti és utolsó sora közé, megkülönböztetés nélkül illesztette be Darmarios a szövegbe a 761. *verso* végén és a 762. *recto* elején.

A lapszéli kisebb bejegyzéseket, mint például a gyakori ὄρα (*vide*) marginálist, általában lemásolta Darmarios; a tartalomra vonatkozó megjegyzéseket gyakran címként, a főszövegben tüntette fel. Olyan szövegrészletet azonban a *Codex Monacensis Graecus 557* nem tartalmaz, amely nem szerepel a 10. századi vatikáni kódexben.

Az idézeteket legtöbbször ugyanott kezdte jelölni, ahol a vatikáni kódexben szerepeltek a sorok előtti jelek, de a jelölést – még ha az idézet folytatódott is a következő oldalon – legtöbbször csak az adott oldal aljáig folytatta.

A vatikáni kéziratban feltehetően másolási hiba folytán bekövetkezett szövegromlások a müncheni kódexben is megfigyelhetők. Ilyen például a 182. *recto*n a Galbával és Vitelliusszal kapcsolatos adatok felcserélése, ami a müncheni kézirat 458. *rectó*ján változatlan tartalommal szerepel. Darmarios olykor megkísérelte javítani is a szöveget: például a 139. *verso* Ptolemaios nevével valószínűleg csak egy másolói tévedés folytán kibővült

ἀρχὴ γαΐου ἰουλίου καίσαρος· καὶ πομπηίου πτολεμαίου τοῦ καὶ λεπίδου

mondatát a másolás során (a 335. *versó*n) így változtatta meg:

ἀρχὴ γαΐου ἰουλίου καίσαρος· καὶ πομπηίου πτολεμαίου καὶ τοῦ λεπίδου.

A kördiagramok és a mellettük található kísérőszövegek a müncheni kéziratból hiányoznak ugyan, de Darmarios láthatta őket, mert a másolásban törés figyelhető meg az adott helyeken. A 147. *recto*n lévő ábra előtt a 146. *verso*n csak huszonnégy sor volt az oldalon, ezért Darmarios – bár az adott szakasz lemásolásával még csak a 360. *verso* tetején járt, mégsem írt többet arra az oldalra, hanem ő is új oldalon (361^r) másolta tovább a 147. *verso*n folytatódó szöveget. Ugyanígy üresen hagyta négy sor után az 543. *recto* fennmaradó részét, mivel a vatikáni kézirat másolója is csak félig töltötte meg a 207. *verso*t. Ott a 208. *verso*n folytatódott a szöveg, az üresen hagyott 208. *recto*ra pedig utólag kördiagram került. Darmarios az ábrát nem rajzolta le, de a soron következő *consulokat* ő is új oldalon (543^v) kezdte másolni. A 15. *verso*n és 16. *verso*n lévő diagramok a vatikáni kódexben a krónikát megelőző húsvéti bevezetéshez (Syntagma de Paschalibus) tartoztak, de ezt a fejezetet teljes egészében kihagyta Darmarios.

A vatikáni kódex megrongálódott utolsó *folium*ának kisilabizálásával sem sokat bajlódott: megelégedett azzal, hogy feljegyezte, hogy a szöveg romlott, ami azzal magyarázható, hogy a kódex nagyon régi.

A müncheni kéziratból hiányoznak ugyan részletek, melyek az eredetiben még megvoltak, de ezek a hiányok a másoló figyelmetlenségének is betudhatók. Figyelembe véve, hogy Darmarios milyen munkatempóval dolgozott (három hónappal később már egy újabb ezerhatszáz oldalas Húsvéti krónika-másolattal készült el), ez a lehetőség korántsem elképzelhetetlen. A felsorolt szöveghelyek és állítások tehát mind azt látszanak igazolni, hogy a *Codex Monacensis Graecus 557* a *Vaticanus Graecus 1941*-ről készült másolat.

A Húsvéti krónika sokáig egyetlennek hitt kéziratának (*Codex Monacensis Graecus 557*) máig nincs tudományos igénnyel készült leírása. A *Bayerische Staatsbibliothek* Ignaz Hardt (1749-1811) könyvtáros által készített katalógusa – bár a feldolgozott kéziratok mennyiségét tekintve hatalmas teljesítmény volt – az egyes tételek leírásakor, így például a *Codex Monacensis Graecus 557* esetében is, hiányos, és több helyen pontosításra szorul.⁹³

A *Codex Vaticanus Graecus 1941* másolása során Darmarios – amint korábban már említettük – csak a Húsvéti krónika szövegét másolta le; a húsvétszámításról szóló bevezetést kihagyta, csak az utolsó bekezdést tüntette fel az első *folium verso*ján.⁹⁴ Fölötte pirossal,

⁹³ HARDT 1812 416-417.

⁹⁴ ἔντεϋθεν λοιπὸν τῶν χρόνων τὸν ἀπὸ ἀδὰμ τοῦ πρωτοπλάστου ἀνθρώπου ἤγουν ἀπ' ἀρχῆς κτίσεως κόσμου, ἐπιτομὴν ἀναγκαῖον ποιήσασθαι τῶν συναδόντων τῇ θεοπνεύστῳ γραφῇ· καὶ ταῖς ὑπὸ τῶν θεοφόρων πατέρων ἀνεπιλήπτως παραδοθείσαις καὶ τελομέναις ὀρθῶς ἑορταῖς, ἐν τῇ ἀγίᾳ τοῦ θεοῦ καθολικῇ καὶ ἀποστολικῇ ἐκκλησίᾳ.

beljebb kezdve, mintegy címként szerepel az a két szó (πέτρος ἀλεξανδρείας), amely arra indította Radert, hogy *Chronicon Alexandrinum*-nak nevezze el a Húsvéti krónikát.

A 2. *folium* *rectóján* piros színű tintával írt

Ἐπιτομὴ χρόνων τῶν ἀπὸ ἀδάμ τοῦ πρω
τοπλάστου ἀνθρώπου· ἕως κ' ἔτους τῆς βασιλείας
ἡρακλείου τοῦ εὐσεβεστάτου· καὶ μετὰ ὑπα
τείαν ἔτους ιθ'· καὶ ιη' ἔτους τῆς βα
σιλείας ἡρακλείου νέου· κωνσταντίνου
τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ· ἰνδικτίονος γ'

címmel kezdődik a krónika szövege, mely a 773. *recto* tizenegyedik sorában ér véget. A Húsvéti Krónika utolsó mondata a müncheni kéziratban:

διὰ δὲ τὸ χαροποιηθῆναι τὴν ἀδελφότητα ὑμῶν, τοῦ βασιλέως τῶν ῥωμαίων τοῦ
ἐπιλαβέσθαι ἡμᾶς τοῦ αὐτοῦ θρόνου.

A vatikáni kódex végének sérült oldalait Darmarios kihagyta, a következő megjegyzés kíséretében: ἐλλιπὲς ἦν τὸ τέλος ὑπὸ τῆς ἀρχαιότητος. A kódex végén (773^v) olvasható Darmarios saját kezű *subscriptiója*:

ὑπὸ ἀνδρεου δαρμαρίου τοῦ ἐπιδαυρίου
υἱοῦ γεωργίου εἴληφε τέρμα σὺν θεῷ ἔν
τῷ ἔτει ἄφογ' Ἰουλλ(ιῶ) α'
ἐν λερ(ί)δ(α) τη πολ(ει) καταλω
νίας.

A *Codex Monacensis Graecus 557* papírkódex, a lapok 145×202 mm méretűek. A 773 *folium* terjedelmű szöveg jó állapotban maradt fenn. Borítója pergamen. A címlapon *Chronicon Alexandrinum* / *vulgo Siculum* / p. 84. n. 52. olvasható. A p. 84. n. 52. és a *Chronicon Alexandrinum* a gerincen is feltűnik.

A szövegtükör 90/95×35 mm; tizenhárom sor került egy-egy oldalra. A tinta fekete, de a címek és kezdőbetűk vörössel szerepelnek. A *foliumok* számozása a jobb felső sarokban 779-ig halad (a kézirat végén hat üres lap is számozva van). Az 527. lapszám kimaradt.

1. 4. *Codex Holmiensis Graecus Va. 7,1-2*

A Húsvéti krónika harmadik újkori, 16. századi másolata igen kalandos úton jutott el Stockholmba. A 797. *rectón* olvasható *subscriptio* szerint Andreas Darmarios 1573. október 1-jén Madridban fejezte be a kézirat másolását, amely Antonio Agustín, léridai püspök számára készült. Diego José Dormer zaragozai történetíró (?-1705) idézte Antonio Agustín 1573. szeptember 10-én kelt, Zuritának címzett levelét,⁹⁵ melyben feltételezhetően a Húsvéti krónikáról beszél. A levél tanúsága szerint Darmarios akkor már másolta a krónikát.⁹⁶ Két nappal később Agustín újra érdeklődött a krónika felől, s finoman Zurita értésére adta, hogy készülő művéhez mihamarabb szüksége lenne a másolatra.⁹⁷

1573. november 25-én Antonio Agustín (Léridából) nagy elégedettséggel írta a latinista Fulvio Orsininek (1529-1600, Fulvius Ursinus), hogy már birtokában van a krónika másolata.⁹⁸ Egy, már a következő évben (1574) Zuritának írt levele pedig szintén arról tanúskodik, hogy nála van a „görög krónika” másolata, s még a szöveggel kapcsolatos első megfigyeléseit is megosztotta az aragóniai történetíróval, például az indikciók kezdetéről, valamint Cicero és Sallustius halálának tévesen megadott időpontjáról.⁹⁹

Graux és Andrés a fenti kódex történetével kapcsolatban idézik Rodrigo Zapata y Palafox (1539-1591) zaragozai humanista egyik levelét, mégpedig a nagybátyjához, Antonio Agustínhoz írt levelet,¹⁰⁰ mely véleményük szerint a *Fasti Siciliani* kéziratának visszaadására

⁹⁵ DORMER 1680 405; 407.

⁹⁶ „Yà sabia el buen acogimiento de Andres Darmaro, y como copiava el Chronico de v. m.”, majd a levél végén: „Como acabe el griego lo que traslada me lo mande v. m. embiar y procure que copie lo de la Real, si fuere possible, que yà me escribe le dio esperança Antonio Gracian, y el Presidente (Covarrubias)”

⁹⁷ „Huelgome que el Chronico este tan adelante ; v. m. me lo mande embiar como sea acabado que me servira mucho para mi historia de Concilio que tengo comenzada” Antonii Augustini opera omnia, VII. Lucae 1772. 204.

⁹⁸ „Ho havuta una copia del Chronico et fasti graeci del Zurita, trovo qui Cicerone fue morto Kal. Maii et io credo che non dice il vero” (Ms. esc. J. II. 22. 125. f. Közli: ANDRÉS 1958 10.)

⁹⁹ DORMER 1680 407-408: „La copia del Chronico griego he recibido y leído muchas cosas del ; en ciertas cosas esta muy diligente, en otras floxo. Las indicciones comença en Julio Cesar y no en Constantino como fray Onofrio pensava... La muerte de Ciceron y Salustio creo que pone mal y creo que se puede provar que vivieron mas tiempo.”

¹⁰⁰ GRAUX 1880 346. n. 1.; ANDRÉS 1958 10.

utal: „*Zurita megkapta Chronikonját és elégedett*”.¹⁰¹ Tekintettel arra, hogy a levél 1577-ben, négy évvel a másolás után keletkezett, kétséges, hogy ez a levél – még ha a Zurita birtokolta vatikáni kódexről van is benne szó – kapcsolatba hozható az Agustínnak készült másolat létrejöttével.

A másolatra vonatkozó első biztos forrásunk Antonio Agustín könyvtárának katalógusa.¹⁰² Ebben a 139. tételnél a következő bejegyzés olvasható:

Marcellini, vel Hippolyti siue potius Incerti epitome temporum ab orbe condito, usque ad annum vicesimum Heraclii imperatoris, cum consulatibus et indictionibus et aliis cognitione dignis. Petri episcopi Alexandrini et martyris disputatio de celebratione Paschatis contra falsum ordinem Hebraeorum. Exstat initio voluminis.

Liber recens, in charta, scriptus an. ∞ DLX[X]III, forma quadrati.

A könyvjegyzék idézett bejegyzése a szerzőre vonatkozó megtévesztő *Marcellini, vel Hippolyti* mondatkezdés ellenére biztosan a Húsvéti krónikára vonatkozik.

1586-ban bekövetkezett halála után Antonio Agustín értékes könyvtára az Escorial Könyvtárba (Real Biblioteca del Monasterio de San Lorenzo de El Escorial) került. Többi görög kéziratával együtt a Húsvéti krónika is az Escorial tulajdona lett, mert nem vették észre, hogy – más cím alatt ugyan – de a könyvtárban őriztek már egy másolatot a műből.¹⁰³ A könyvtárról 1600 körül II. Fülöp spanyol király könyvmásolója, a krétai Nicolas della Torre (Nikolaos Turrianos) két katalógust is készített, de egyik sem jelent meg nyomtatásban. Az Escorial *X-I-16* jelzetű katalógusában Nicolas della Torre tárgyak szerint vette jegyzékbe a kéziratokat, míg a *X-I-18* jelzetű katalógusban betűrend szerint haladt.¹⁰⁴ Graux szerint a betűrendes jegyzékben ez állt:

”Πέτρου ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας καὶ μάρτυρος, ἡ Μαρκελλίνου, ἡ Ἰππολύτου, ἡτοι ἀδήλου ἐπιτομή χρόνων ἀπὸ Ἀδάμ, καὶ μέχρι τῆς βασιλείας Ἡρακλείου τοῦ νέου καὶ Κωνσταντίνου τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ. II.Θ.20.”

¹⁰¹ ROSELL, M.: Epistolario de Antonio Agustín. Ms. 53 de la Biblioteca Universitaria de Barcelona. (Analecta Sacra Tarraconensia 12) Barcelona 1940. 64.

¹⁰² Ant. Augustini Tarraconensium Antistitis bibliothecae M. S. Graecae anacephaleosis. Tarracon. 1586 (= López de Vadillo: Bibliotheca Manuscripta Graeca. Catálogo de los códices manuscritos griegos de Antonio Agustín. Tarragona 1586). A nehezen hozzáférhető könyvet Graux alapján (GRAUX 1880 346. n. 1.) idézik a szakirodalomban.

¹⁰³ A későbbi *Codex Holmiensis Graecus* 2-höz lásd a következő fejezetet.

¹⁰⁴ LUNDSTRÖM 1896 15. n. 3.

a tárgykatalógusban pedig ez:

„Πέτρου ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας καὶ μάρτυρος χρονικόν”

Andrés azt állítja, hogy Nicolas della Torre még a korábbi könyvtáros, az egyháztörténetíró, P. fr. José de Sigüenza (O.S.H.) (1544-1606) jelzeteit használta, melyeket rendtársa és utódja, P. fr. Lucas de Alaejos (? -1631) könyvtáros utasítására 1615 körül váltottak fel az új jelzetek. Andrés ennek megfelelően még a régi jelzetekkel idézi Nicolas della Torre bejegyzését:

„Πέτρου ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας καὶ μάρτυρος, ἡ Μαρκελλίνου, ἢ Ἴππολύτου, ἧτοι ἀδήλου ἐπιτομὴ χρόνων ἀπὸ Ἀδάμ, καὶ μέχρι τῆς βασιλείας Ἡρακλείου τοῦ νέου καὶ Κωνσταντίνου τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ. II. A. 20/IV B. 9”,

s ezt kiegészíti azzal, hogy a szemben fekvő *foliumon* latinul is szerepel a cím, Lucas de Alaejos kézírásával: *Petri episcopi Alexandrini et martyris vel Marcellini vel Hippolyti, sive incerti epitome temporum ab Adamo usque ad imperium Heraclii Junioris et Constantini filii ejus II. A. 20 / IV, B. 9*.¹⁰⁵ A két jelzetről valószínűsíthető, hogy időközben észrevették, hogy a két kódex ugyanazt a krónikát tartalmazza. A Sigüenza-jelzetek közül a második utalt az Agustín-másolatra, melyről – Andrés közlése szerint – a 253. *foliumon* további adatok olvashatók görögül és latinul: „*Quod fixe sive immobiliter, etc. IV. P. (sic) 9*” és lent: „*De sancto et salutari Paschate secundum divinam legem quotannis facto et de huius quaestionibus brevis cum demonstratione solutio IV. B. 9*.”

Andrés felhívja továbbá a figyelmet Alaejos 17. század elején készített jegyzékére az Escorialban őrzött kiadatlan művekről, és (a szöveghely megadása nélkül) idézi az Antonio Agustín példányára vonatkozó részt, mely még az eredeti szignatúrával (IV. B. 9) szerepelt: „*Marcellini omnia (Hippolyti sive incerti) epitome temporum ab Adamo usque ad imperium Heraclii Junioris et Constantini ejus filii. IV. B. 9*.”¹⁰⁶

P. Benigno Fernández Álvarez (O.S.A.) (1866-1923) 1902-ben megjelentetett egy régi katalógust az Escorial kiadatlan kéziratairól,¹⁰⁷ melyben a 171. tételnél szinte ugyanezt a leírást találjuk: „*Marcellini omnia [Hippolyti sive incerti epitome temporum ab Adamo usque ad Imperium Heraclii Junioris et Constantini eius filii. IV-B-9*.” A 70. oldalon található táblázatból megtudhatjuk, hogy a második osztályozás alkalmával a kódex a V Θ 21 jelzetet

¹⁰⁵ Ms. esc. X. I. 18. 316^v-317^r. (Andrés 1958 13.)

¹⁰⁶ ANDRÉS 1958 22-23.

¹⁰⁷ FERNANDEZ 1902.

kapta, továbbá azt is, hogy a kódex a könyv kiadásának idején nem rendelkezett aktuális jelzettel, vagyis már nem volt az Escorial Könyvtárban. A táblázat azt is jelzi, hogy a betűrendbe állított szerzői listán még egy mű szerepelt a kódexből. A 210. tétel: „*Petri Alexandrini de Paschatis celebratione et Haebreorum indictione. IV-B-9.*”

A kéziratról részletes leírást először a kiváló grecista és arabista, David Colville (fr. David Colvillus Scotus) adott 1625 körül, akit III. Fülöp spanyol király küldött az Escorialba, hogy segítse a kódexek katalogizálásában. Colville katalógusa Andrés de los Reyes másolatában a *K. I. 20* jelzet alatt található, és a Húsvéti krónika mindkét másolatáról említést tesz.¹⁰⁸ Antonio Agustín krónikája ebben a katalógusban már a *V. Θ. 21*-es jelzettel viselte. Bár Colville tematikusan rendezte anyagát, Andrés az egyes szövegrészeket sorba rendezve közölte azt:

„*f. 1. Eiusdem (Petri Alexandrini) dissertatio quod hebraei etiam sub ultima captivitate (sic sc. captivitate) Vespasiani firmo statoque modo pascha celebraverint 14 diei I mensis cum titulo depravato sed ex praefatione sic corrigendo (lapszéli magyarázó jegyzettel) dilabitur praeterea ad quaestionem utrum in azymo qui in fermentato celebraverit Christus. / f. 21 usque ad 31 eidem etiam manu moderna attributum, etc. f. 31 et sine eius nomine immo a scriptore attributa Marcellino et Hippolyto.*”

A krónika szerzőjével kapcsolatos véleményét Colville máshol is kifejtette. Graux idézi az egyik Escorial-beli Augustín-katalógus 139. tételéhez fűzött lapszéli bejegyzését:

„*Marcellini] Scelus nomine Andreas Darmarius scriptor et veterator nequissimus qui hunc ipsum codicem descripsit et titulum prostituit magnificum Marcellini, idem alium codicem descripsit sua propria manu at prostituit eum Regi Philippo II sub nomine Petri alexandrini ut sic primum (?) scelus lucraretur ex novis et fictis titulis.*”¹⁰⁹

Felháborodásában odáig ment, hogy magában a kódexben, a 31. *folium* lapszélén is megörökítette a „gazember” (*scelus*) Darmarios hamisításával kapcsolatos véleményét:

¹⁰⁸ ANDRÉS 1958 23. A Húsvéti krónika másolatai a 462. *folium*on tűnnek fel.

¹⁰⁹ GRAUX 1880 348. ill. 462. (utóbbi helyen *Philippo* helyett *Philippi* áll) Az utolsó mondatban a *primum* Graux javaslata. Lundström szerint (LUNDSTRÖM 1896 162. n. 4.) az adott helyen *pessimum*nak kellene állnia.

„*scelus Darm[ari] | tune idem scrip/sisti tua manu | in II. Θ. 20. | esse Petri | Alexandrini | cum nullius ex | tribus esse | possit, cum long[e] | antiquiores | sint.*”

Az említett II. Θ. 20 jelzetű kéziratban, a Húsvéti krónika egy másik, Andreas Darmarios által másolt példányában is találunk tőle egy lapszéli bejegyzést (1¹):

„*Darma[ri] | scelus a[tque] | pecus pe[ssi]/mu(m), tun[e] | scripsist[i] | manu tua | propria [in] | V. Θ. 20 p[ag.] | 31 esse | Marcell[ini] | et Hipp[olyti]*”.¹¹⁰

A jezsuita Alexandre Barvoet (1619-1654, Alexander Barvoetius) az Escorial Könyvtárban őrzött görög nyelvű kiadatlan kéziratokról készített katalógusában (*Catalogus praecipuorum auctorum ineditorum graece m(anuscriptorum) qui in Bibliotheca Scorialensi asservantur*) Agustín krónikáját így írta le:¹¹¹

„*Marcellini vel Hippolyti sive potius incerti epitome temporum ab orbe condito usque ad annum vicesimum Heraclii imperatoris cum consulatibus et indictionibus et aliis cognitione dignis.*”

Mint látható, Barvoet itt csak az Agustín-féle katalógus 139. tételéből idézett, és nem ismerte fel, hogy a leírt kódex ugyanazt a krónikát tartalmazza, mint amit rendtársa, Matthäus Rader adott ki 1615-ben *Chronicon Alexandrinum* címmel.

DuCange-ot is félrevezették az eltérő címek: a Húsvéti krónika kiadásának előszavában, ahol azt a kérdést vizsgálta, hogy a krónika szerzője vajon ismerte-e Hippolytus művét, hivatkozott arra a (tudomása szerint még kiadatlan) kódexre, melyből a katalógus alapján két példány is volt az Escorial könyvtárban:¹¹²

„*Incertum porro an Hippolyti Chronicon idem scriptor unquam viderit, vel legerit, ab eoque quaedam hauserit, vel sane res hasce tractandi methodum exceperit, dum Paschalis festivitatis investigandae rationem rerum gestarum chronologicae descriptioni intermiscet,*

¹¹⁰ LUNDSTRÖM 1896 161. A 157. oldalon még óvatosabban fogalmazott Lundström („*eine spätere offenbar von David Colvillus Scotus geschriebene Bemerkung*”), később azonban már tényként kezelte, hogy a bejegyzés Colville-től származik (161.: „*die Randbemerkungen von David Colvillus Scotus' Hand*”).

¹¹¹ A katalógust a grecista Balthasar Corderius (SI) (1592-1650, Corderius) adta ki 1648-ban: *S. P. N. Cyrilli Archiepiscopi homiliae XIX. in Ieremiam prophetam, hactenus ineditae, ac nunc demum ex antiquissimo codice M. S. Regiae Bibliothecae Scorialensis descriptae, & Latinitate donatae a Balthasare Corderio Antuerpiensi, Soc. Iesu Theologo. Antuerpiae 1648. XXI-XXXVIII.*

¹¹² DUCANGE 1688 X.

licet Hippolytum ab eo visum ex praedictis colligere fortasse liceat, idque suadere aliquatenus videatur ipsius Chronici titulus, cujus duo exemplaria in Scorialensi Regis Catholici bibliotheca exstitisse docemur ex catalogo Graecorum codicum manuscriptorum necdum, ni fallor, edito, quorum prior hanc inscriptionem praefert:

Μαρκελλίνου καὶ Ἴππολύτου, ἤτοι ἀδήλου ἐπιτομῆ χρόνων ἀπὸ Ἀδὰμ μέχρι τῆς βασιλείας Ἡρακλείου τοῦ νέου, καὶ τοῦ αὐτοῦ υἱοῦ Κωνσταντίνου.

Alius vero:

Ἐπιτομῆ χρόνων ἀπὸ Ἀδὰμ Πέτρου Ἀλεξανδρείας Μάρτυρος, Κελλίνου καὶ Ἴππολύτου, ἤτοι ἀδήλου μέχρι Ἡρακλείου τοῦ νέου, καὶ Κωνσταντίνου τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ”.

Az első cím megfelel az Agustínnál és Barvoetnél látott latin címekkel.¹¹³

Ezt követően a 19. század végéig nincs adatunk a Marcellinusnak vagy Hippolytusnak tulajdonított krónikáról. Az Escorial Könyvtár újabb katalógusaiból hiányzik a kódex,¹¹⁴ ezért sokáig úgy gondolták, hogy ez a kézirat is elégett az Escorialban pusztító hatalmas tűz során 1671-ben.

Theodor Mommsen (1817-1903) is foglalkozott az eltűnt kódexszel, mert a *Chronica minora* kiadása során érintenie kellett a Hippolytos-kérdést is. Ekkor kérte ki erről Charles Graux véleményét, aki válaszában röviden összefoglalta mindazt, amit a kódexről tudott; Mommsen szavaival:¹¹⁵

„*Eum librum* (utalva a megelőző sorokban idézett Agustín-katalógus 139. tételére: „Marcellini vel Hippolyti etc.”) *Carolus Graux, quem paullo ante obitum de eo consului, rescripsit illatum esse in bibliothecam Escorialensem signatum ibi antra* (sic, pro antea) *III°. B. 9, postea V. O. 21; in ea bibliotheca librum uidisse c. a. 1620 doctum quendam ex Scottia virum eumque in catalogi Augustiniani illius exemplari adservato in eadem bibliotheca Escorialensi adnotasse librum scriptum esse manu Andreae Darmarii noti eius aetatis librarii Graeci; catalogorum duorum eius bibliothecae ante incendium factorum c. a 1600 a Nicolao della Torre* (Miller mss. *Greco de l'Escorial p. 332, ubi hic liber reperitur p. 339 n. 104*) *alterum volumen illud sic describere:*

¹¹³ A másodikhoz lásd a következő fejezetet.

¹¹⁴ Sem Edward Clarke (CLARKE, E.: *Letters Concerning the Spanish Nation*. London, 1763.), sem Christoph Plüer jegyzékében (EBELING, C. D. (hsg.): *Carl Christoph Plüers Reisen durch Spanien*. Leipzig, 1777. 155. skk.) nem szerepel. Emmanuel Millernél (MILLER 1848) az 523. oldalon feltűnik ugyan a kézirat (a 8. tétel), de az adott helyen csak Barvoet katalógusát idézi.

¹¹⁵ MOMMSEN 1892 86. n. 5.

Μαρκελλίνου καὶ Ἰππολύτου ἤτοι ἀδήλου ἐπιτομὴ χρόνων ἀπὸ Ἀδὰμ μέχρι τῆς βασιλείας Ἡρακλείου τοῦ νέου καὶ τοῦ αὐτοῦ υἱοῦ Κωνσταντίνου, *alterum idem uolumen attribuere Petro Alexandrino (scilicet propter prius opusculum eius insertum); periisse cum aliis in incendio fatali a. 1671.*”

Ezekből Mommsen az alábbi következtetéseket vonta le:

„*In eo certe iactura nulla facta est; nam aperte apographum fuit codicis hodie Vaticani Graec. n. 1941, qui seruauit nobis chronicon quod dicunt Paschale: ei enim notae illae omnes accurate respondent neque dubium est Augustinum, cuius cura codex ille ex Sicilia Romam adlatus est, exemplum eius sibi parasse, ut sibi parauit Casaubonus aliud seruatum hodie in bibliotheca Monacensi scriptum manu eiusdem Darmarii. itaque sola huius hominis coniectura eaque inepta chronicon nititur Hippolyti Graecum.*”

Mommsen tehát nem tekintette nagy veszteségnek a kódex eltűnését, mert rájött, hogy az elégettnek hitt kézirat valószínűleg csak a Húsvéti krónika egyik másolata volt, és azt csak Darmarios tulajdonította Hippolytosnak.

Irodalomtörténete második kiadásában már Karl Krumbacher (1856-1909) is megemlítette az *Osterchronik* kéziratai között ezt a kódexet, de ő is úgy gondolta, hogy a másolat elpusztult a tűzvészben.¹¹⁶ Pedig Vilhelm Lundström (1869-1940) ekkortájt (1896-ban) hozta nyilvánosságra tudományos szenzációnak számító felfedezését, miszerint a Húsvéti krónika Antonio Agustínnak készült másolata nem pusztul el, hanem Svédországban őrzik.¹¹⁷

Graux is ismerte az Escorial-beli példányra vonatkozó adatokat: a Svédországban őrzött görög kéziratokkal foglalkozó művében pedig a stockholmi Királyi Könyvtár kódexei között az Agustín-kódex adatait is megörökítette.¹¹⁸ Szó szerint idézte a *subscriptiót* a 797. *rectóról*, amely szerint Darmarios a krónikát Antonio Agustínnak, Lériða püspökének másolta, mégsem jött rá a két kézirat azonosságára.

A *subscriptio* egyezésén túl Lundström további bizonyítékokat sorolt elő annak alátámasztására, hogy az Escorial Könyvtárból eltűnt kódexet találta meg Svédországban. A 31. *rectón* Darmarios kézírásával, vörös tintával szerepel a következő bejegyzés:

¹¹⁶ KRUMBACHER 1897² 339.: „Nur eine Abschrift des Vaticanus war offenbar jener im Jahre 1671 verbrannte Codex Escur., in welchem ein findiger Grieche die Osterchronik dem Marcellinus und Hippolytos zugeschrieben hatte. Vgl. Th. Mommsen, *Mon. Germaniae historica, Auct. antiquissimi t. IX p. 1 S. 86.*”

¹¹⁷ LUNDSTRÖM *Eranos* 1 (1896) 150-168.

¹¹⁸ GRAUX – MARTIN *Archives des Missions scientifiques et littéraires* IIIe série 15 (1889) 369-370.

οἶμοι εἶναι Μαρκελλίνου ἢ Ἰππολύτου ἐπιτομήν.

Colville említett lapszéli megjegyzése ugyanezen a *foliumon* szintén az Escorial Könyvtárral való kapcsolatra utal. Ugyancsak a 31. *rectón* lett figyelmes Lundström egy jelzetre (V. Θ. 20), melyet szintén a spanyol könyvtár osztályozásával hozott összefüggésbe. Feltűnt neki, hogy Graux közlésében V. Θ. 21 szerepelt, de úgy gondolta, hogy az eltérés csak Graux tévesztésének tudható be. Andrés is arra a megállapításra jutott, hogy vagy Graux vagy az őt idéző Mommsen elírta a jelzet utolsó számjegyét.¹¹⁹ Lundström felvetése érthető, hiszen a *Codex Upsaliensis n. 2* kódexben (korábban II. Θ. 20) a lapszélen Colville is V. Θ. 20-ként emlegette az Agustín-féle kódexet. Andrés esetében azonban ez a feltételezés különös, ha figyelembe vesszük azt, hogy tanulmányában az idézett Graux-féle tudósításon kívül háromszor közli a V. Θ. 21 adatot.¹²⁰ Ezen kívül – mint láttuk – Fernandez is a V. Θ. 21-el azonosította a korábbi IV B 9 jelzetet. Ezt az ellentmondást talán azzal a magyarázattal oldhatjuk fel, hogy a kódex két kötetből áll. Bár Lundström is felvetette ezt a megoldást,¹²¹ mégis inkább azt a magyarázatot tartotta valószínűbbnek, hogy mindkét kötetnek ugyanaz (V. Θ. 20) volt a jelzete.

Az első *folium* bal alsó sarkában Lundström látni vélte a 139-es számot is, mely az Agustín-katalógusban a kódexet jelölte, és felhívta a figyelmet arra, hogy a metszésen hat betű látható (MAPKEA), melyek alsó része az első, felső része a második kötethez tartozik. A rövidített név minden bizonnyal a krónika vélt szerzőjére utalhatott.

Hogy a kódex miképpen került ki az Escorial Könyvtárból, csak találgatni lehet. A tűzvész (1671) idején (és az után) keletkezett felfordulásban is könnyen eltűnhetett. Későbbi vándorútjára vonatkozóan azonban a benne található bejegyzések segítségével sikerült fényt deríteni. Mindkét kötet borítójának belső oldalán ugyanaz a bejegyzés szerepel:

„*Hunc Manuscripti Chronici Alexandrini codicem quem ex Hispania in Sueciam secum transtulit Nobilissimus Dominus Sparvenfeldius et mihi dono dedit; ipse nunc Regiae Pernaviensis Academiae Bibliothecae donare volui. Pernaviae d. 13 Aug: Anno 1704. Andreas Palmrooth h. t. Academiae Rector.*”

¹¹⁹ ANDRÉS 1958 24. n. 59.

¹²⁰ A 14. oldalon Andrés azt írta, hogy a stockholmi kódex 31. *foliumán* V. Θ. 21 jelzet van. Ugyanott azt állítja (bár nem idézi), hogy a X-I-18-as Torre-féle katalógus 219. *foliumán* Agustín kódexe is feltűnik, és V. Θ. 21 a jelzete. Colville katalógusát közvetlen forrásból idézte, és V. Θ. 21-t írt.

¹²¹ LUNDSTRÖM *Eranos* 1 (1896) 157. n. 19.

A fent említett svéd nemes, az orientalista Johan Gabriel Sparwenfeldt (1655-1727) a svéd kormányzat megbízásából 1689-ben érkezett a Spanyol Királyságba, hogy ott kéziratokat vásároljon. Nagyon sok értékes könyvet szerzett, köztük például Gaspar de Haro y Guzmán (1629-1687) Carpio márkija (VII. marqués del Carpio), nápolyi alkirály (1683-1687) 1690-ben Madridban elárverezett könyvtárának könyveit.¹²² Így jutott hozzá a Húsvéti krónika Agustín-féle kéziratához is. Graux tette közzé Pedro Valero (Petrus Valerus Diazius) 1690. július 31-én Étienne Baluze-hoz (1630-1718, Stephanus Baluzius) írt levelét, amelyben tudósította, hogy Sparwenfeldt Madridban megvásárolta, s viszi magával Párizsba a Jerónimo Zurita által Szicíliában talált *Fasti Siciliani* egyik kéziratát is.

Sparwenfeldt 1694-ben visszatért Svédországba, és barátjának, Anders Palmroothnak (?-1725) ajándékozta Antonio Agustín másolatát. Palmrooth 1701-ben Pernauba költözött, mert az ottani egyetemre nevezték ki az erkölcsstan és politika professzorának, és 1704-ben a pernaui egyetemnek ajándékozta a könyveit. Agustín példányát is ott őrizték 1710-ig, amikor a város orosz megszállás alá került. A levéltárat és az egyetemi könyvtárat Stockholmba menekítették. A Húsvéti krónika egykor Antonio Agustínnak készült másolatát a Stockholmi Királyi Könyvtárban *e. 30 I, 21a* jelzettel katalogizálták.¹²³

A két kötetből álló papírkódex jelenlegi jelzete a Stockholmi Királyi Könyvtárban Va. 7,1-2.

A kódex első részletes leírását húsz évvel ezelőtt Sofia Torallas Tovar adta.¹²⁴ Az Uppsalai Egyetemi Könyvtár vezetésével megvalósuló nagyszabású svéd vállalkozás keretében azonban, amely az összes svédországi görög kézirat digitalizálását és új katalógusok elkészítését tűzte ki célul, Patrik Granholm készít a stockholmi kódexről újabb leírást.

Az első kötet első *folium*ának *rectó*ján kezdődik az a húsvétszámítást tárgyaló bevezetés (*Syntagma de Paschalibus*), mely a *Codex Vaticanus Graecus 1941*-ben is megelőzi (5^r-18^v) a Húsvéti krónika fő szövegét. Címe:

¹²² LUNDSTRÖM (*Eranos* 1 (1896) 167) idézi Georg Wallin (1686-1760) udvari prédikátor szavait a Sparwenfeldtről mondott gyászbeszédéből: „*Sed Madritum reuersus incidit forte in Bibliothecam Pro-Regis quondam Neapolitani, Marchionis Delcarpii, venum ibi expositam. Ex hac ipsa codices nactus est varios, partim manu partim typis exaratos, rarissimos utique et vetustissimos; quibus alios bene multos addidit undique conquisitos.*” (Parentalia in obitum s. r. majestatis Suethiae magnae fidei viri, et a ceremoniis legatorum publicis svpremi (. . .) Johannis Gabrielis Sparwenfeldii (. . .) solenniter celebrata a Georgio Wallin. Stockholmiae 1730. 39; a néhai Sparwenfeldt könyvbeszerzéseit Wallin a gyászbeszédben másutt is említi: „*Libros quoque rariores, et manu exarata ultima vetustatis monumenta conquisivit.*” (17).

¹²³ LUNDSTRÖM *Eranos* 1 (1896) 165-166.

¹²⁴ TORALLAS TOVAR *Erytheia. Revista de Estudios Byzantinos y Neogriegos* 15 (1994) 191-258, különösen: 252-256.

Πέτρου ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας καὶ μάρτυρος,
 ὅτι ἀπλανῶς ἔταξεν (sic) οἱ Ἑβραῖοι τὴν ἰδ' τοῦ α' μηνὸς τῆς σελήνης
 ὡς (sic) τῆς ἀλώσεως τῶν Ἱεροσολύμων,

mely a vatikáni kódexben *Syntagma de Paschalibus* második oldalán, az 5. verso 9. sora mellett a baloldali lapszélén olvasható. A stockholmi kéziratban a bevezetés szövege az

εἶτε οὖν σφαλλόμενοι Ἰουδαῖοι κατὰ τὸν σεληνιακὸν δρόμον

kezdetű mondattal indul, mely a vatikáni kéziratban csak a 6. verso 9. sorában tűnik fel. A másolatban Darmarios jobban elkülönítette az egyes szövegrészeket, és az eredetileg lapszéli bejegyzéseket címekeként illesztette az egyes egységek elejére. A vatikáni kéziratba később berajzolt két kördiagramnak kihagyta ugyan a helyet, de mégsem rajzolta le őket: A 23. versón az Apollinarios-szövegrész, mely az eredetiben a 15. versón ért véget, és utána kördiagram következett, a

ἡ ἀγία τοῦ Θεοῦ καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ ἐκκλησία

szavakkal zárul, s a következő egységet, mely a vatikáni kéziratban új oldalon (16. recto) kezdődött, Darmarios is csak a 24. rectón kezdte el másolni. Ez után a szövegrész után az eredetiben újabb (egész oldalas) ábra következett (16. verso); a stockholmi kéziratban a 25. rectón ér véget a szöveg, a 25. versót pedig üresen hagyta Darmarios. A bevezetés a 30. rectón az

ἐν τῇ ἀγίᾳ τοῦ θεοῦ καθολικῆ καὶ ἀποστολικῆ ἐκκλησίᾳ

szavakkal végződik, mely megegyezik a 10. századi kézirat előszavának zárószavaival.

A 31. rectón kezdődik a Húsvéti krónika szövege, az

ἐπιτομὴ χρόνων τῶν ἀπὸ Ἀδάμ τοῦ πρωτοπλάστου ἀνθρώπου . . . etc.

címmel. A vatikáni kézirathoz képest annyi eltérés van a címben, hogy Kónstantinos neve után Darmarios τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ-t írt τοῦ αὐτοῦ υἱοῦ helyett. A cím fölött, a felső lapszélén olvasható Darmariosnak a korábban már említett οἶμαι εἶναι Μαρκελλίνου ἢ Ἱπολύτου bejegyzése, mely valószínűleg utólag került a szövegbe. Erre utal az a tény is, hogy a 30. verso alsó lapszélén az ἐπιτομὴ ὄρσζο szerepel.

Az első kötet a 399. versón a

(...) ἕως ἡμέρας ἀναδείξεως αὐτοῦ πρὸς τὸν Ἰσραήλ. εἰς Ἰωάννην τὸν Πρόδρομον szavakkal ér véget.

A második kötet a 400. *rectóval*, Keresztelő Szent Jánossal kezdődik: εἰς Ἰωάννην τὸν Πρόδρομον. οὗτος ὁ μείζων πάντων ἀνθρώπων Ἰωάννης ὁ βαπτιστής, és a 796. *versón* a τοῦ ἐπιλαβέσθαι ἡμᾶς τοῦ αὐτοῦ θρόνου szavakkal ér véget a krónika szövege. A vatikáni kézirat sérült *foliumain* olvasható szövegfoszlányokat Darmarios nem másolta le, hanem a fent idézett utolsó mondat után (két sor kihagyásával) rögzítette, hogy onnantól sérült a szöveg:

ἐλλιπὲς καὶ ἐξίτηλον (sic) ἦν τὸ τέλος ὑπὸ τῆς ἀρχαιότητος (sic).

A 797. *rectón* olvasható a *subscriptio*:

ὑπὸ ἀνδρέου δαρμαρίου τοῦ ἐπιδαυριώτου
 υἱοῦ γεωργίου, εἴληφε τέρμα σὺν θεῷ χάριν κυρίῳ,
 ἀντωνίῳ ἀγουστίνῳ θεοφιλεστάτῳ ἐπισκόπῳ
 λέρδου ἐν τῷ ἔτει ,αφογ' ὀκτωβρίῳ α':
 ἐν μαδριλλίῳ.

Az utolsó sorban a görög szöveg mellett (majd aláhúzva) szerepel, hogy 1573.

A 797. *verso* üresen maradt. A 798. *rectótól* a 799. *rectóig* három töredék következik az úgynevezett *Megas chronographostól*, ἐκ τοῦ μεγάλου χρονογράφου címmel:

1. *incip.*: ἐπὶ βασιλείᾳ ζήνωνος σεισμὸς ἐν ῥόδῳ γεγωνῶς
2. *incip.*: ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ αὐτοῦ ζήνωνος κινήσεως
3. *incip.*: ἐπὶ γενέσεως λέοντος τοῦ υἱοῦ κωνσταντίνου τοῦ.

A 799. *verso* ismét üresen maradt, a 800. *rectón* és a *verso* felső felén azonban még egy töredék szerepel a *Megas chronographostól*

incip.: ἐπὶ τῆς βασιλείας λέοντος σεισμὸς γέγονε μέγας καὶ.

A töredékek a *Codex Vaticanus Graecus 1941* 241. *versóján* és 242. *rectóján* olvasható, későbbi kéztől származó bejegyzésből valók, annak első kettő (241^v) és utolsó (242^r) töredékei. A 800. *rectón* kezdődő szemelvény pedig a vatikáni kódexben ugyanannak a töredék-együttesnek a 242. *versóra* átkerült különálló darabja. A stockholmi kéziratban a 800. *versón* öt sor üresen maradt, a következő oldalra (801^r) pedig Darmarios azt a múzsa-listát másolta le, mely a vatikáni kézirat 242. *versóján* a lap alján egy újabb kéz bejegyzése.

A kódex mérete 200×150 mm, az írástükör 140×90 mm. 13 sor van egy oldalon.

Az első kötet I + 399 + I', a második I + 406 + II' *folium*ból áll. A lapszámozás a két kötetben folyamatos. Az első *folium* száma nem látszik, mert egy 15 mm-es csík le lett vágva a lap tetejéből, melyet egy másik papírcsíkkal pótolnak. A második kötetben az 502-es lapszám kétszer szerepel, az 504. lapszámozást az 504A követi, bár az adott *folium*on nincs lapszám; az 556 után 556A, a 659 után 659A következik.

Az ívfüzetek nincsenek számozva, de a jobb alsó lapszélekre őrszavakat írt Darmarios.

A címek és iniciálék vörös tintával vannak írva.

Mindkét kötetet puha pergamenborító fedi, és két textilszalag köti össze. A második kötet elülső borítójának jobb alsó sarkából – valószínűleg valami rágcsáló rongálásának köszönhetően – 2-3 cm hiányzik. Az aranyozott metszésen – mint fentebb már volt róla szó – a MAPKEA betűk (rövidített szerzői név) nyomai láthatók.

1. 5. *Codex Upsaliensis Graecus n. 2.*

A kódexek *subscriptió*inak tanúsága szerint a Húsvéti krónika három Darmarios másolta kézírata közül az Uppsalai Egyetemi Könyvtár tulajdonában lévő görög kódex a legkésőbbi: Darmarios 1579. február 18-án fejezte be másolását.¹²⁵ Ezt a kéziratot II. Fülöp spanyol király megbízása alapján az Escorial Könyvtár számára készítette, de a másolás helyét – szokásával ellentétben – nem adta meg.

Mivel tizenöt nappal később Madridban készült el Anastasios Sinaités egyik művének másolásával,¹²⁶ Andrés feltételezi, hogy Darmarios a Húsvéti krónika ezen kéziratát is Madridban másolta.¹²⁷ Mint láthattuk,¹²⁸ Graux és Andrés is idézte Nicolas della Torre katalógusából a króniká(k)ra vonatkozó bejegyzéseket,¹²⁹ de eltérő jelzetekkel:¹³⁰ a

Ἱστορία: – Πέτρου ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας καὶ μάρτυρος, ἡ Μαρκελλίνου, ἡ Ἰππολύτου, ἡτοι ἀδήλου ἐπιτομὴ χρόνων ἀπὸ Ἀδάμ, καὶ μέχρι τῆς βασιλείας Ἡρακλείου τοῦ νέου καὶ Κωνσταντίνου τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ.

bejegyzés után Grauxnál az Alaejos-féle (II.Θ.20), Andrésnál a régi II. A. 20/IV B. 9 jelzetek következnek. Andrés a katalógusban további adatokat is talált (görögül és latinul) a II. Fülöp megrendelésére készült kéziraatra vonatkozóan; a 129. *foliumon* például a következőt:

„*Hippolyti episcopi Romani et martyris quod Dominus quo tempore passus est tipicum agnum non edit. II. A. 20*”.

A 253. *foliumon* pedig ezt:

„*Petri episcopi Alexandrini et martyris quod fixe sive immobiliter statuerunt hebraei in dictionem primi mensis lunae ut captivitatis Hierosolymae II. A. 20*.”

¹²⁵ Az uppsalai kódex sorsa több ponton érintkezik a stockholmi kódex történetével, ezért az ismétlések elkerülése végett többször csak utalunk a másik kódex esetében említettekre.

¹²⁶ A zaragozai Catedral-Basilica de Nuestra Señora del Pilar gyűjteményének 198-as szám alatti kézírata.

¹²⁷ ANDRÉS 1958 11.

¹²⁸ Lásd az előző fejezetet.

¹²⁹ GRAUX 1880 346. n. 1; ANDRÉS 1958 13.

¹³⁰ Ms. esc. X. I. 18. 316^v–317^r; Lucas de Alaejos latin fordításával.

Nicolas della Torre tárgykatalógusában viszont a következő cím olvasható:

Πέτρου ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας καὶ μάρτυρος χρονικόν.

Mindezek azt bizonyítják, hogy a II. Fülöp számára készült példány ott volt az Escorial Könyvtárban, mégpedig a Sigüenza-féle II. A. 20, majd az Alaejos-féle II.Θ.20. jelzet alatt.

A Fernandez által kiadott régi katalógus (lásd fent) két művet tartalmazott a kódexből:

(1) „*Apollinaris Hierapolitani Tractatus de Paschate gr. ms. ij-A-20*”

(2) „*106. Hippolyti Romani omnia [Quod Dominus quo tempore passus est typicum agnum non edit. II-A-20.*”

Colville katalógusában (lásd fent) a 462. *foliumon* a II. Fülöpnek készült másolata már az új jelzettel (II. Θ. 20) szerepelt:

„*f. 1. Petri Alexandrini episcopi et martyris historia chronologica ab Adamo usque ad Heraclium juniorem / f. 496 idem cum circulis ciclorum novem decenaliū lunarum desinitque / f. 523 / f. 524 Eidem etiam manu moderna atributum in indice libri praecedentibusque coherens de sancto et salutari Paschate quod ex praescripto Dei celebratur et brevis quaestionum circa hanc materiam ac demonstrativa disquisitio.*”

Ahogy korábban láthattuk, az uppsalai kódexben is szerepel lapszéli bejegyzés Colville-től (az első *folium rectóján*): „*Darma[ri] | scelus a[tque] | pecus pe[ssi]/mu(m), tun[e] | scripsist[i] | manu tua | propria i[n] | V. Θ. 20 p[ag.] | 31 esse | Marcell[ini] | et Hipp[olyti]*”.¹³¹

Barvoet 1648-as katalógusában (az Escorial kiadatlan műveiről) ennek a kódexnek nincs nyoma. Elképzelhető, hogy ezt a példányt sikerült Barvoetnek azonosítania Rader 1615-ben megjelent *Chronicon Alexandrinum*-jával.

Legközelebb DuCange utalt a másolatra,¹³² aki a két vélelmezett Hippolytos-kézirat címének ismertetésekor ezt írja:

prior hanc inscriptionem praefert:

Μαρκελλίνου καὶ Ἰππολύτου, ἧτοι ἀδήλου ἐπιτομὴ χρόνων ἀπὸ Ἀδὰμ
μέχρι τῆς βασιλείας Ἡρακλείου τοῦ νέου, καὶ τοῦ αὐτοῦ υἱοῦ Κωνσταντίνου.

Alius vero:

Ἐπιτομὴ χρόνων ἀπὸ Ἀδὰμ Πέτρου Ἀλεξανδρείας Μάρτυρος, Κελλίνου
καὶ Ἰππολύτου, ἧτοι ἀδήλου μέχρι Ἡρακλείου τοῦ νέου, καὶ Κωνσταντίνου

¹³¹ LUNDSTRÖM *Eranos* 1 (1896) 161. A lap szélét levágták, de Lundström kiegészítései valószínűnek tűnnek.

¹³² A tágabb összefüggésekhez lásd az előző fejezetet.

τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ,

s valószínűleg a másodikkal utalt volna a II. Fülöp számára készült kéziraatra, a bejegyzés sorai azonban az idézés valamely fázisában feltehetőleg összekeveredtek.

Az uppsalai kódex további sorsáról még a stockholmiénál is kevesebb adatunk van. Graux ennek az adatait is összegyűjtötte a svédországi kéziratok feldolgozásakor,¹³³ de ebben az esetben sem fedezte fel, hogy egy korábbi Escorial-kódex van a kezében. Lundström híres tanulmánya világított rá, hogy az uppsalai krónika is az Escorial Könyvtárból származik. A kutatók általában ennek eltűnését is a tűzvészhez (1671) kötik, de a feltevés minden biztos alapot nélkülöz. Egyedül abban lehetünk biztosak, hogy – akárcsak a stockholmi kódexet – ezt is Gabriel Sparwenfeldt vásárolta Spanyolországban. A kódex utolsó oldalán ugyanis (fejfel lefelé) olvasható bejegyzése: „*Del Gentilhombre Del Rey di Suezia / D. IG Sparuenfeldt*” a név előtt a második sorban: „*en Madrid en Maijo / 1690.*” Felmerült, hogy esetleg ezt is Gaspar de Haro y Guzmán (1629-1687) Carpio márkija (VII. marqués del Carpio), nápolyi alkirály (1683-1687) Madridban eladásra kínált könyvtárából vette volna meg, ennek azonban ellentmondani látszik, hogy a hagyatékot már 1690. március 10-én eladták, a levélben viszont csak Agustín krónikájának másolatát említi Pedro Valero.

A kódex – ismeretlen úton – végül az uppsalai egyetem könyvtárába került, ahol jelenleg a görög kéziratok között őrzik, a 2-es jelzet alatt.

Andrés az Escorialból eltűnt görög kéziratok katalógusában még egyszer röviden összefoglalta a kódexre vonatkozó fontosabb adatokat:¹³⁴

„(F. 1) *Petri Alexandrini episcopi chronicon paschale; (f. 496) dissertatio de celebratione Paschae ab Hebraeis cum circulis cyclorum novem decennalium lunarium ; (f. 500) Hippolyti in eo quod Christus quo tempore quo passus est non comederit agnum paschalem; (f. 500^v) Apollinaris Hierapolitani quod Christus tempore quod passus est non comedit agnum paschalem; (f. 524) de sancto et salutari Paschate.*”¹³⁵

A kódex első teljes leírását Sofía Torallas Tovarnak köszönhetjük.¹³⁶

Az első *rectón* vörös tintával címként ez áll:

¹³³ GRAUX – MARTIN 1889 315-317.

¹³⁴ ANDRÉS 1968 19-20.

¹³⁵ Andrés az (általunk) aláhúzott helyeken valószínűleg gépelési (másolási) hibá(ka)t vétett; a szöveg feltehetőleg a következő lett volna: *quod Christus in eo tempore quo passus est (...)*

¹³⁶ TORALLAS TOVAR *Erytheia. Revista de Estudios Byzantinos y Neogriegos* 15 (1994) 196-204.

πέτρου ἐπισκόπου ἀλεξανδρείας καὶ μάρτυρος;

a második sorban kicsit beljebb, ugyanúgy vörös tintával pedig ez:

ἐπιτομή χρόνων τῶν ἀπὸ ἀδάμ ... etc.

A vatikáni kézirat címléírásától itt is csupán annyiban tér el a cím, hogy Κόνσταντίνος neve után τοῦ αὐτοῦ υἱοῦ helyett τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ szerepel.

A cím után a vatikáni kódex elején (5^r-18^v) található húsvétszámítást tárgyaló bevezetés (*Syntagma de Paschalibus*) utolsó bekezdése olvasható:

Ἐντεῦθεν λοιπὸν τῶν χρόνων τὸν (sic) ἀπὸ ἀδάμ τοῦ πρωτοπλάστου [ἀνθρώπου] ἤγουν ἀπ' ἀρχῆς κτίσεως κόσμου ἐπιτομὴν ἀναγκαῖον ποιήσασθαι τῶν συναδόντων τῇ θεοπνεύστῳ γραφῇ. καὶ ταῖς ὑπὸ τῶν θεοφόρων πατέρων ἀνεπιλήπτως παραδοθείσαις καὶ τελουμέναις ὀρθῶς ἑορταῖς, ἐν τῇ ἀγίᾳ τοῦ θεοῦ καθολικῇ καὶ ἀποστολικῇ ἐκκλησίᾳ.

Az első *folium versó*ján kezdődik ténylegesen a krónika szövege: ἀδάμ πρῶτος ἀνθρώπων etc. előtte vörös tintával ἀρχὴ τῆς χρονικῆς διηγήσεως címmel és díszes (vörös tintával írt) iniciáléval, amely azután a 495. *rectón* a

τοῦ βασιλέως τῶν ῥωμαίων τοῦ ἐπιλαβέσθαι ἡμᾶς τοῦ αὐτοῦ θρόνου

szavakkal ér véget, mert – mint Darmarios is megjegyzi – onnantól sérült volt a szöveg:

ἐξίτηλον ἦν τὸ τέλος ὑπὸ τῆς ἀρχαιότητος).

A 495. *versón* található a *subscriptio*:

ὑπὸ ἀνδρέου δαρμαρίου τοῦ ἐπιδουρίου υἱοῦ
γεωργίου εἴληφε τέρμα τοῦ τῆς χρονικῆς διηγήσεως
ἐν τῷ ἔτει ,αφοθ'
φευρουαρίῳ
ιη'.

Alatta még egy bejegyzés Darmariostól:

Δαπάνη καὶ ἀναλώματι τῷ βασι|
 λεῖ Ἰσπανῶν κυρίῳ Φιλίππῳ ἀη|
 ττήτῳ κρατερῷ καὶ χριστιανικῶτά|
 τῳ βασιλεῖ.

A 496. *rectó*tól kezdve a *Codex Vaticanus Graecus 1941*-ben a Húsvéti krónikát megelőző (5^r-18^v) előszó olvasható, melynek utolsó bekezdése a mű elején szerepelt. Címe:

τοῦ αὐτοῦ πέτρου ἐπισκόπου ἀλεξανδρείας |
 καὶ μάρτυρος· ὅτι ἀπλανῶς ἔταξαν οἱ ἑβραῖοι |
 τὴν ἰδ' τοῦ α' μηνὸς τῆς σελήνης ὡς (sic) τῆς |
 ἀλώσεως τῶν ἱεροσολύμων.

A ὡς a szövegben alá van pontozva, és a jobboldali lapszélén fekete tintával javítva: ἕως. A fenti cím a vatikáni kódexben a húsvétszámítást tárgyaló bevezetés második oldalán, az 5. *verso* 9. sora mellett a bal szélén olvasható. Az uppsalai kéziratban (csakúgy, mint a stockholmiban) a bevezetés szövege az

εἶτε οὖν σφαλλόμενοι Ἰουδαῖοι κατὰ τὸν σεληνιακὸν δρόμον *etc.*

mondattal kezdődik, mely a vatikáni kézirat 6. *versó*jának 19. sorában olvasható. A vatikáni kézirat 7. *versó*ján az első sor utolsó szava olvashatatlaná vált; Darmarios a másolatban (497^r) kihagyta a helyét.

A 8. *recto* jobb alsó lapszélén a János Evangélium-ból (Io 18,28) származó idézet mellett olvasható bejegyzést

Ἰωάννου τοῦ εὐαγγελιστῆ· ὅτι ὁ κύριος ἐν ᾧ καιρῷ ἔπαθεν,
 οὐκ ἔφαγε τὸ τυπικὸν πάσχα ... *etc.*

Darmarios is a lapszélén hagyta (498^v), nem emelte be címként, mint a többi esetben. A következő idézet előtt álló összekötő καὶ μετ' ὀλίγα kifejezést ellenben új sorba, középre írta, vörös színű tintával.

Az 500. *rectón* a vatikáni kéziratban (9^r) lapszélén szereplő

Ἰπολύτου ἐπισκόπου μάρτυρος· ὅτι ὁ κύριος ἐν ᾧ καιρῷ ἔπαθεν,
τὸν τυπικὸν ἀμνὸν οὐκ ἔφαγεν

már címként szerepel (vörös tintával). Ugyanígy az 500. *versón* az

ἀπολλιναρίου ἐπισκόπου ἱεραπολιτάνου ὅτι ἐν ᾧ καιρῷ ὁ κύριος ἔπαθεν· οὐκ ἔφαγε τὸ τυπικὸν πάσχα,

amely a *Codex Vaticanus Graecus 1941*-ben még a 9. *verso* baloldali lapszélén kapott helyet.

A nikaiai zsinatra vonatkozó bejegyzés (11^r) Darmariosnál az 502b *folium rectóján* ugyancsak lapszéli bejegyzés maradt.

A húsvétszámítást tárgyaló bevezetés szövege az 518. *versón* a

ἡ ἀγία τοῦ θεοῦ καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ ἐκκλησία

szavakkal a 9. sorban ér véget, alatta pedig Damarios vörös tintával figyelmeztet a vatikáni kéziratban (15^v) a szöveg alatt található ábrára:

ὄρα τὸν κύκλον τῆς ὀκτῶ καὶ εἰκοσαετηρίου (sic) τοῦ ἡλίου εἰς ἑαυτὸν ἀνακυκλούμενος πάντοτε σημαίνων τὰς (sic) ἐν ἐκάστῳ ἔτει ἑπακτὰς τοῦ ἡλίου.

A következő oldalt (519^r) ennek ellenére üresen hagyta, az ábrát nem másolta le. Az 519. *versón* némileg módosítva megismételte az előző utalást:

κύκλος τῆς ὀκτῶ καὶ εἰκοσαετηρίδος τοῦ ἡλίου εἰς ἑαυτὸν ἀνακυκλούμενος πάντοτε σημαίνωντας (sic), ἐν ἐκάστῳ ἔτει ἑπακτὰς τοῦ ἡλίου.

A szemben fekvő oldalra ([520^r]) pedig lemásolta a kördiagramot a vatikáni kézirat 15. *versójáról*. Az 520. *folium versója* üresen maradt (Darmarios talán a vatikáni kézirat 16. *versóján* látható másik ábrának hagyta ki a helyet), s csak az 521. *rectón* másolta tovább a *Codex Vaticanus Graecus 1941* 16. *rectóján* olvasható szöveget:

Ἰστέον ὡς ἐν τῇ γενέσει τῶν φωστήρων . . . *etc.*,

mely a κατὰ φύσιν ἰθ' ἐτηρίδος τῆς σελήνης szavakkal az 521. *versón* ért véget, s alatta jelezte Darmarios, hogy itt újabb ábra következik:

οὗτος ὁ κύκλος δηλοῖ τὴν εὕρεσιν τοῦ πάσχα ἐν ποίῳ (sic) μηνὶ καὶ τὰ ἐξῆς,

melyet az 523. *rectón* találunk. Az 522. *recto* üresen maradt, az 522. *verso* tetején pedig mindössze egy sort olvashatunk (vörös tintával):

θαυμαστὴ μέθοδος ἦν ἡ παροῦσα.

Az üresen hagyott 523. *verso* után az 524. *rectón* következik a vatikáni kódexben a Húsvéti krónikát megelőző utolsó szövegegység (17^r-18^v), mely eredetileg az

ἐν τῇ ἀγίᾳ τοῦ θεοῦ καθολικῆ καὶ ἀποστολικῆ ἐκκλησίᾳ

szavakkal végződött, Darmariosnál azonban az 526. *versón* csak a

ἡ γὰρ κυριακὴ πρώτη ἡμέρα τῆς ἐβδομάδος ἐστὶν ὡς προεῖρηται

mondatig tart. Az utolsó bekezdést a mű elején közölte, és itt nem másolta le ismét. A művet a

τέλος σὺν Θεῷ ἀγίῳ | ἀμὴν

bejegyzéssel zárja (526^v).

A Húsvéti krónika főszövegébe beillesztett ábrák közül a *Codex Vaticanus Graecus 1941*-ben a 147. *rectót* elfoglaló ábra az uppsalái kéziratban a 229. *rectón* kapott helyet, a kördiagram melletti rövid magyarázatok (eredetileg a bal felső és bal alsó sarokban) a 228. *versón* árválkodnak, előtte a 228. *recto* pedig teljesen üres.

A másik ábrát elcsúsztatva találjuk az uppsalái kéziratban: a 347. *rectón* lett volna a helye, mert a *Codex Vaticanus Graecus 1941*-ben a 281. *olympias* 1. évének *consuljai* után a 207. *verso* második fele és a következő oldal üresen maradt, ahová utóbb egy másik kéz bemásolta a kördiagramot. Darmarios azonban folytatta a szöveget a második év *consuljaival*

(208^v), és csak a 365. *recto*n találjuk az ábrát, úgy, hogy előtte a 364. *recto* és *verso*, utána pedig a 365. *verso* üresen maradt. A 363. *verso* a normál szövegtükör szerint ér véget a 20. sorban (... καὶ καρουσιανός), és a 366. *recto*n folytatódik a szöveg, mely a vatikáni kéziratban (218^f) egyébként folyamatos volt. Az ábrák az uppsalai kódexben minden esetben az átlagnál szélesebb, nem számozott *foliumon* vannak.

A *Codex Vaticanus Graecus 1941*-ben a 172. *verso* után megfigyelt hosszabb szöveghiány itt is észlelhető: a 275. *recto*n a harmadik sor közepén véget ér a szöveg (...οἱμοὶ δὲ), az oldal többi része és a következő oldal üresen maradt, és csak a 276. *recto*n folytatta Darmarios a *lacuna* után következő szöveget (καὶ ἀποστείλει...).

Az üresen hagyott 140. *versóra* a *Codex Vaticanus Graecus 1941*-ben egy uralkodólista került, mely az uppsalai kéziratba ugyanazon a helyen, de a főszövegben, vörös tintával írt cím

βασιλεία ρώμης αὐτοκράτορες |
οἱ ἐβασίλευσαν ἐν τῇ πρεσβυ|
τέρῃ ρώμῃ

után következik, és a 211. *recto* 11. sorától a 214. *verso* első soráig.

A 411. *recto*n – figyelmen kívül hagyva a vatikáni kézirat 241. *versójának* 24. sora után következő *lacunát*, melynek következtében a 10. századi másoló még a 242. *recto*t is üresen hagyta, és csak a 242. *versóra* másolt be egy 14 soros töredéket – a 14. sorban végződő ...σαμαριτίζειν διὰ τῶν χρημάτων után Darmarios mindössze új sorban folytatta a következő szövegegységet (πέμπτω ἔτει...). A rövid részlet az uppsalai kéziratban a 411. *verso* 10. soráig tart, ahol (sor közepén) folytatódik a szöveg a vatikáni kézirat 243. *rectójának* harmadik sorában kezdődő mondattal

καὶ ἐξῆλθεν ἀπὸ τοῦ παλατίου ὁ πατρικίος βασιλίδης.

Az előtte lévő háromsornyi szöveg nem illeszkedett az előző szakasz utolsó mondatához, ezért Darmarios kihagyta. Sem a *Megas Chronographos*nak tulajdonított töredékeket, sem a múzsák listáját (későbbi kezek bejegyzéseit az üresen hagyott helyeken) nem másolta le.

A *Megas Chronographos* két további töredékét viszont megtaláljuk nála: a vatikáni kézirat 272. *versójának* baloldali lapszélén közepén kezdődő, majd az alsó lapszélét is kitöltő, és a 273. *rectóra* egy sorral átnyúló töredékét az uppsalai kézirat (vörös tintával írt címmel

elkülönítve) a főszövegben hozza, de csak ott kezdi (a 464. *verso* második sorában), ahol az eredetiben a 273. *rectón* véget ért a szöveg. A 286. *verso* baloldali alsó lapszélén lévő töredéket a másolat 488. *rectójának* 15-18. sorában építette be Darmarios a szövegbe, de az utolsó szavakat le hagyta, csak a $\pi\rho\omicron\hat{\eta}\nu\ \xi\xi\omega\theta\epsilon\nu$ -ig másolta le.

A lapszámozás 520-ig megy; a 164. *folium* utáni *folium* a számozás során kimaradt; ezt utóbb egy másik kéz pótolta 164b-vel. Az 500. *folium* után eredetileg a 502. következett, de a kettes számjegyet egyesre javították. A következő *foliumon* (helyesen) az 502-es szám áll, az azt követőre azonban nem került szám, s ezt is később pótolták 502b-vel. Az 507-es lapszám kétszer szerepel. Utána 518-cal folytatódik a számozás (az 519 helyett először 419 állt, de áthúzással javítva lett). Az 520. *folium* (mely szélesebb, mint a többi) nem számozott, utána 521 következik. 525 után ismét 525 jön.

A kódex mérete: 284 × 202 mm; kötése puha pergamenkötés. A szövegtükör 220 × 105 mm, 20 sor van egy oldalon. A címek és iniciálék vörös tintával vannak írva.

2. Editio Raderiana (1615): Chronicon Alexandrinum

A hosszú időre méltatlanul feledésbe merült Húsvéti krónika újrafelfedezésének jelentős állomása volt az *editio princeps* megjelenése 1615-ben.¹³⁷ A kiadás jelentősége miatt részletesen foglalkozunk a krónika első kiadásával, valamint a szöveg kiadójával, a jezsuita Matthäus Raderral.

Matthäus Rader (1561-1634) a dél-tiroli Innichenben született. Az innsbrucki egyetemen végzett tanulmányokat, majd húszéves korában, 1581. szeptember 12-én belépett a jezsuita rendbe.¹³⁸ 1591-től az augsburgi Szent Salvator jezsuita kollégiumban szónoklattan adott elő. 1612-ben I. Miksa (1573-1651) bajor herceg (1597-től I. Maximilian, Herzog von Bayern) kérésére áthelyezték Münchenbe, ahol a Szent Mihály jezsuita kollégiumban a humanista tanulmányok és a szónoklattan tanára lett.¹³⁹ Bár a jezsuita rend vezetésében soha nem lépett magasabb szintre, irodalmi és tudományos kérdésekben mértékadó tekintély volt a Társaságban. Nagyszerű tanár volt, aki széleskörű tudományos tevékenységet is folytatott a történetírás, a hagiográfia és mindenekelőtt a klasszika-filológia területén.

Rader elsősorban történetíróként alkotott maradandót. 1604 és 1612 között jelent meg háromkötetes *Viridarium Sanctorum* című műve,¹⁴⁰ mely a katolikus egyház legfontosabb szentjeit mutatja be. A szintén háromkötetes *Historia Bavarica* című munkájának azonban, melyet I. Miksa bajor herceg megbízásából készített, a rend nem adta meg az *imprimaturát*. Fő műveként a *Bavaria sancta et pia*-t¹⁴¹ tartják számon. Ennek elkészítésére szintén az

¹³⁷ Chronicon Alexandrinum idemque astronomicum et ecclesiasticum, (vulgo Siculum seu fasti Siculi) ab Sigonio, Panvinio, aliisque passim laudatum partimque Graece editum; nunc integrum Graece cum Latina interpretatione vulgatum opera et studio Matthei Raderi de Societate Iesu. Monachii (München) 1615.

¹³⁸ SCHMID – ZÄH – STRODEL 1995. XXIII-LI (további szakirodalommal Rader életéről és koráról).

¹³⁹ Rader már a müncheni Szent Mihály templom 1597-ben történt felszentelési ünnepségén is jelentős szerepet kapott; ehhez lásd: WILD – SCHWARZ – OSWALD (*et alii*) 1991 177-181.

¹⁴⁰ Viridarium sanctorum ex Menaeis Graecorum lectum, translatum et annotationibus similibusque passim, historiis Latinis, Graecis; editis, ineditis illustratum a Matthaео Radero e Societate Iesu etc. Augustae Vindelicorum (Augsburg) 1604; Viridarium sanctorum pars altera de simplici obedientia, et contemptu sui, cum auctario de quorundam simplici dictis et factis, ex Latinis, Italicis, Graecis delibata et conscripta et recognita a Matthaео Rader de Societate Iesu. Augustae Vindelicorum 1610; Viridarium sanctorum pars tertia continet illustria sanctorum exempla, ex Graecis et Latinis scriptoribus deprompta a Matthaео Rader de Societate Iesu. Augustae Vindelicorum 1612 (München 1614² I-III.).

¹⁴¹ Bavaria sancta et pia. I-IV. München 1615-1627 (Dillingen 1704²).

uralkodó kérte fel: a három kötet különösen gazdagon díszített kiadásban jelent meg, mert Miksa a bajor szentek életrajzával és ábrázolásával a Wittelsbach-ház vezető szerepét kívánta hangsúlyozni a németiség katolikus hitre térítésében.¹⁴²

A jezsuita iskoladrámák hagyományának megfelelően Rader színdarabokat is írt. Filológiai tevékenysége során grecistaként is jelentős nevet szerzett magának, mégis latin szövegkiadásai miatt lett ismertebb. Számtalan kiadást ért meg Rader M. V. Martialis epigrammáinak¹⁴³ és Curtius Rufus művének magyarázatokkal ellátott iskolai kiadása,¹⁴⁴ sőt még egy Seneca-kommentár is öregbítette hírnevét.¹⁴⁵

1604-ben adta ki szicíliai Péter (Petros Sikeliótés) történeti művét a manicheusokról (*Historia Manichaeorum*)¹⁴⁶ és a konstantinápolyi nyolcadik egyetemes zsinat aktáit görög és latin nyelven.¹⁴⁷ Később – részletes bevezetővel – tette közzé Lépcsős Szent János (Ióánnés Klimakos) művét.¹⁴⁸ 1615-ben jelent meg Münchenben (az alábbiakban bővebben tárgyalásra kerülő) *Chronicon Alexandrinum*, azaz a Húsvéti krónika (*Chronicon Paschale*), a keresztény kronográfia és a bizánci világtörténet egyik alapműve.¹⁴⁹

Rader munkamódszeréről és a szövegkiadások megszületésének körülményeiről a művekhez írt előszavak is sokat elárulnak: nemcsak a (néha *ad hominem*) célzások, hanem az elhallgatások is beszédesek. A sorok között olvasva a kor szellemiségéről és a tudományos és vallási ellentétekről is érdekes kép rajzolódik ki. Rader levelezéséből azonban még becsebb adatokat nyerhetünk mindezekről.¹⁵⁰ A Rader-gyűjtemény az egyik legjelentősebb felső-

¹⁴² WILD – SCHWARZ – OSWALD (*et alii*) 1991 192-194.

¹⁴³ M. Valerii Martialis epigrammaton libri XII, xeniorum liber, apophoretorum liber. Ingolstadii (Ingolstadt) 1599; M. Valerii Martialis epigrammaton libri omnes, novis commentariis, multa cura, studioque confectis, explicati, illustrati. Rerumque et verborum lemmatum item et communium locorum variis et copiosis iudicibus aucti a Mattheo Radero de Societate Iesu. Ingolstadii 1602. Mivel az általa többször is kiadott Martialist Rader iskolai tankönyvnek szánta (*ad usum Delphini*), bizonyos epigrammákat kénytelen volt elhagyni. A kiadás során követett módszeréről és lehetőségeiről lásd: RÖMMELT 2010 309-326.

¹⁴⁴ Q. Curtii Rufi de rebus ab Alexandro Magno gestis libri octo, in capita distincti, et synopsis argumentisque illustrati; accessere vita Curtii, et elogium, breviarium vitae Alexandriae Magnae per annos et olympiadas digestae; Alexander ab antiquis et variis scriptoribus, cum imperatoribus, regibus, ducibus compositus. Monachii (München) 1615.

¹⁴⁵ Matthaei Raderi e Societate Iesu ad Senecae Medeam commentarii. Monachii 1631.

¹⁴⁶ Petri Siculi Historia ex manuscripto codice bibliothecae Vaticanae Graece cum Latina versione edita per Matthaeum Raderum e Societate Jesu. Ingolstadii 1604.

¹⁴⁷ Acta sacrosancti et oecumenici Concilii octavi, Constantinopolitani quarti. Ingolstadii 1604.

¹⁴⁸ Sancti Ioannis Climaci liber ad religiosum pastorem, qui est de officio coenobiarchae, ex tribus manuscriptis codicibus Graecis illust. bibliothecae Reipublicae Augustanae erutus, tralatus, et observationibus illustratus, recognitusque. Monachii 1614.

¹⁴⁹ Az újkori szakirodalomban a szerző ismeretlensége miatt a mű bevezetése alapján DuCange kiadása (1688) óta Húsvéti krónikaként (*Chronicon Paschale*) idézik a munkát; Rader még nem ezt a címet adta kiadásában a műnek, hanem *Alexandriai krónikának* (*Chronicon Alexandrinum*) nevezte.

¹⁵⁰ A Kommission für Bayerische Landesgeschichte (Bayerische Akademie der Wissenschaften) három kötetben tervezi kiadni Rader levelezését. Az első két kötet (a latin levelek magyarázó jegyzetekkel ellátott egynyelvű kiadása) már megjelent. Az első kötet adatait lásd fent; a második kötet: SCHMID – HAUB – RÖMMELT – LUKAS 2009. Az előkészületben lévő harmadik kötetben a kiadók a levelezőpartnereket tervezik bemutatni. A

németországi magánlevelezés a késő humanizmus korából. A müncheni *Staatsbibliothek*ban őrzött jezsuita anyagon belül is kiemelt helyet foglal el a Rader-levelezés: a legtöbb levél a *Codex Latinus Monacensis 1610, 1611 és 1612* kódexekben található, de a Jezsuiták Felső-németországi Tartományi Levéltárának *M I 29, 30, 31* jelzetű kéziratok is hasonló terjedelmű levelezést tartalmaznak. A hagyaték kutatói egyelőre nem találtak választ a kérdésre, hogy mikor és miért hullott szét a levélgyűjtemény, de minden valószínűség szerint a jezsuita rend feloszlásához köthető az anyag szétszóródása. Számos Rader-levélnek létezik másolata, melyeket Andreas Felix von Oefele (1706-1780) müncheni udvari könyvtáros készített, s úgy tűnik, Oefele a ma rendelkezésünkre álló anyagon kívül is találkozott még Rader-levelekkel. Feltehetően nemcsak egyes levelek, hanem egész kötetek hiányoznak a gyűjteményből. Rader által írott levelek csak ritkán bukkantak fel a címzettek hagyatékában. Kivételt képeznek a Marcus Welsernek (1558-1618) írott levelek, mert ő – a maga által írt válaszlevelekkel együtt – gondosan összegyűjtötte Rader leveleit. Ez a levelezés az *M I 29*-ben és *M I 30*-ban mint kerek egész maradt fenn.¹⁵¹

A levelezőpartnerek életrajzi adataihoz gyakran egyedülálló források a levelek, de a jezsuita rend belső életéről, így például a tagfelvételtől, a renden belüli feszültségekről és csoportosulásokról, valamint a jezsuitáknak más rendekhez és intézményekhez fűződő kapcsolatáról is bőségesen nyerhetünk adatokat belőlük. A politikai és vallási kérdések csak kisebb teret nyernek a levelekben;¹⁵² a tudományos és művészi élet kérdései viszont annál nagyobb szerepet játszanak. A levelekben szereplő adatoknak köszönhetően a Húsvéti krónika első nyomtatott kiadásának megszületését is figyelemmel kísérhetjük.

A levelezésben a kiadással kapcsolatos kérdések egy része később (általában a forrás megnevezése nélkül) az *editio princeps*-ben is visszaköszön. Elsősorban a J. G. Herwart von Hohenburgnak szóló dedikációs levélben és a szöveg előtt olvasható *Észrevételekben* (*Animadversiones*) kaptak helyet ezek a megfigyelések, de olykor a kiadott szövegben, pontosabban a görög szöveg mellé adott latin fordításban találkozhatunk velük ismét.

Nem könnyű feladat eldönteni, hogy a levelekben mely utalások vonatkoznak ténylegesen a Húsvéti krónikára. Rader és levelezőtársai ugyanis olykor csak *Chronicon* címmel emlegetik a névtelen szerző munkáját, ráadásul egyidejűleg más történetírók

---

továbbiakban a Rader-leveleket az első két kötet leveleinek sorszámai alapján idézem. A Rader-levelezéshez lásd még: SCHMID 2005 61-78.

¹⁵¹ A Rader-levelezés második kötetének előszaván kívül lásd még: SCHMID 2010 420-442.

¹⁵² A felekezeti viták és a késő humanizmus kapcsolatáról Augsburgban (Rader szerepét kiemelve) lásd: FERBER 2010. 409-420.

világtörténeteit is szóba hozzák. Kiadásában Rader végül *Chronicon Alexandrinum*nak nevezte el a művet.

Az *editio princeps* a jelenleg Münchenben őrzött *Codex Monacensis Graecus 557* jelzetű kézirat alapján készült. A Húsvéti krónikát megőrző *codex unicus*-t, a 10. századi *Codex Vaticanus Graecus 1941*-et Rader nem ismerte. Kortársai utalásaiból tudta ugyan, hogy az általa használt kéziratnál van egy régebbi kézirat is, melyet Szicíliában találtak, de a kódexet magát nem látta. A Rader által használt kéziratot az epidaurosi Andreas Darmarios másolta 1573-ban. Darmarios keze munkája később a grecista Friedrich Sylburg (1536-1596) révén került a humanista könyvtárhoz, David Höschelhez (1556-1617), majd az augsburgi könyvtár többi görög kéziratával együtt Münchenbe került ez a kézirat is. Rader feltehetőleg még eredeti őrzési helyén, az augsburgi könyvtárban tanulmányozta a kéziratot.

A *Codex Monacensis Graecus 557* első *folium*ának *versóján* olvasható rövid szöveg fölötti vörös tintával írt címet Rader *Petros Alexandreias*-ként oldotta fel. A művet ezek alapján egy Péter nevű alexandriai püspöknek tulajdonította. A mű megírásának vélelmezett ideje (Kr. u. 630-as évek) miatt a Péter nevű alexandriai püspökök közül az Alexandria püspöki székén 640-ben ülő Péter jöhetett csak szóba. Rader a világtörténet megírásának feltételezett helyéről, Péter püspöki székéről, Alexandriáról adta a munkának a *Chronicon Alexandrinum* nevet.¹⁵³

Rader 1603-ban kezdett hozzá a kiadás előmunkálataihoz,¹⁵⁴ s az augsburgi humanista könyvtárost, David Höschelt kérte meg, hogy szövegét ellenőrizze.¹⁵⁵ Kettejük között Marcus Welsler közvetített. A krónika bizonytalan helyeivel kapcsolatban Rader többször kérte ki más jeles (elsősorban jezsuita) tudósok véleményét, s levelezőtársai közül is sokan megkeresték őt, hogy készülő munkájukhoz a *Chronicon Alexandrinum* alapján szolgáltasson nekik adatokat. Ferdinand Crendel (SI) (1574-1614) például 1604-ben két hosszú levelet szentelt a névtelen krónikaírónál szereplő Perseus-serleg rejtélyének,¹⁵⁶ Johannes Lantz (SI) pedig 1607-ben a *Chronicon Alexandrinum* számításaihoz fűzött több levélben hosszas és értékes magyarázatokat.¹⁵⁷ Különösen érdekes dokumentum Johannes Decker (SI) 1604. augusztus 12-én Grazban kelt levele,¹⁵⁸ melynek mellékletében huszonnégy kérdés szerepel egyes újszövetségi események időpontjával kapcsolatban. Decker ekkor már jó tíz éve dolgozott Jézus Krisztus földi életének időrendjén, s néhány vitatott időpont kapcsán kérte meg Radert,

¹⁵³ RADER 1615 9.

¹⁵⁴ Ep. II: 451.

¹⁵⁵ Epp. II: 454-455

¹⁵⁶ Epp. I: 139-140.

¹⁵⁷ Epp. I: 196, 202.

¹⁵⁸ Ep. I: 147.

hogy bizánci világtörténetek alapján segítsen neki az események datálásában. Abban bízott, hogy esetleg Geórgios Synkellos vagy Theophanés Homologétés krónikái alapján Rader segíteni tud neki. Az említett bizánci szerzők történeti műveinek kiadására Jacob Gretser (SI) (1562-1625) több alkalommal is buzdította Radert, de sikertelenül. Gretsertől tudta meg Decker is, hogy ezek a művek Rader rendelkezésére állnak. Rader azonban, minthogy nem foglalkozott behatóan a fent említett bizánci világtörténetekkel, csak a *Chronicon Siculum*, azaz a Húsvéti krónika alapján adott választ a kérdésekre. Az abból hiányzó adatoknak nem nézett utána, megelégedett a „*Nihil de hac re Chronicon.*”, „*Hi anni desunt.*” vagy „*Desiderantur.*” válaszokkal. Az utolsó kérdésre azonban részletesen is kitért, még görögül is idézett a szövegből. Deckeren azonban ez már nem sokat segített. A levél és a melléklet fennmaradt másolataiból nyomon követhető, hogy Rader nem válaszolt azonnal Deckernek. Csak 1604. november 29-én kelt levele mellékleteként juttatta el hozzá a letisztázott változatot,¹⁵⁹ melyet a címzett december végén vagy január legelején kapott kézhez.¹⁶⁰ Decker 1605-ben kiadott műve¹⁶¹ így csak részben tartalmazhatta Rader közléseit, mert azokat már az adott helyeket tárgyaló első *quaterniók* megszerkesztése után kapta meg.¹⁶² Decker 1605 februárjában,¹⁶³ márciusában,¹⁶⁴ sőt még júniusban¹⁶⁵ is kérlelte Radert, hogy a többi krónikában is nézzen utána a kérdéses helyeknek, de kérdéseire nem kapott választ.

Egy 1607-re keltezhető levél tanúsága szerint 1607 elején Rader a krónika latin fordításának negyedével volt kész, s a lapszéleken keresztet és csillagok jelölték a bizonytalan vagy még nem magyarázott helyeket.¹⁶⁶ A nyomtatott változatban is maradtak ilyen jelek. Ezekkel Rader arra figyelmezteti az olvasót, hogy a szöveg – szerinte – romlott, vagy nem sikerült valamit értelmeznie.

Rader tehát már három éve fáradozott a kiadással, mikor 1607 elején Welser egy kellemetlen hírrel kereste meg: 1606-ban megjelent J. J. Scaliger *Thesaurus temporum* című munkája, melyben – hogy caesaraei Eusebios elveszett kronográfiai művét rekonstruálja – a görög *testimoniumok* között Scaliger a Húsvéti krónikából is közölt részleteket. Welsernek az tűnt fel, hogy a Scaligernél olvasható (Casaubonustól kapott) krónika ugyanazzal a címmel

¹⁵⁹ Ep. I: p. 291. n. 14; p. 321. n. 13.

¹⁶⁰ Ep. I: 158.

¹⁶¹ SUSLYGA, LAURENTIUS – DECKER, JOHANNES: *Velificatio seu theoremata de anno ortus ac mortis Domini, deque universa Jesu Christi in carne oeconomia defendente*. Graz 1605.

¹⁶² Ep. I: 167.

¹⁶³ Ep. I: 163.

¹⁶⁴ Ep. I: 164.

¹⁶⁵ Ep. I: 167.

¹⁶⁶ Az 538. levél végén Rader újévi jókívánságait fejezi ki; a kiadók éppen a *Chronicon Siculum* kezdeti állapotából következtettek arra, hogy az 1607-es esztendő elején keletkezhetett (II: p. 289. n. 1.).

kezdődött, mint a Rader által használt kézirat.¹⁶⁷ Rader nem jutott hozzá azonnal Scaliger művéhez, s a cím alapján úgy vélte, hogy a *Thesaurus temporum* ugyanazt a művet közölte, amelyen ő már évek óta dolgozott, s mellyel – állítása szerint – már majdnem készen volt.¹⁶⁸ Végül miután kezébe vehette Scaliger könyvét, megkönnyebbülten írhatta Welsernek, hogy Scaliger nem az egész krónikát adta ki (a mű végéről hiányzik harminc év, de egyébként is több helyen hiányos a *Thesaurus*ban közölt szöveg), így folytathatta saját szövegkiadásának előkészületeit.¹⁶⁹

A protestáns Scaliger munkája megbotráncozást keltett a jezsuiták körében, s Ferdinand Crendel 1607. január 29-én kelt levelében – Jacob Gretser üzenetét tolmácsolva – nemcsak arra buzdítja Radert, hogy fejezze be Georgius Siculus (*sic*) *Chronicon*ját, hanem nyomatékosan felhívja figyelmét arra is, hogy jelölje meg a krónikában azokat a helyeket, melyeket a hetvenkedő *Thrasók*,¹⁷⁰ különösen Scaliger, tudatosan elferdítettek. Gretser már kigyűjtötte ezeket a hamisításokat a szövegből, s hasonló gyűjteményt várt Radertől is a kiadásban, hogy ezeket alkalomadtán majd Scaliger ellen felhasználhassa.¹⁷¹ Crendel a figyelmeztető felhívást (beleértve Gretser tervezett fellépését Scaliger ellen) március 26-án kelt levele utóiratában is megismételte.¹⁷² Másfél évvel később, mikor Rader a kiadás kéziratát elküldte Ingolstadtba cenzúrára, Crendel ismételten visszatért a kérdésre, s – Gretser szavait tolmácsolva – reményét fejezte ki, hogy Rader megjelölte azokat a helyeket, melyeket (az itt *Öszvérként* emlegetett¹⁷³) Scaliger kihagyott vagy elferdített.¹⁷⁴

Az elkészült kiadás Gretser várákozásainak csak részben felelhetett meg. A krónika szerzőségét vizsgálva Rader kemény szavakkal illette ugyan a *Thesaurus Temporum* szerzőjét, Scaligert, az *Animadversiones*ban azonban több helyen elismerte eredményeit, a consulok listájához fűzött megjegyzésében pedig a téma korábbi kutatói között mégsem hallgatta el Scaliger nevét, annak ellenére, hogy Scaliger művét az egyház betiltotta: „*consule Sigonium, Cuspinianum, Panuinium, Contium, Baronium, de Scaligero nihil dico, cum emendationes eius temporum ab Ecclesia sint proscriptae.*”¹⁷⁵ Scaliger tudományos tevékenységét – felekezeti hovatartozása ellenére – Rader nagyra tartotta. Tudjuk például,

¹⁶⁷ Ep. II: 539.

¹⁶⁸ Ep. II: 540.

¹⁶⁹ Ep. II: 541.

¹⁷⁰ Utalás Terentius *Eunuchus* című darabjának egyik szereplőjére, aki a hetvenkedő katona megtestesítője; Crendel többször él ezzel a fordulattal.

¹⁷¹ Ep. I: 193.

¹⁷² Ep. I: 195.

¹⁷³ Burdo; Scaliger eredeti családnevének (Bordone) kiforgatásával.

¹⁷⁴ Ep. I: 217.

¹⁷⁵ RADER 1615. 36.

hogy Martialis-kötetének megjelenése után Rader megkönnyebbülten nyugtázta Welsér híradását (1602. augusztus 13-án), hogy Scaliger nem orrolt meg rá, annak ellenére, hogy Rader egy lapszéli megjegyzésben kritikát fogalmazott meg vele szemben.¹⁷⁶

Egyéb teendői miatt Rader 1607 végén kis időre félretette a krónikát, de legkésőbb 1608 júniusára végére ért a munkának.¹⁷⁷ Ekkor kezdte összeállítani a kiadás elején található bevezetést (*Animadversiones*),¹⁷⁸ melyben a krónika huszonegy szöveghelyéhez fűzött magyarázó megjegyzéseket.

1608. október 25-én Gretser (Crendel révén) értesítette Radert, hogy levele és a „*Chronicon Siculum avagy Alexandrinum*” megérkezett Ingolstadtba. Megígérte, hogy gyorsan átnézi a kéziratot, s kilátásba helyezte, hogy Lantznak és még egy harmadik cenzornak is átadják a művet,¹⁷⁹ de az illetőt egyelőre nem nevezte meg. Mivel 1609. március 31-én Christoph Scheiner (1575-1650) is arról tudósítja Radert, aki valószínűleg tanára is volt az augsburgi jezsuita gimnáziumban, hogy két nappal korábban megkapta levelét és a *Chronicon* első kötetét,¹⁸⁰ s köszöni, ha Rader figyelembe veszi megjegyzéseit, a Rader-levelezés kiadói úgy gondolják, hogy Scheiner lehetett a harmadik cenzor, aki átnézte a művet.¹⁸¹

A jezsuita cenzúrát tárgyaló összefoglalás vagy átfogó mű nem áll még rendelkezésünkre.¹⁸² Elsősorban Rader leveleinek köszönhetően azonban mégis alkothatunk némi képet arról, hogyan működött ez az előzetes bírálat a jezsuitáknál. Az augsburgi cenzúra megbízta a Jézus Társaságot, hogy a rendtagok által megjelentetni kívánt műveket előzetesen ellenőrizték. Ez az előzetes ellenőrzés több szintű lehetett: a rend kollégiumi, tartományi és római vezetése mellett kivételes esetben a Curia is beleszólhatott egy-egy vitatott mű megjelentethetőségébe. Az esetleges későbbi viták és összecsapások elkerülése érdekében előfordult, hogy már az alsóbb szinteken megtagadták valamely műtől a kiadási engedélyt.¹⁸³

¹⁷⁶ Ep. II: 422.

¹⁷⁷ Epp. II: 549-550, 560.

¹⁷⁸ Ep. II: 561.

¹⁷⁹ Ep. I: 217.

¹⁸⁰ Ep. I: 223. A levél összefoglalását lásd még: DAXECKER 2006 41; HAUB 2000 24-25. A levélben olvasható életrajzi adatok értelmezéséhez: HAUB 2000 16.

¹⁸¹ Ep. I: p. 453. n. 1.

¹⁸² A gyakorlatra azonban valamelyest rávilágít: RÖMMELT 2010 309-326.

¹⁸³ A felső fórumok véleményétől tartva tagadta meg a rend Rader *Historia Bavaria* című munkájának imprimatúrját is. Johannes Decker esetében pedig még arra is volt példa, hogy egy már nyomdában lévő művet tiltottak be: a *Velificatio seu theorematum de anno ortus ac mortis Domini* etc. (1605) című művében Decker Jézus Krisztus születését más időpontra helyezte, mint Caesar Baronius (Cesare Baronio 1538-1607) bíboros (1596-tól) és a Bibliotheca Vaticana könyvtárosa az *Annales Ecclesiastici a Christo nato ad annum 1198. I-XII.* (1588-1607) című munkájában. A bíboros közbelépése után V. Pál pápa (1605-1621; Camillo Borghese 1552-1621) megtiltotta a *Velificatio* terjesztését, amit a jezsuita rend római vezetésének többszöri erőfeszítésére sem vontak vissza: RÖMMELT 2010 315-316.

Mivel a jezsuiták nagy gondot fordítottak arra, hogy nyelvileg igényes műveket jelentessenek meg, a cenzúra részét képezte egy előzetes nyelvi ellenőrzés, melynek során rendkívüli alapossággal irtották ki a helyesírási és stilisztikai hibákat a szövegből. Ezután került sor a cenzorok felkérésére, akiket a rendi vezetés bízott meg ezzel a feladattal. Jacob Gretser 1599. júniusi leveléből úgy tűnik, a szerzők javaslatot tehetek a bírálók személyére: Otto Eisenreich von Weilbach (1546/9-1609), a rend bajor provinciálisa (1594-1600) például Gretser javaslatára nevezte ki Radert a *De Cruce Christi* című munkája egyik cenzorává.¹⁸⁴ A cenzorok – néhány kivételes esettől eltekintve – szintén a jezsuita rend tagjai voltak.

Scheiner (vitatható) levelével talán összefügg, amit a nagytekintélyű jezsuita tudós és diplomata, a mantovai Antonio Possevino (1533-1611) 1609. augusztus 10-én írt Radernek:¹⁸⁵ Possevinóhoz csak augusztus 9-én jutott el Rader január 30-án kelt levele, ráadásul úgy megrongálódott a levél, hogy az írás több helyütt is olvashatatlaná vált. Possevino annyit azonban mégis ki tudott betűzni, hogy Rader megkapta a *Chronicum Alexandrinum* görög kéziratát (*Graecum manuscriptum*), s reményét fejezi ki, hogy a *manuscriptum* a jövőben nagy hasznára fog válni, másrészt – remélve, hogy a krónika már elhagyta a nyomdát – kíváncsian várja a Rader által neki ígért tiszteletpéldányt. A levelek kiadói szerint itt a *Chronicum Alexandrinum* (azaz a Húsvéti krónika) más forrásból nem ismert kéziratát említi Possevino.¹⁸⁶ Véleményünk szerint azonban nem lehet kizárni, hogy a *Graecum manuscriptum* jelen esetben Rader (előkészületben lévő) kiadásának kéziratát jelenti, melyet (vagy legalább a kétnyelvű kiadás görög szövegét) ezek szerint Rader már 1609. január 30. előtt visszakapott Ingolstadtból. A Welserek írt levelekben Rader kétszer is utal ugyan rá, hogy a *Chronicum* (másutt: a *Chronicum Siculum*) nem kapta még vissza,¹⁸⁷ ezeket a leveleket – minthogy nincs rajtuk kelet – nem lehet pontosan datálni, annyi bizonyos csupán, hogy 1608. október 25. után keletkeztek. Gretser ígéretének (ti. hogy nem késleltetik a mű kiadását) is megfelelően, ha a cenzorok (legalább Gretser és Lanz) három hónapon belül átnézték volna a kéziratot. Scheiner levele (ő a *Chronicum* első kötetét kapta meg) pedig azt látszik igazolni, hogy a kiadás előtt még több kötetből állt a kézirat.

A Possevino által látni vágyott kiadás azonban még hosszú évekig váratott magára. 1608. október végén Gretser azt üzenté ugyan, hogy a kiadás a szinte formális cenzúra után már csak Raderon múlik: ti. neki magának kell kieszárvinnie Adam Sartorius ingolstadti nyomdásznál, vagy még inkább az augsburgi Georgius Vuillerusnál, hogy mihamarabb

¹⁸⁴ Ep. I: 45.

¹⁸⁵ Ep. I: 225.

¹⁸⁶ Ep. I: p. 459. n. 1.

¹⁸⁷ Epp. II: 563-564.

nyomdába kerülhessen a munka, 1609-ben mégis elakadt a kiadás ügye. A végső munkálatokat késleltette, hogy bizonyos szöveghelyekkel kapcsolatban (mindenekelőtt ott, ahol csillagászati számításokról volt szó a Húsvéti krónika szövegében) maguk a jezsuita cenzorok is eltérő állásponton voltak.¹⁸⁸

Rader a krónikához jegyzeteket is készített, s (1609. szeptember 24-e után) még egy terjedelmes függelék összeállításán is gondolkodott.¹⁸⁹

Ezt követően csak az 1610 augusztusában kelt levelekben olvashatunk újra a krónikáról. Augusztus 8-án Crendel ismét Gretser nevében írt Radernak. Levelében Gretser egyfelől az iránt érdeklődött, hogy hol tart a krónika kiadása, másfelől Decker (ekkor már olmützi rektor) kérését közvetítette, aki – lehetőleg még megjelenése előtt – látni kívánta Rader kétnyelvű kiadását, s kérte, hogy juttassa el hozzá.¹⁹⁰ Gretsernek a válaszhoz tudnia kellett volna, hogy Radernek mik a szándékai, Rader azonban valószínűleg – mint oly sokszor – nem válaszolt erre a levélre.

Decker 1611. január 2-án ismét írt Gretsernek, hogy érdeklődjön a *Chronicon* felől, s ennek megfelelően Gretser (Crendel révén) január 30-án ismételten rákérdezett Radernál, hogy küldött-e esetleg valamit, vagy tervez-e küldeni valamit az olmützi rektornak. Maga is tudatában volt annak, hogy ez a vállalkozás (a kézirat szempontjából) egyáltalán nem veszélytelen, ezért csak annyit kért Radertől, hogy közölje vele, hogy mik a szándékai. Megbízható közvetítőként Welsert ajánlotta. Tudjuk, hogy Rader ez ügyben is felvette a kapcsolatot Welserral, az erről szóló leveleket azonban nem lehet pontosan datálni. Welsér Gretser kérésére ragadott tollat, s többek között az iránt érdeklődött, mit üzen Rader Deckernek a *Chronicon Siculum*-mal kapcsolatban.¹⁹¹ A válaszlevél tanúsítja, hogy Rader kész volt Olmützbe küldeni a kéziratokat, de feljebbvalói döntésére bízta, vajon megteheti-e ezt. A jegyzetekkel végül nem készült el, s aggodalmát fejezte ki, hogy a kéziratok esetleg elvesznek útközben.¹⁹² A források arról nem tudósítanak, hogy végül eljutott-e Deckerhez a *Chronicon*.

A levelekben ezek után már csak egyszer kerül szóba a Húsvéti krónika: 1611. március végén Crendel kérte Rader véleményét J. G. Herwart von Hohenburg bajor kancellár azon elméletével kapcsolatban, miszerint a *Chronicum Alexandrinum* szerzője Geórgios

---

¹⁸⁸ Ep. II: 570.

¹⁸⁹ Ep. II: 575.

¹⁹⁰ Ep. I: 248.

¹⁹¹ Ep. II: 590.

¹⁹² Ep. II: 591.

Pisidés lenne.¹⁹³ Rader válaszát nem ismerjük, de Welsernek már korábban kifejtette véleményét erről a kérdéstről.¹⁹⁴

Sajnos semmilyen adatunk nincs arra vonatkozóan, hogy a következő négy évben, 1611 és 1615 között, mi hátráltatta a Húsvéti krónika kiadását, de az *Animadversiones* című bevezetés záró sorai alapján valószínűsíthetjük, hogy a kiadás végül nem Rader eredeti elképzelései szerint valósult meg: „*Has ego Animadversiones ad finem usque pertexuissem, nisi maiorum auctoritas opera mea aliis in negotiis usa esset, utereturque hodie. Hic est status et conditio Sociorum, ut et inchoare, et inchoata relinquere prorsu et necessitudine rerum cogamur, ostendamusque ex omni genere studiorum, nobis id maxime studendum, ut obsequi studeamus.*”¹⁹⁵ A *Chronicon Alexandrinum* így csak hosszú évek után, 1615-ben jelent meg Münchenben.

A mű elején található *Animadversiones ad Chronicum Alexandrinum* című bevezetésben a szerzőről, a műről és az augsburgi kódexről szóló rövid fejtegetés után Rader huszonegy szöveghelyhez fűzött hosszabb-rövidebb megjegyzéseket.¹⁹⁶ A jegyzetek csak a krónika első részére vonatkoznak, melyben a Húsvéti krónika ismeretlen szerzője elsősorban az ószövetségi szövegeket és az euhémérista mítoszmagyarázatokat tekintette elsődleges forrásnak. Kivételt ez alól csak a consulok listájára vonatkozó megjegyzés képez.

Az egyik leghosszabb, s filológiai szempontból talán a legérdekesebb bejegyzés a tizenkettedik: (ad locum) *Unica lux erat intelligens*. Az alábbiakban az ezzel kapcsolatos fejtegetésen keresztül kíséreljük meg bemutatni Rader kiadási elveit és munkamódszerét. Az idézett tagmondat a szövegben – Rader latin fordításában – így hangzik: *Una tantum lux erat intelligens ante lucem intelligentem*. Bár az adott szövegrészt megelőző szakasz is több szövegkritikai nehézséget rejt magában, Rader azoknak egyáltalán nem szentelt figyelmet. A Húsvéti krónika szerzője itt Hermés Trismegistos egyik beszédét, az Asklépioshoz intézett beszédet idézi, mely a fenti mondattal kezdődik. Rader a jegyzetben stílusosan Aesculapiushoz fohászkodik, hogy segítsen a romlott szöveghelyet orvosolni. A bejegyzést azzal kezdi, hogy a másoló hibájából ez a hely teljesen romlott, de ő mégis úgy kívánja közre

¹⁹³ Ep. I: 266.

¹⁹⁴ Epp. II: 453-455, 460, 476-477; Ep. I: 266 (n. 4.).

¹⁹⁵ RADER 1615. 37.

¹⁹⁶ I. MM.CC.LXII. anno mundi cataclysmus fuit; II. Prima decas patrum familias; III. Hic prophetavit; IV. Videntes angeli Dei filias hominum; V. Apud Chaldaeos primus illorum dux Alorus; VI. Alorus; VII. Quod multa malitia esset hominum superterram; VIII. A diluvio usque ad molitionem turris censentur anni DCLIX; IX. Qui ergo fuerint, et quas orbis partes divisi habitarent; X. De Astronomia, XI. E Semi stirpe; XIII. (sic) Thara LXX. genuit Abrahamum; XII. Unica lux erat intelligens; XIV. De Melchisedece; XV. XXVI. Primum enim ceperunt Iosephum; XVI. Assistit Pharaoni; XVII. Poculi initiationes; XVIII. Quando decima primi mensis inciderit; XIX. Prometheus; XX. Nomenclatur a Consulum; XXI. Helias Thesbites.

adni, ahogyan az a kéziratban szerepel. A 110. oldal 6-13. sorában ezért a következő görög szöveget olvashatjuk:

Ἐν μόνον ἦν φῶς νοερὸν πρόφωτος νοεροῦ. καὶ ἦν ἀεὶ. νοῦς καὶ νοὸς φωτεινός καὶ οὐδὲν ἕτερον ἦν ἢ τούτου ἐν ᾧ τῆς ἀεὶ ἐν ἑαυτῷ ὄν. ἀεὶ τῷ ἑαυτοῦ νοεῖ, καὶ, φωτὶ, καὶ πνεύματι ἅπαντα περιέχει. Ἐκτὸς τούτου οὐ θεὸς, οὐκ ἄγγελος, οὐ δαίμων, οὐκ οὐσία τις ἄλλη, πάντων γὰρ κύριος καὶ πατήρ, καὶ θεὸς· καὶ πάντα ἐν αὐτῷ, καὶ ὑπ' αὐτὸν ἐστίν. ὁ γὰρ λόγος αὐτοῦ προελθὼν παντέλειος ὢν καὶ γόνιμος καὶ δημιουργὸς, ἐν γονίμῳ φύσει πεσῶν, ἐν γονίμῳ ὕδατι, ἔγκυον τὸ ὕδωρ ἐποίησεν.

Rader a szöveget Kedrénos, a Súdalexikon és Szent Kyrillos alapján próbálta helyreállítani. Elsősorban az utóbbira támaszkodott, de mivel Kyrillos görög szövege nem állt rendelkezésére, kénytelen volt az eredeti görög szöveg helyett annak latin fordítására támaszkodni. A jegyzetben szó szerint idézi a *Contra Julianum* című munka első könyvének adott szakaszait:

Una sola erat lux mentalis ante lucem mentalem, et est semper mens mentis fulgida, et nihil aliud erat, quam hujus unitas semper in seipsa existens: semper sua mente, et luce, et spiritus omnia continet, (et post alia dicit) Extra illum non Deus, non angelus, non daemon, non substantia aliqua alia. Omnino enim est Dominus et pater, et Deus, et fons, et vita, et veritas, et lux, et mens, et spiritus, et omnia in ipso, et sub ipso sunt. (Et supra) Verbum non ejus praecedens perfectum existens et foecundum, et opifex, in faecundam naturam cadens, et foecunda aqua foecundam aquam fecit.

Az idézett szakaszok alapján néhány helynél Rader megadja, hogy hogyan hangozna helyesen a Húsvéti krónika görög szövege. Az első tagmondat *πρόφωτος* szavát a latin *ante lucem* mintájára két szóra, *πρὸ φωτὸς*-ra bontja. Megjegyzi, hogy a Súdalexikon szövege is alátámasztja ezt a javítást. A következőkben a latinban ugyan *est semper* szerepel, de a Súdalexikon alapján Rader elfogadhatónak tartja a kódexben olvasható múlt idejű *ἦν*-t, a *νοῦς* és *νοὸς* szavak közül pedig Kyrillos és a Súdalexikon alapján törli a *καὶ* kötőszót. A következő mondatban Kyrillos *quam*-ja segít, hogy a nőnemű névelőt hasonlító szóra javítva értelmes szöveget kapjunk a görögben. (Véleményünk szerint azonban nem a hehezet változott meg, és a tompa hangsúly tűnt el az *étá*ról, hanem eredetileg két *éta* állt egymás mellett, melyek közül az első egy teljesen természetes másolói hiba folytán tűnt el.) Két szóval később ugyancsak az

unitas segített Radernek, hogy a szóhatárokat felülírva és a helyesírási eltéréseket is figyelembe véve a kódex ἐν ᾧ τῆς szókapcsolatát ἐνότης-re javítsa. A jegyzetben figyelmeztet ugyan, hogy voεî helyett voï-t kell írni, a főszövegben mégis meghagyta a voεî-t bár Darmarios ezt a jobb oldali lapszálen javította a müncheni kódexben. A néhány sorral lejjebb következő Kyrillos-idézetben ugyan *Omnino enim est dominus et pater* szerepel, s ez alapján a görög szövegben a πάντων γὰρ κύριος helyett πάντως γὰρ κύριος-nak kellene állnia, de itt Rader elfogadhatónak tartotta a kézirat olvasatát. Külön nem jelzi, de ebben az esetben is a Súda-lexikont követi.

A Húsvéti krónika szerzője ezek után Trismegistos könyörgését idézi; ezzel kapcsolatban Rader megjegyzi, hogy Kyrillos azt nem Trismegistosnak, hanem Orpheusnak tulajdonítja. A Súda-lexikon és Kedrénos a *Chronicon Alexandrinum* (azaz a Húsvéti krónika) szerzőjével ért egyet. Minthogy a két szerző egyes helyeken mégis eltéréseket mutat a krónika szövegéhez viszonyítva, egymás után közli a Súda-lexikon szócikkéből és Kedrénostól az adott szövegrészletet görögül.

Magyarázó megjegyzését Rader azzal zárja, hogy a Kyrillosnál található orpheusi könyörgés után Kyrillos magyarázatát is közli, s így a 12. jegyzet valóban kommentárba illő megállapítással zárul.

Az *Animadversiones*ben javasolt olvasatok a kiadás görög főszövegébe nem kerültek át, a 111. oldalon található párhuzamos latin fordításban azonban (zárójelben beszúrva a szövegbe) mégis feltűnnek Rader javaslatai:

Una tantum lux erat intelligens ante lucem intelligentem, (πρὸ φωτὸς distingo) et semper erat mens (et) mentis fulgida. Et nihil aliud erat quam (ἢ lege, non ἦ) hujus unitas, (conjunge ἐν ᾧ τῆς, et scribe ἐνότης) semper in seipso existens, semper sua mente (voï scribe) et lumine, et omnia complectitur. Extra quod non Deus, non angelus, non daemon, non essentia aliqua alia. Omnium enim Dominus, et pater et Deus et omnia in ipso et sub ipso sunt. Eius enim verbum, quod ab ipso prodiit, ab omni parte perfectum, foecundum, in foecundo naturae opere opifex, in genitalem incidens undam foecundam undam fecit.

A fordításban Rader nem követte szó szerint Kyrillos latin szövegét, bár a sokat emlegetett *intelligens* helyett szerencsésebb lett volna az ott szereplő és a voερὸν-nak jobban megfelelő *mentalist* megőrizni. Bővebb eligazításért a jobb oldali lapszálen olvasható jegyzet a 28. oldalon lévő magyarázó megjegyzéshez utalja az olvasót, de itt is megjegyzi, hogy a *Graecus codex hic plane mendosus. A Codex Monacensis Graecus 557* romlott szövege a

legtöbb esetben levezethető a vatikáni kéziratból. A vatikáni kéziratot azonban Rader nem láthatta. Ennek ellenére – bár összefüggően nem írta le – olyan görög szöveget rekonstruált, melyet a későbbi kiadók is átvettek, és – kis javítással – az új kritikai kiadás szövegébe is beépülhet. Forráskutatásaival Rader a készülő *apparatus fontium*-hoz is becses adatokkal szolgált, s csak sajnálhatjuk, hogy egyéb kötelességei végül nem tették lehetővé, hogy megfigyeléseit a Húsvéti krónika egész szövegével kapcsolatban papírra vethesse.

3. Fordítások

3. 1. A latin fordítások

A Húsvéti krónika minden korábbi kiadása kétnyelvű volt: Rader kiadásában a szemben fekvő oldalon, DuCange-nál a párhuzamos hasámban, Dindorfnál az oldal alsó részén kísérté latin fordítás a görög szöveget. Az alábbiakban egy rövid szakaszt bemutatva kívánunk rávilágítani a latin fordításokban megmutatkozó különbségekre. A kiválasztott szemelvényt Rader müncheni *editio princeps*-e (1615), DuCange 1688-ban Párizsban megjelent kiadása és Dindorf 1832-es bonni kiadása alapján vetettük össze; az újranymott kiadásokat azonban nem vontuk be a vizsgálatba.

Igyekeztünk olyan szemelvényt kiválasztani, amely viszonylag kevés szövegkritikai nehézséget tartalmaz, mert most nem a szövegkiadók mesterségbeli tudására és szövegkritikai leleményeire voltunk kíváncsiak, hanem kizárólag fordítástechnikai szempontból vizsgáltuk a szövegeket, s így tárgyi magyarázatokat sem fűztünk a szemelvényhez.

Ahhoz, hogy a latin fordításokat elemezni tudjuk, mindenekelőtt azt kell megvizsgáljunk, hogy milyen görög szövegből dolgoztak a fordítók. Rader és DuCange görög szövege a kiválasztott szemelvényben *szinte* szó szerint megegyezik, ezért csak az első, Rader-féle szöveget közöljük:

Rader (1615) 654:

INA. ιδ', ζ' υπ'. Κωνσταντίνου Αὐγούστου τὸ β', καὶ Λικινίου.

Κωνσταντίνου βασιλέως εὐσεβοῦς τε, καὶ τὰ πάντα σωφρονεστάτου παιδὸς Κωνσταντίου, πρὸς τοῦ παμβασιλέως θεοῦ, καὶ τοῦ μονογενοῦς αὐτοῦ υἱοῦ, κυρίου δὲ ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τὴν πεποίθησιν ἐσχηκότος, καὶ κινήσαντος κατὰ τῶν δυσσεβεστάτων τυράννων Μαξιμίνου Γαλερίου καὶ Μαξεντίου ὥφθη αὐτῷ κατ' αὐτῶν ἀπερχομένῳ πολεμῆσαι φωτοειδῶς ἐν τῷ οὐρανῷ, τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ, μέσον καὶ ὑποκάτω δια (sic) φωτοειδῶν γραμμάτων ταῦτα EN ΤΟΥΤΩΙ ΝΙΚΑ. καὶ φανερώτατα πίπτει μὲν ἐπὶ Ῥώμης Μαξέντιος πνιγεῖς εἰς τὸν τίβεριν (sic) ποταμὸν, εἰς τὴν γέφυραν μουλυβίου (sic),

βασιλεύσας (sic) ἔτη ζ', Γαλέριος δὲ Μαξιμῖνος ἠττηθεὶς (sic) ὑπὸ Λικινίου ἐν Κιλικίᾳ φυγὰς ὄλετο, βασιλεύσας ἔτη θ', πολλὸν στρατὸν ἑαυτοῦ ἀναλώσας, οἷα τύραννός τις ὢν καὶ ἀγεννῆς.

DuCange annyiban tért el Rader szövegétől, hogy – saját rendszerét követve – Constantinus uralkodási éveinek számát és az *indictio* évét felcserélte (ζ'. Ivd. ιδ.), a folyók neveit nagybetűvel írta, és a Rader kiadásában található sajtóhibákat kijavította. DuCange a központosításban is követte az első kiadást.

Az idézet második sorában mindkét kiadásból hiányzik a Κωνσταντίνου βασιλέως és az εὐσεβοῦς szavak közül az ἐκ βασιλέων, mely a vatikáni kéziratban szerepel (f. 202^v l. 25). DuCange a párizsi kiadás végéhez függesztett magyarázó jegyzetekben megemlíti,¹⁹⁷ hogy Scaliger a szöveget ἐκ βασιλέων-nal egészítette ki, s azt vélelmezte, hogy ehhez Eusebios művében talált párhuzamot: „βασιλέως εὐσεβοῦς τε] *Addit editio Scaligeri, ἐκ Βασιλέων, ex Eusebio lib. IX. cap. IX. init. qui conferendus.*” DuCange szövegkritikai megjegyzésében Eusebios *Historia Ecclesiastica* című művéről van szó, ahol azonban nem a fent említett kifejezés, hanem az ἐκ βασιλέως olvasható.¹⁹⁸ Valójában nem Scaliger betoldása áll tehát a háttérben: a *Codex Vaticanus Graecus 1941* szövegét az adott helyen Andreas Darmarios pontosan másolta le a *Codex Monacensis Graecus 557*-ben, mely Rader kiadásának alapjául szolgált. Rader azonban – nem tudni, miért – kihagyta ezt a szövegből, DuCange pedig az így keletkezett mondatot változtatás nélkül átvette saját kiadásába. Hasonló történt a διὰ φωτοειδῶν γραμμάτων ῥωμαϊκῶν ταῦτα EN ΤΟΥΤΩΙ ΝΙΚΑ szövegrésszel is, amelyből a vatikáni kódexben még szereplő ῥωμαϊκῶν (f. 203^r ll. 1-2) Rader és DuCange kiadásából is hiányzik. DuCange ezt még jegyzetben sem említi, a „felirat” Eusebiosnál és Lactantiusnál található megfelelőit hozva csak.¹⁹⁹

¹⁹⁷ DUCANGE 1688 554.

¹⁹⁸ Οὕτω δῆτα Κωνσταντίνου, ὃν βασιλέα ἐκ βασιλέως εὐσεβῆ τε ἐξ εὐσεβεστάτου καὶ πάντα σωφρονεστάτου γεγονέναι προειρήκαμεν (...)

¹⁹⁹ Eus. VC 28; Lact. De mort. persec. 23.

A korábban már idézett görög szöveget most a két latin fordítással egy lapon idézem:

Rader (1615) 654:

ΙΝΔ. ιδ', ς' ὑπ'. Κωνσταντίνου Αὐγούστου τὸ β', καὶ Λικινίου.
 Κωνσταντίνου βασιλέως εὐσεβοῦς τε, καὶ τὰ πάντα σωφρονεστάτου παιδὸς
 Κωνσταντίου, πρὸς τοῦ παμβασιλέως θεοῦ, καὶ τοῦ μονογενοῦς αὐτοῦ υἱοῦ,
 κυρίου δὲ ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τὴν πεποίθησιν ἐσχηκότος, καὶ κινήσαντος
 κατὰ τῶν δυσσεβεστάτων τυράννων Μαξιμίνου Γαλερίου καὶ Μαξεντίου
 ὄφθη αὐτῷ κατ' αὐτῶν ἀπερχομένῳ πολεμῆσαι φωτοειδῶς ἐν τῷ οὐρανῷ,
 τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ, μέσον καὶ ὑποκάτω δια (sic) φωτοειδῶν γραμμάτων
 ταῦτα ΕΝ ΤΟΥΤΩΙ ΝΙΚΑ. καὶ φανερώτατα πίπτει μὲν ἐπὶ Ῥώμης Μαξέντιος
 πνιγείς εἰς τὸν τίβεριν (sic) ποταμὸν, εἰς τὴν γέφυραν μουλυβίου (sic),
 βασιλεύσας (sic) ἔτη ς', Γαλέριος δὲ Μαξιμῖνος ἠττηθεὶς (sic) ὑπὸ Λικινίου
 ἐν Κιλικίᾳ φυγὰς ὄλετο, βασιλεύσας ἔτη θ', πολλὸν στρατὸν ἑαυτοῦ ἀναλώσας,
 οἷα τύραννός τις ὢν καὶ ἀγεννής.

Rader fordításában: 1615. 655:

IND. XIV. Cons. VI. Constantino Aug. II. et Licinio Coss.

Constantinus Imperator, pius, caeteraque omnia moderatissimus Constantii filius, a supremo omnium Imperatore Deo, Deique nato unico, Domino nostro Iesu Christo fidem edoctus, tyrannorum, ut qui maxime impiorum, Maximini Galerii et Maxentii victor, cum in eos exercitum duceret, e caelo signum Crucis illustre spectavit, in quo radiantibus ab imo ad medium literis (legebat) IN HOC VINCE. Cadit ergo apertissime Maxentius, Romae haustus Tiberi flumine, ad pontem Mulvium, cum annos sex regnasset. Galerius Maximinus a Licinio fusus in Cilicia cum ingenti exercitu, uti tyrannus profugus et inglorius cum novennium imperasset, deletus est.

DuCange fordításában: 1688. 280:

VI. Ind. XIV. Constantino Augusto II. et Licinio Coss.

Constantino Imperatori, Pio, ac prae caeteris moderatissimo, Constantii filio, supremi Regis Dei, et filii ejus unici Domini nostri Jesu Christi fide persuaso, in impiissimos tyrannos Maximinum Galerium, et Maxentium bellum moventi, cum in eos proelio decertaturus progredieretur, fulgens in coelo (sic!) Crucis signum apparuit, in cujus media ac infima parte fulgidis et manifestis characteribus scriptum erat, IN HOC VINCE. Ac Maxentius quidem Romae cadit, in Tiberi fluvio suffocatus, ad Pontem Mulvium, cum annos VI. regnasset: Galerius vero Maximinus a Licinio fusus in Cilicia fugiens periit, cum annos IX. imperasset, et ingentem exercitum consumpsisset, ut pote tyrannus et ignavus.

RADER (1615) 655:

1 IND. XIV. Cons. VI.

2 Constantino Aug. II. et Licinio Coss.

3 Constantinus Imperator, pius,

4 caeteraque omnia moderatissimus

5 Constantii filius,

6 a supremo omnium Imperatore Deo,

7 Deique nato unico,

8 Domino nostro Iesu Christo

9 fidem edoctus,

10 tyrannorum, ut qui maxime impiorum,

11 Maximini Galerii et Maxentii

12 victor,

13 cum in eos exercitum duceret,

14 e caelo

15 signum Crucis illustre spectavit,

16 in quo radiantibus ab imo ad medium

17 literis (legebat)

18 IN HOC VINCE.

19 Cadit ergo apertissime Maxentius,

20 Romae haustus Tiberi flumine,

21 ad pontem Mulvium,

22 cum annos sex regnasset.

23 Galerius Maximinus a Licinio fusus

DUCANGE (1688) 280:

1 VI. Ind. XIV.

2 Constantino Augusto II. et Licinio Coss.

3 Constantino Imperatori, Pio,

4 ac prae caeteris moderatissimo,

5 Constantii filio,

6 supremi Regis Dei,

7 et filii ejus unici

8 Domini nostri Jesu Christi

9 fide persuaso,

10 in impiissimos tyrannos

11 Maximinum Galerium, et Maxentium

12 bellum moventi,

13 cum in eos proelio decertaturus progredetur,

14 fulgens in coelo

15 Crucis signum apparuit,

16 in cujus media ac infima parte fulgidis et manifestis

17 characteribus scriptum erat,

18 IN HOC VINCE.

19 Ac Maxentius quidem Romae cadit,

20 in Tiberi fluvio suffocatus,

21 ad Pontem Mulvium,

22 cum annos VI. regnasset:

23 Galerius vero Maximinus a Licinio fusus

---

24 in Cilicia cum ingenti exercitu,

25 uti tyrannus profugus et inglorius

26 cum novennium imperasset,

27 deletus est.

24A *in Cilicia fugiens*

27 *periit,*

26 *cum annos IX. imperasset,*

24B *et ingentem exercitum consumpsisset,*

25 *ut pote tyrannus et ignavus.*

A két latin fordítást összevetve láthatjuk, hogy a második mondatban megfigyelhető csekély hasonlóságtól eltekintve a két fordítás mind a mondatszerkezet, mind a szókészlet tekintetében lényegesen eltér egymástól.

A görög szövegben a τὸ σημείον alany mellett az ὄφθη szerepel állítmányként, s az időhatározói mellékmondatot *Gen. absolutus* és *Part. coniunctum* helyettesíti. Rader ezzel szemben Constantínust teszi meg alannak, és a *specto I* ige ragozott alakja (*spectavit*) rá vonatkozik; a *signum* itt *Sg. Acc. A*

καὶ κινήσαντος κατὰ τῶν δυσσεβεστάτων τυράννων Μαξιμίνου Γαλερίου καὶ Μαξεντίου

Part. coniunctum-ot időhatározói mellékmondatral (*cum in eos exercitum duceret*) fordítja, melynek – ki nem tett – alanya Constantínus. Míg a görög szövegben a

δυσσεβεστάτων τυράννων Μαξιμίνου Γαλερίου καὶ Μαξεντίου

a κατὰ előljárószo miatt állnak *Gen*-ban, Radernél a *victor* szó, a Constantínushoz tartozó *appositio* kívánt *Gen. obiectivus*-t. Az „égi felirat” elől Rader hiányolta az igét, és a *lego 3* ige ragozott alakjával (*legebat*) gondolta kiegészíteni a szöveget, melynek alanya továbbra is Constantínus lenne. Az eredeti görög újabb ige nélkül is érthető: az ὄφθη még ταῦτα-hoz is érthető.

DuCange kiadása előszavában a fordítás kérdésére is kitér (*Praef. XLV. De Latina versione*):

(Raderus) *in plerisque auctoris mentem non videretur assecutus (...) quia extremam versionem manum apponere, atque adeo eam recensere, per otium non licuisset.* Míg a mi fordításunk – mondja – *ad scriptionis genium propius accedat, ubi vertimus, ut sonant, verba, cum auctor pleraque stylo humiliori ac plebeio exaraverit, (...) seu ipsemet sua suis, vel aliena alienis verbis ita reddiderit: quamquam ut verum fateamur, principio non tam novam, quam interpolatam interpretationem dare propositum nobis erat.*

A fent kifejtett elvnek megfelelően DuCange pontosabban fordít, jobban ragaszkodik az eredeti szöveghez. A *Gen. absolutus* helyén például *Abl. absolutus*-t használ, a *cum in eos proelio decertaturus progredetur* időhatározói mellékmondatban pedig a *Part. coniunctum*-ot (ἀπερχομένῳ) ragozott igével (*progredetur*) adja vissza, az *Infinitivus*-t (πολεμῆσαι) pedig *Part. Inst. Act*-val (*decertaturus*) helyettesítve a célhatározói értelmet is megőrzi.

A maradék részben elsősorban a központosításban és a szóválasztásban figyelhető meg eltérések, és feltűnő, hogy DuCange abban is követte a görög eredetit, hogy a számjegyeket nem írta ki betűvel.

Dindorf fordítása a bonni sorozatban (1832) nem hozott újítást a fentiekhez képest. Ahogy a *Praefatió*ban maga is megfogalmazta, nem tekintette feladatának, hogy DuCange után új fordítást készítsen: *Interpretationem latinam Ducangii refingere non fuit meorum partium.*²⁰⁰ A görög szöveg e szemelvényének központozásában eltért elődeitől.²⁰¹ A Rader és DuCange által Μουλυβίου alakban használt folyónevet Μουλουβίου-ra javította – véleményünk szerint feleslegesen. Dindorfnál az ἐκ βασιλέων és a ῥωμαϊκῶν is szerepelt a görög szövegben, de mivel DuCange latin fordítását szó szerint átvette, a fordításban ezek nem szerepelnek.

---

²⁰⁰ DINDORF 1832 Praef. VI.

²⁰¹ DINDORF 1832 520,11 - 521,4.

[520] Ἴνδ. ιδ'. ζ'. ὑπ. Κωνσταντίνου Αὐγούστου τὸ β' καὶ Λικινίου. Κωνσταντίνου βασιλέως ἐκ βασιλέων εὐσεβοῦς τε καὶ τὰ πάντα σωφρονεστάτου, παιδὸς Κωνσταντίου, πρὸς τοῦ παμβασιλέως θεοῦ καὶ τοῦ μονογενοῦς αὐτοῦ υἱοῦ, κυρίου δὲ ἡμῶν, Ἰησοῦ Χριστοῦ, τὴν πεποίθησιν ἐσχηκότος καὶ κινήσαντος κατὰ τῶν δυσσεβεστάτων τυράννων Μαξιμίνου Γαλερίου καὶ Μαξεντίου, ὤφθη αὐτῷ κατ' αὐτῶν ἀπερχομένῳ πολεμήσαι φωτοειδῶς ἐν τῷ οὐρανῷ τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ, μέσον καὶ ὑποκάτω διὰ φωτοειδῶν γραμμάτων ῥωμαϊκῶν ταῦτα, ΕΝ ΤΟΥΤΩΙ ΝΙΚΑ, καὶ φανερώτατα πίπτει μὲν ἐπὶ Ῥώμης Μαξέντιος πνιγείς εἰς τὸν [521] Τίβεριν ποταμὸν εἰς τὴν γέφυραν Μουλουβίου, βασιλεύσας ἔτη ζ', Γαλέριος δὲ Μαξιμίνος ἡττηθεὶς ὑπὸ Λικινίου ἐν Κιλικίᾳ φυγὰς ὄλετο, βασιλεύσας ἔτη θ', πολὺν στρατὸν ἐαυτοῦ ἀναλώσας, οἷα τύραννός τις ὦν καὶ ἀγεννής.

3. 2. A francia fordítás

1979-ben a Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance kiadványában (*Travaux et Mémoires*) jelent meg Joëlle Beaucamp, René-Claude Bondoux, Jacques Lefort, Marie-France Rouan és Irène Sorlin alapos tanulmánya a Húsvéti krónika előszaváról.²⁰² A *Codex Vaticanus Graecus 1941*-ben a Húsvéti krónikát megelőző szöveg megítélése korábban nem volt egységes a szakirodalomban. Mint láthattuk, a 16. századi másoló, Andreas Darmarios is különálló szöveggént kezelte, és a müncheni kéziratba (az utolsó bekezdés kivételével) nem is másolta le az f. 5. *recto* és f. 18. *verso* közötti szöveget. A francia kutatók azonban kimutatták, hogy az *Előszó* (*Syntagma de paschalibus*) összefüggő, értelmes szöveg, és szoros kapcsolatban áll a Húsvéti krónikával. Megállapították, hogy a vatikáni kézirat 15. *versóján* és 16. *versóján* lévő időkeretek és a 17. *folium rectóján* kezdődő *Theophilos-levél* (a szerző megjelölése nélkül) nem része az előszónak, ezért ezekkel csak függelékben foglalkoztak. Az *Előszó* többi részét viszont lefordították franciára (229-258), és *apparatus criticus*-szal és lapalji jegyzetekkel látták el a szöveget. Jóllehet a fordítók Dindorf kiadását vették alapul (lapszálon tüntetve fel a bonni kiadás (1832) oldalszámait), alaposan tanulmányozták a vatikáni kódex szövegét is. Az összevetés alapján több helyen javították Dindorf szövegét, s az általuk helyesnek tartott olvasatokat az *apparatus criticus*-ban közölték. A párhuzamos szöveghelyek az *apparatus fontium*-ban kaptak helyet. A magyarázatokkal ellátott fordítás és három kísérő fejezet alapján (*Az Előszó, Az Előszó és a krónika kapcsolata, A kronológiáról és kronográfiáról*) a szerzők meggyőzően bizonyították, hogy a húsvétszámításról értekező bevezetés szerzője ugyanazt az időszámítási rendszert használta, mint a Húsvéti krónika összeállítója, s a két szöveg szoros egységet alkot: az *Előszó*ban kifejtett kronológiai rendszer hitelesíti a Húsvéti krónikában megadott dátumokat, a krónika pedig az összefüggések feltárásával igazolja a kronológiai rendszer helyességét.²⁰³ A tanulmány fontos előrelépést jelentett a bizánci történetírás kedvelt műfaja, a világtörténet szélesebb körű kutatásában.

²⁰² BEAUCAMP – BONDOUX – LEFORT – ROUAN – SORLIN *Travaux et Mémoires* 7 (1979) 223-301.

²⁰³ BEAUCAMP – BONDOUX – LEFORT – ROUAN – SORLIN *Travaux et Mémoires* 7 (1979) 286.

3. 3. A szerb fordítás

A Szerb Tudományos Akadémia forráskiadvány-sorozatában, a Jugoszlávia népeinek történetével foglalkozó bizánci szerzők között 1955-ben a Húsvéti krónika (Ускршња хроника) néhány rövid részlete is megjelent szerb fordításban.²⁰⁴

A szemelvények előtt rövid bevezető áll a Húsvéti krónikáról. A fordító szerint a krónika 629-ig haladt a tárgyalásban, a sérült (csonka) kézirat azonban a 627. évnél véget ér. A krónika megszerkesztését a fordító 630 és 640 közé keltezi. Felhívja a figyelmet, hogy a Húsvéti krónika összeállítója a bizánci időszámítást alkalmazta, de némileg eltért a „valódi” bizánci időszámítástól.²⁰⁵ A mű utóéletével kapcsolatban kiemeli, hogy a Húsvéti krónika a déli szlávok körében is ismert volt, s hogy Konstantin Presbiter a 10. században *Rövid története* megírásakor (Niképhoros Patriarcha mellett) a Húsvéti krónikát is használta. A forráskiadvány összeállítói szerint a Húsvéti krónikának a bizánci történelem szempontjából nincs nagy jelentősége (mondván, hogy az ismeretlen szerző 532-vel bezárólag Malalast kivonatolta az 532 és 600 közötti eseményekhez pedig a *Fasti Consulares* száraz tényanyagából merített), csak a 600-tól 627-ig tartó időszak tárgyalásának van némi forrásértéke, mert azokat az éveket a szerző kortársként mutatta be.

Barišić felhívja a figyelmet a szövegben Konstantinápoly 626-os avar-szláv ostromára, mert ennek leírásakor a szlávok szerepvállalását illetően új adalékokkal szolgál a krónika. Már a bevezetőben lapalji jegyzetben közli a 712. sk. oldalak szerb fordítását,²⁰⁶ mely a szlávok szerepvállalásának mértékéről szól.²⁰⁷ A 712. oldal 12. sorától először csak parafrázist ad, majd a 712,21-től a 713,14-ig tartó szakaszt szó szerint fordítja. Az 5. jegyzetben összefoglalja azokat a földrajzi helyeket, melyek a krónika megelőző részében érdeklődésre tarthatnak számot (Bederlana, Mursa, Naissus, Sirmium), s a Dindorf-féle kiadás

²⁰⁴ BARIŠIĆ 1955 143-149.

²⁰⁵ A 144. oldal 4. jegyzete szerint a Húsvéti krónikában 5507. március 21-ével kezdődik az időszámítás, míg a bizánciak később 5508. szeptember 1-től számolták az éveket. A két dátum helyesen: 5509. március 21. és 5509. szeptember 1.

²⁰⁶ A szemelvényekhez megadott oldal- és sorszámok a Dindorf-féle kiadás számozására utalnak.

²⁰⁷ BARIŠIĆ 1955 144. n. 4.

oldalszámait mellett az adott helyekhez tartozó megjegyzéseket is idézi az *apparatus criticus*-ból.

A bevezetőt rövid irodalomjegyzék zárja, majd következik a szemelvények fordítása. Barišić a főszövegben Iustinianus császár 529-ben kiadott *edictum*ának (*Az igaz hitről*) kezdősorait idézi a Iustinianus címei között szereplő Ἰουστινιανός (= Иустиниан) cím miatt (635,18 - 636,2, kihagyásokkal),²⁰⁸ majd Konstantinápoly 626. évi ostromáról közöl két szemelvényt rövid bevezetővel, szerb fordításban. Az első részlet (719,10 - 720,9) azért került kiválasztásra, mert az avar kagán által az ostrom során bevetett szláv könnyűgyalogyságot említi. A második szemelvény (724,7 - 725,8) az ostromban fatörzscsónakokkal (*monoxyla*) részt vevő szlávok pusztulását írja le.²⁰⁹ A köztes szakaszt Barišić idézetek beszúrásával foglalja össze, a lapalji jegyzetekben pedig további szakirodalomra hívja fel a figyelmet.

²⁰⁸ A szöveghely után téves oldalszám szerepel: 632,2

²⁰⁹ A *Codex Vaticanus Graecus 1941*-ben a f. 285. *verso* után *lacuna* van (valószínűleg egy levélnyi szöveg veszett el), melyet Dindorf nem jelölt. A 724. oldal 7-9. soraiban folyamatosan közölte a szöveget:

τῆ οὖν νυκτὶ δευτέρως διαφαιούσης ἠδυνήθησαν αὐτῶν μονόξυλα διαλαθεῖν τὴν σκοῦλκαν ἡμῶν καὶ περᾶσαι πρὸς τοὺς ἐπόντισαν καὶ κατέσφαξαν πάντας τοὺς ἐν τοῖς μονοξύλοις ἐυρεθέντας Σκλάβους, de mivel észékelte, hogy a πρὸς τοὺς után hiányzik valami, az *app. crit.*-ban próbálta meg (Radert javítva) kiegészíteni a szöveget:

„9. Πέρσας, καὶ ἡμέτεροι, pro quo Πέρσας, οὗς addebat Raderus.”

A szerb fordításban „и да пређу (Персијанцима)” után három csillag jelzi a kiesett szövegrészt.

3. 4. Az angol fordítások

A Húsvéti krónika első angol nyelvű fordítása Michael Whitby és Mary Whitby angol szerzőpáros tollából 1989-ben jelent meg.²¹⁰ A *Translated Text for Historians* sorozat kiadási elveinek megfelelően a fordítás előtt bevezetés áll (IX-XXIX), mely a szöveggel és a szerzővel kapcsolatos ismereteket foglalja össze a szakirodalom alapján. A fordítást részletes magyarázó jegyzetek kísérik, mely a párhuzamos szöveghelyek megadása mellett irodalmi utalásokat és történelmi magyarázatokat tartalmaz.

A fordításhoz Dindorf kiadását vették alapul (oldalszámait szögletes zárójelben tüntették fel a szövegben), de a szöveget összevetették a *Codex Vaticanus Graecus 1941*-ről készült mikrofilmmel is; ez alapján olykor javították is a szöveget. A fordítás 189 oldalt tesz ki, melyet négy függelék követ: 190-191: *The Terminal Date of Chronicon Paschale*; 192-200: *The Great Chronographer*; 201-202: *Ericsson' Postulated Textual Transposition*; 203-205: *The Date of Heraclius' Encounter with the Avars (CP s. a. 623)*. Kilenc oldalra rúgó bibliográfia (207-215), részletes mutató (217-239) és három térkép (Konstantinápoly; Konstantinápoly környéke; Perzsia) zárja a könyvet. Mary Whitby és Michael Whitby nem vállalkozott az egész krónika lefordítására, csak a Diocletianus hatalomra kerülésével (Kr. u. 284) kezdődő részt fordították le. A liverpooli forráskiadvány-sorozat (*Translated Text for Historians*) általában a Kr.u. 300-tól 800-ig terjedő időszakkal foglalkozó művek fordítását tekinti feladatának. A kiadói elképzelések szerint tehát kézenfekvőnek tűnt a fordítás kezdő időpontjának kijelölése. Választásuk indoklására – a terjedelmi korlátok mellett – további indokként említik a szerzők, hogy a Húsvéti krónika Diocletianus uralmától kezdve tartalmaz rendszeresen hasznosítható történelmi adatokat, a megelőző részben csak elvétve fordulnak elő a történészek számára értékes megjegyzések.

A Diocletianus utáni időszak tárgyalásából hiányzik egy hosszabb szakasz: I. Iustinianus császár (527-565) *Három fejezet* című *edictumát* (a bonni kiadásban 635,18 -

---

²¹⁰ WHITBY – WHITBY 1989.

684,15) Whitbyék terjedelmi okokból nem fordították le; az olvasót a szöveg Eduard Schwarz görög-latin kétnyelvű kiadásához irányítják.²¹¹

A fordítás során igyekeztek minél szorosabban követni az eredeti szöveg szerkezetét és stílusát, hogy a görögül nem tudó olvasókhöz is minél közelebb hozzák a művet. A könnyebb követhetőség kedvéért pedig az egyes évek elé félkövér szedéssel beillesztették, hogy Krisztus születésétől számítva (AD) hányadik évnél járunk az elbeszélésben.

Angol fordítás a világhálón

Andrew Smith 2010-ben készített angol nyelvű Attalus-honlapján (<http://www.attalus.org/index.html>),²¹² mely a Kr. e. 322 és Kr. e. 42 közti görög és római történelem kutatásához kínál segédleteket, a fordítások között megtaláljuk a Húsvéti krónika egyik részletének angol fordítását is. A görög és latin szerzők jelentős részénél már meglévő fordításokból közöl részleteket a szerkesztő, néhány forrást azonban kifejezetten a honlap számára ültetett át angolra. A Húsvéti krónika kutatása szempontjából érdekes, hogy más kronológiai munkák részleteit is közli angol fordításban.²¹³ A *Greek Chronicles* címszó alatt Apollodóros munkája és Malalas világtörténete mellett kapott helyett a Húsvéti krónika (<http://www.attalus.org/translate/paschal.html>). Smith a 112-187. *olympiasok* által felölelt szakaszból fordított egyes szemelvényeket angolra, melyhez Dindorfnak a *Patrologia Graeca* sorozatban újranyomott kiadását (PG 92) vette alapul. A consulok nevével jelölt éveket nem közölte, csak az ismeretlen krónikaíró kiegészítő bejegyzéseit fordította le. Történelmi magyarázatok vagy jegyzetek nincsenek a szöveghez, Smith vállalkozása mégis hiánypótló, hiszen a Húsvéti krónika 1989-es angol fordítása által mellőzött szakaszból tartalmaz egy viszonylag hosszú részletet.

²¹¹ SCHWARTZ, E.: Drei dogmatische Schriften Iustinians. (Abhandlungen der Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Abteilung 18) 1939 73-111.

²¹² Az adatok az Attalus-honlap 2013. január 20-i állapotára vonatkoznak.

²¹³ Eusebius: *Chronicle; Excerpta Latina Barbari; Fasti Captolini; Fasti Triumphales*; St. Jerome (Hieronymus): *Chronological Tables* (<http://www.attalus.org/translate/index.html>)

3. 5. A magyar fordítás

1992-ben a szegedi József Attila Tudományegyetem (ma Szegedi Tudományegyetem) Magyar Őstörténeti Kutatócsoportjának kiadványaként jelent meg Szádeczky-Kardoss Samu alapvetése, *Az avar történelem forrásai* című szöveggyűjtemény, melyben a Húsvéti krónika avar vonatkozású szemelvényei is helyet kaptak.²¹⁴ A részleteket Szádeczky-Kardoss Samu (1.) és Makk Ferenc (2-4.) fordította. Az egyes szemelvényeket végjegyzetek zárják, melyek tárgyi magyarázatokat és szakirodalmi utalásokat tartalmaznak.

Az első szemelvény (712,9 - 713,14) a 623. június 5-i avar rajtaütésről szól,²¹⁵ melynek során a félrevezetett, és ezért a várost elhagyó konstantinápolyiak közül az avar kagán emberei rengeteg embert elhurcoltak, és kifosztották a templomokat. A második részlet (716,9 - 719,5) a császárváros ostromának előzményeiről, az avarok és perzsák előkészületeiről, valamint (Hérakleios császár távollétében) Bonos *patrikios* és (az avar kagán megbízásából) Athanasios tárgyalásáról tudósít. A szövegrész folytatása (719,5 - 725,15) már a következő fejezetben szerepel, ahol a Konstantinápoly tíznapos (626. július 29 - augusztus 7.) avar ostromáról szóló beszámolók sorakoznak. A krónika szövege magyarul bekezdésekre tagoltan olvasható, a szöveg végén az egyes szövegrészekhez fűzött részletes tárgyi magyarázatokkal. Az említett szakaszon a szárazföldi és tengeri haderők felsorakoztatásáról és az augusztus második sikertelen béketárgyalásról olvashatunk; ezen a tárgyaláson a konstantinápolyi küldöttség és az avar kagán, valamint a nála lévő szövetséges perzsa követek vettek részt. Az utolsó bekezdés pedig már a szláv csónakok (*monoxyla*) pusztulásáról és a kagán visszavonulásáról szól. Bár Dindorf-nál a 724. oldal 7-10. sorában olvasható szöveg folyamatos, az utolsó mondat értelmetlen: az elbeszélésben törés figyelhető meg. Ennek oka, hogy a vatikáni kéziratban az adott helyen (a f. 285^v után) *lacuna* van. A kiadók nem jelölték a kiesett szövegrészt, csak megkísérelték összhangba hozni a tagmondatokat. A magyar fordításhoz fűzött jegyzet azonban felhívja a figyelmet a szövegkiesésre és Sebeos örmény történetíró és Niképhoros patriarcha világtörténete alapján próbálja meg összefoglalni a

²¹⁴ SZÁDECZKY-KARDOSS 1992 164-165; 174-175; 184-186; 204-205.

²¹⁵ Az oldal- és sorszámok a Dindorf-féle kiadást követik.

hiányzó napok (626. augusztus ötödike és hatodika) eseményeit. A negyedik szemelvény (725,11 - 726,10) – az előzőek folytatásaként – már a sikertelen avar-szláv-perzsa ostrom utáni eseményekről, az avarok templomdúlásairól és Theodóros, Hérakleios császár testvérének felmentő seregéről tudósít.

Az avar vonatkozású szövegrészek között még egy rövid részlet szerepel a Húsvéti krónika 10. századi kéziratából, ha nem is magából a Húsvéti krónikából. Az 598/599-es év eseményei kapcsán a *Codex Vaticanus Graecus 1941* f. 272. *rectóján* a Húsvéti krónika szövege mellett a bal oldali lapszálen egy későbbi bejegyzés szerepel, az úgynevezett *Megas Chronographos* egyik töredéke. A főszövegben Maurikios császár (582-602) uralmának végéről és családjának kivégzéséről van szó, a szemelvény pedig kiegészítésként közli, hogy Komentiolos hadvezér Maurikios bizánci császár utasítására a római sereget kiszolgáltatta az ellenségnek (az avaroknak), s amikor az avar kagán váltságdíjat követelt a hadifoglyokért, a császár még a mérsékelt árat sem volt hajlandó megfizetni katonáiért. A kagán válaszul kivégeztette a foglyokat. A töredék szerzője is megjegyzi, hogy Maurikios és családja súlyosan megbűnhődött a császár gyalázatos tetteért. A szemelvény Dindorf kiadásában az *apparatus criticus*-ban szerepel;²¹⁶ a magyar fordítás a rövid krónikák Peter Schreiner által készített kiadása alapján készült.²¹⁷

---

²¹⁶ DINDORF 1832 694-695.

²¹⁷ SCHREINER 1975-1979.

3. 6. Az orosz fordítás

A szentpétervári Bizánci Könyvtár sorozat forráskiadványai között 2004-ben jelent meg a Húsvéti krónika (Пасхальная хроника) orosz fordításának első kötete.²¹⁸ A Húsvéti krónika általában folyamatos szövegét a tervezett kiadványsorozat miatt részekre osztották. A felosztást kronológiai alapon tartották lehetségesnek, s mivel az első ilyen fordulópontot a krónika szövegében Ábrahám fellépése jelenti (Ábrahámig a Húsvéti krónika nemzedékek szerint tagolja az időt, Ábrahámtól kezdve viszont uralkodási évek szerint osztja fel a történelmi eseményeket), kézenfekvőnek tűnt, hogy ezen a ponton záruljon az orosz fordítás első kötete. A második kötet Ábrahám idejétől való kezdése mellett további érv, hogy Eusebios, a Húsvéti krónika egyik legfontosabb forrása is Ábrahámtól kezdte a maga krónikáját.²¹⁹

A fordítás előtti bevezető a krónikával kapcsolatos szakirodalom szabatos összefoglalása (5-16). Ebben a szerző a *codex unicus*-t (*Codex Vaticanus Graecus 1941*) ugyan 11. századnak mondja, de valószínűleg csak elírás történt, mert a 13. oldalon már azt állítja – a tudományos közvéleménnyel egybehangozva –, hogy a 10. században másolták le a művet. A vatikáni kódexben a krónika előtt álló húsvétszámítást tárgyaló bevezetést is lefordította, mint a krónikával szerves egységet alkotó szöveget.

A százötvennégy oldal terjedelmű fordítás (18-172) a Dindorf-kiadás 88. oldalának utolsó (tizennegyedik) sorával zárul; a szövegben zárójelben szerepelnek a bonni kiadás (1832) és DuCange párizsi kiadásának (1688) oldalszámái. A szöveget bőséges lapalji jegyzetek egészítik ki, melyek a párhuzamos szöveghelyek megadásával, tárgyi magyarázatokkal és szakirodalmi utalásokkal segítik a szöveg megértését. A 173. sk. oldalakon külön, a szövegből kiemelve található a 28 éves napkör és a 19 éves holdkör korong alakú diagramjai. A könyv végén bibliográfia (175-184) és mutató (185-210) található, majd a Biblia könyveinek latin és cirill betűs rövidítésjegyzéke (212. sk.) és a leggyakrabban idézett szakirodalmi tételek rövidítésjegyzéke zárja a művet (213. sk.).

²¹⁸ САМУТКИНОЙ 2004.

²¹⁹ A Húsvéti krónika orosz fordításának második kötete tudomásunk szerint még nem jelent meg.

4. A Húsvéti krónika
a *Codex Vaticanus Graecus* 1941-ben

4. 1. Hiányok és betoldások

A *Codex Vaticanus Graecus 1941* bemutatásakor és a vatikáni kéziratról készült másolatok egymáshoz való viszonyának szemléltetésekor érintőlegesen már korábban is szóba kerültek a kéziratban megfigyelhető szövegkiesések és betoldott részletek. Az alábbiakban ezeket kíséreljük meg részletesen bemutatni és tágabb összefüggésbe helyezni.

A Húsvéti krónika ránk hagyományozódott szövege néhány helyen azért hiányos, mert – bár a másoló valószínűleg lemásolta az adott szövegrészt – az mégis elveszett az adott *folium* (vagy *foliumok*) későbbi kiesése és elveszése miatt. Ilyen esettel már a húsvétszámítást tárgyaló bevezetésben is találkozhatunk, ahol a 10. *folium* után az első *quaternio* utolsó *foliuma* eltűnt. A *folium* feltehetőleg nem volt üres, mert a 11. *recto*n következő szöveg nyelvtanilag nem egyeztethető össze az előző oldal (10^v) utolsó tagmondatával. A bonni kiadásban azonban nincs nyoma ennek a *lacunának*.²²⁰

172. *verso* utolsó szavai (οἶμαι δὲ) és a 173. *recto* első sora (καὶ ἀποστείλῃ τὸν προκεχειρισμένον ὑμῖν Ἰησοῦν Χριστόν) között sincs nyelvtani kapcsolat, ezért feltételezhetően ott is hiányos a szöveg. A 172. *verso* alsó lapszélén latin nyelvű bejegyzés (*desideratur quaternio / et cu(m) eo xx an(n)oru(m) cos.*) figyelmeztet a hiányra, mely Paul Canart szerint a 16. század első felére datálható.²²¹ A *Codex Monacensis Graecus 557*-ben az adott helyen (432^v) feltehetőleg Darmarios jelezte, hogy egy levél hiányzik: ἐλλίπες ἦν ἐν φυλλ. Giovanni Mercati mutatta ki a 20. század elején, hogy a 172. *verso* után valójában sokkal több szöveg, két egész *fasciculus* veszett el.

A 285. *verso* után szintén szövegkiesést tapasztalunk, valószínűleg egy levél veszett el a kódexből, de a kiadók ezt sem jelölték, hanem folytatólagosan közölték a 286. *recto*n olvasható szöveget. Érzékelték, hogy az így létrejött „mondat” értelme sérült, ezért

²²⁰ DINDORF 1832 16,10-19: καὶ εἰ μὲν εὐρεθείη αὕτη, λέγω δὲ ἢ ἰδ' τοῦ πρώτου μηνὸς τῆς σελήνης, ἐν ἡμέρᾳ κυριακῆ, εἰς τὴν ἐξῆς κυριακὴν τὴν ἁγίαν τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως Χριστοῦ τοῦ θεοῦ ἡμῶν ἑορτὴν ἄγειν, εἰ δὲ ἐν δευτέρᾳ ἢ τρίτῃ ἢ τετάρτῃ ἢ πέμπτῃ ἢ παρασκευῇ ἢ σαββάτῳ, || τοῦ πάσχα διαφωνίαν οὐκ ἴσχυσαν οἱ τῆς ἐκκλησίας διδάσκαλοι, ἀλλ' ἡ θεία χάρις τοὺς πολεμίους τῆς ἐκκλησίας καταβαλοῦσα τὸν μέγαν ὡς ἀληθῶς καὶ πιστότατον βασιλέα Κωνσταντῖνον ἀνέστησεν, ὃς ἐπὶ πλεῖον τὰ χριστιανῶν εἰς φαιδρότητα καὶ δόξαν ἤγαγεν διὰ μεγίστων καὶ πολλῶν ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας θεαρέστων κατορθωμάτων.

²²¹ CANART 1970 717.

betoldással próbáltak javítani rajta. Dindorf a főszövegben (724,7 skk.) a hibás szöveget hozta:

τῆ οὖν νυκτι δευτέρας διαφασούσης ἠδυνήθησαν |
αὐτῶν μονόξυλα διαλαθεῖν τὴν σκοῦλκαν ἡμῶν καὶ περᾶσαι |
πρὸς τοὺς ἐπόντισαν καὶ κατέσφαξαν πάντας τοὺς ἐν τοῖς μονο|
ξύλοις εὐρεθέντας Σκλάβους,

s csak az *app. crit.*-ban jelezte a megoldási kísérleteket: „7. διαφασούσης PV. *ib.* οὐκ *addit ante* ἠδυνήθησαν *P ex coniectura Raderi et 9.* Πέρσας, καὶ ἡμέτεροι, *pro quo* Πέρσας, οὐς *addebat Raderus.*” A kiesett szöveg feltehetőleg Konstantinápoly 626-os avar ostromának augusztus ötödikei és hatodikai eseményeit tartalmazta, ezek ugyanis hiányoznak az ostromleírásból.

A 285. *verso* után kiesett *folium* az utolsó *quaternio* első levele volt. A *quaternio* utolsó levele szintén elveszett, így a jelenleg utolsó 290^a-val jelölt (csonka) *folium* után feltételezhetően még egy levél állhatott eredetileg a kódexben. Hogy mennyi szöveget tartalmazott, nem lehet tudni.

Előfordul olyan szövegkiesés is a vatikáni kéziratban, ahol a másoló nem vette észre a hiányosságot a szövegben. A 237. *versón* a 321. *olympias* negyedik événél a datáló elemek: az *indictio* 15. éve és Anastasius császár 16. uralkodási éve után azt olvassuk, hogy abban az évben Anastasius Augustus (harmadszor) és Venantius voltak a consulok. Az utána következő szöveg azonban egy félmondattal kezdődik:

Ἰουλιάννας τῆς ἐπιφανεστάτης πατρικίας ἔκραζον διὰ τὸν αὐτῆς ἄνδρα Ἄρεόβινδον βασιλέα τῆ Ῥωμανία.

Azonban itt feltehetőleg nem a krónikaíró hibázott, amit az is igazolni látszik, hogy a 322., 323. és 324. *olympias* is hiányzik, és csak a 325. *olympias* szerepel legközelebb kiírva a szövegben (a 238. *versón*). A közbeeső oldalakon találunk még két consuli évbejegyzést, azonban *olympias* nem tartozik hozzájuk. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy ennél a két évnél mind az *indictio* évei, mind Anastasius uralkodási évei folyamatosak (1. és 2. *indictiós* év; 17. és 18. uralkodási év), míg a legközelebbi *olympias* (325.) első évében az *indictio* 13. évét és 2. uralkodói évet találunk. Ezek alapján felvetődhet, hogy az *indictio* második évével datált események és az *indictio* 13. évében történeteket leíró szakasz között kiesett egy viszonylag nagy egység. Ha azonban a szöveget vizsgáljuk, nem támad hiányérzetünk. A 238. *rectón* olvashatjuk, hogy Anastasius császárt (491-518) I. Iustinus (518-527) váltotta az uralkodásban, és tíz sorral lejjebb az említett consuli évnél is azt látjuk, hogy Iustinus Augustus és Euthericus voltak a consulok. Következésképpen az adott évet jelölő *indictiós* év

(2.) és uralkodási év (18.) helytelen. A fentiek alapján valószínűnek tűnik, hogy a másoló egy hiányos kéziratból dolgozhatott. Feltehetőleg nem vette észre az Anastasius 16. uralkodási éve után keletkezett *lacunát* (melyben körülbelül tíz évről szóló beszámoló veszett el), de a következő consuli évhez érve feltűnhetett neki, hogy az *indictiós* év és Anastasius uralkodási éve nem folytatólagos az előzőhöz képest. Ezért ezt is, és a következőt is javította, hogy folyamatos legyen a dátumozás. A következő oldalon (238^v) azután új *olympias* kezdődött, és láthatta, hogy onnantól kezdve a számozás, jóllehet tíz év különbséggel, folyamatos és következetes, ezért a további adatokat már nem változtatta meg.

A kéziratban máshol is találunk arra utaló jeleket, hogy a másoló rendelkezésére álló kódex már sérült volt. Ilyen hiányosságot figyelhetünk meg a 241. *verso* és 243. *recto* között, melyről az alábbiakban bővebben is lesz szó.

A mű végét tartalmazó utolsó *folium* sérülése sajnálatos veszteség. A 290. az utolsó ép *folium*; a *verso* még olvasható. A 290^a-val (később) jelölt *foliumon* azonban már csak a gerinc felőli oldalon a felső negyedben vannak olvasható félsorok; alatta csak a sorok kezdőbetűi (a *versón* a sorzáró betűk) láthatók.

Az ívfüzeteket vizsgálva észrevehetjük, hogy az H-val jelzett (8.) *quaternio* utolsó előtti *foliuma* le lett vágva, így az (újkori számozás szerinti) 78. és 79. *folium* közül hiányzik egy levél. Az elbeszélés azonban az adott helyen folyamatos; szöveg nem veszett el.

A kéziratban több helyen találunk üres, vagy csak részben kitöltött oldalakat. Az üresen hagyott 72. *recto*, a 83. *rectón* található ötsornyi szám és a 90. *rectónak* csak a felső harmadát kitevő tizenkét sor feltehetően a szerző szerkezeti elgondolásai magyarázható.²²²

A 16. *folium rectójának* felső hat sora üres. Az első nyolc sorban összefüggő szöveg nyomai láthatók. Feltehetőleg rossz szövegrészt kezdett itt másolni a *scriba*, és amikor észrevette tévedését, törölte a szöveget. A letisztított felületre hat sor kihagyása után kezdte el másolni a következő szöveget:

Ἰστέον ὡς ἐν τῇ γενέσει τῶν φωστῆρων, ἦγουν ἐν ἀρχῇ τῆς τοῦ κόσμου συστάσεως, τὸ πρῶτον ἔτος τῆς κατὰ φύσιν ὀκτωκαιικοσαετηρίδος τοῦ ἡλίου ἐπακτὰς οὐκ ἔχει.

Lehetséges, hogy címnek hagyta üresen az oldal tetejét. A 17. *rectón* kezdődő új egység előtt is hat soros cím szerepel, mely a szerző nevét (Theophilos) ugyan nem közli, de jelzi, hogy miről szól a következő fejezet:

Περὶ τοῦ κατὰ τὸν θεῖον νόμον γιγνομένου κατ' ἐνιαυτὸν ἀγίου καὶ σωτηριώδους πάσχα καὶ τῶν τούτου ζητημάτων σύντομος μετὰ ἀποδείξεως ἀπόλυσις.

²²² Ehhez bővebben lásd az Izrael és Iouda királyai című fejezetet.

A 10. századi másoló által üresen hagyott helyek többségére később eltérő jellegű szövegek kerültek. A 15. *versón*, 16. *versón*, 147. *rectón* és a 208. *rectón* úgynevezett időrendi korongok láthatók.

A 15. *versón* nyolc sor folyamatos szöveg után két hasámban áll a cím, nagybetűkkel:

Κύκλος τῆς ὀκτωκαιικοσα|
 ετηρίδος τοῦ ἡλίου εἰς ἕαυ|
 τὸν ἀνακυκλούμενος, πάν||
 τοτε σημαίνων τὰς ἐν |
 ἑκάστῳ ἔτει ἑπακτὰς |
 τοῦ ἡλίου.

Alatta a korong valószínűleg 12. vagy 13. századi kéztől származik, és nincs összhangban a húsvétszámítást tárgyaló bevezésben mondottakkal. Ugyanez vonatkozik a 16. *versón* látható korongra is.

A 147. *rectón* az ábra mellett a bal felső sarokban az *annuntiatio* időpontja:

Τούτῳ τῷ ,εφζ´ ἔτει εὐηγγελίσθη τὴν σύλληψιν τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ θεοῦ ἡ δέσποινα ἡμῶν ἡ θεοτόκος μηνὶ μαρτίῳ κε´, ἡμέρᾳ β´,

a bal alsó sarokban Keresztelő Szent János fogantatásának időpontja:

Τούτῳ τῷ ,εφζ´ ἔτει γενέσεως κόσμου τῷ ζ´ μηνὶ ιε´, τῇ ἡμέρᾳ τῶν σκηνοπηγιῶν θεοῦ βιῶν ὁ Ζαχαρίας εὐηγγελίσθη τὴν σύλληψιν τῆς Ἑλισάβετ olvasható, nagybetűkkel.

A 146. *versón* a huszonkettedik sorban ért véget a szöveg (... τουτέστιν τὸ ἡμισυ τοῦ ζ´ γίνονται γ´); Dindorf ezután közölte a két bejegyzést a főszövegben (372,6-12), majd folytatta a 147. *verso* első sorával:

Τῇ κε´ τοίνυν τοῦ δύστρου μηνὸς συμπληροῦται ὁ ἑξαμηνιαῖος χρόνος τῆς συλλήψεως τῆς Ἑλισάβετ·

DuCange mindkét bejegyzést elhagyta.

A 281. *olympias* első éve, Leontius és Salustius consuli éve után a 207. *versón* tizenkét sor üresen maradt. A 208. *rectót* szintén kihagyta a másoló, és arra került az utolsó időkerék.

Ugyancsak későbbi kéz munkája a 140. *versón* olvasható római császárlista. A jegyzék jelenleg IV. (Paphlagóniai) Mihály bizánci császárral (1034-1041) ér véget, mert a kódex újrakötése során a szöveg vége a lap aljáról elveszett. A 16. századi másolatokból azonban tudjuk, hogy eredetileg IX. (Monomachos) Kónstantinos bizánci császárral (1042-1055) zárult a sor. A 141. *rectón* a krónika szövege Lepidus és Plancus *consulatusával* folytatódik (a consulok sorrendje helyes), ezért valószínűsíthető, hogy az adott helyen a Húsvéti krónikából nem hiányzik szöveg.

A 242. *verso* alján – egy újabb kéz bejegyzéseként – a kilenc műzsáról olvashatunk néhány rövid megjegyzést (εἰσιν αἱ μοῦσαι θ΄· Κλειῶ *etc.*), amelyhez hasonlót Domenico Bassi is kiadott.²²³

Részben az üresen maradt oldalakon kaptak helyet az úgynevezett *Megas Chronographos*nak tulajdonított töredékek is (241^v-242^v, 272^v-273^r, 286^v), melyek vizsgálata a Húsvéti krónika 10. századi szövegállapotára vonatkozóan is fontos adalékokkal szolgálhat, ezért az alábbiakban részletekbe menően foglalkozunk vele.

A 241. *versón* és a 272. *versón* a beszúrt szövegrészek előtt olvasható az (erősen rövidített) περὶ τεράτων ἐκ τοῦ μεγάλου χρονογράφου bejegyzés. Az utóbbi esetben ez különösen érdekes, mert ez a szemelvény történetesen semmilyen természetfeletti jelenséget nem tartalmaz. Peter Schreiner véleménye szerint elképzelhető, hogy valamilyen másolói tévedésről van szó.²²⁴ A tizennegyedik töredék (fr. 14) forrását nem adta meg a kivonatoló, de mivel az is ugyanattól a kéztől származik, mint a többi bejegyzés, nagyon valószínű, hogy ez is a *Megas chronographos* művéből lett átvéve.

Az utólag bejegyzett szövegek egy 11-13. századi kéztől származnak. A kormeghatározást a kézírás jellegzetességei mellett párhuzamos szövegek is segítik: a fent említett – még IX. (Monomachos) Kónstantinost (1042-1055) is magában foglaló – császárlista (140^v) összeállítója ugyanaz a személy lehetett, aki a *Megas chronographos* töredékeit is lejegyezte. Whitby szerint némi eltérés figyelhető meg a betűformák között, de a kéz kortárs lehet.²²⁵ Canart szerint a 15. *versón* és a 16. *versón* található időkorongok szövegei is ugyanattól a kéztől származnak, de ezek alapján a töredékek szerinte 12. vagy 13. századiak lehetnek.

Mivel az utolsó feljegyzett esemény 750-re tehető, a mű legkorábban a 8. század közepe táján keletkezhetett.

A lejegyzett események időpontja is vitatott, és a mű helyreállítása is erőt próbáló feladat, mivel nincs másik kézirat, amellyel össze lehetne vetni a rövidítésektől hemzsegő szöveget. Valószínű, hogy a 6. századi események leírásakor az ismeretlen szerző támaszkodott a Malalas-hagyományra és az *Anecdota Cramer* néven ismert kivonatgyűjteményre. A további vizsgálódást azonban megnehezíti, hogy egyik mű sem maradt ránk eredeti formájában. A későbbi események forrásainak felkutatásához még ennyi támaszunk sincs.

²²³ BASSI, D.: Nomina Musarum. Bollettino di filologia classica 4 (1897-1898) 256-257.

²²⁴ SCHREINER 1975 39. n. 8.; A MCh szerzőjéhez lásd STEIN, E.: *Histoire du Bas-Empire II*. Paris 1949, 450. n.

²²⁵ WHITBY 1982-1983 10.

Szövegkritikai alapon azonban talán tovább szűkíthetjük a keletkezésre vonatkozó időkeretet: a párhuzamos szöveghelyek alapján valószínűnek tűnik, hogy a csodajeleket és katasztrófákat megörökítő munka közös forrása volt Niképhoros patriarcha és Theophanés Homologétés történeti műveinek. Ezek alapján a kutatók többsége elfogadja, hogy a *Megas chronographos* a 8. század második felében írta krónikáját.

A szöveg tizenhat – egymástól elkülönített, ὄτι-szimbólummal bevezetett – rövid szemelvényből áll.²²⁶ Zénón második császársága alatt (476-491) három éven belül három földrengésről olvashatunk. Ezt követi Anastasius császár (491-518) idején a hamueső, melynek pontos időpontját nem ismerjük. Minthogy más forrás nem tudósít erről a rendkívüli eseményről, így csak Anastasius uralma – 491. áprilistól 518. júliusig – szolgálhat támpontul. Az I. Iustinus császár (518-527) idején, 526 májusában lezajlott földrengést hét, már unokaöccse, I. Iustinianus uralkodásának (527-565) idejére eső természeti katasztrófa követi. Az antiocheiai és pompeupolisi (Paphlagónia) földrengés után a Nika-lázadás (532. január), a konstantinápolyi földrengés és Kyzikos borzalmas pusztulása után hosszasan fejtegeti a szerző egy más forrásból ismeretlen járvány pusztításait. Végül Iustinianus idejében esik szó a földrengés miatt megrongálódott Nagy Templom, azaz a konstantinápolyi Hagia Sophia kupolájának javítási munkálatai közben bekövetkezett katasztrófáról. Az 558. május 7-én történt szerencsétlenséget követően majd 200 évnyi ugrás után a feltehetőleg 747. január 18-ra datálható palesztinai és szíriai földrengéssel, és az azt követő járvánnyal folytatódik az események sorozata. Ez már V. Kónstantinos Koprónymos uralkodása (741-775) alatt történt, s az ő fiának, IV. (Kazár) Leónak születését (750-ben), és az azt kísérő csillaghullást adja hírül a következő töredék. A tizennegyedik töredék (fr.14), mely az előzőektől elkülönülve, a következő oldalon kapott helyet, egy időben korábbi természeti katasztrófára, a 740-ben bekövetkezett konstantinápolyi földrengésre vonatkozik. A 272. *folium versóján* – immáron nem az összefüggő szöveg részeként – a Maurikios császár (582-602) utolsó éveit tárgyaló rész mellett, a lapszálon olvashatunk egy részletet a *Megas chronographos*-ból Maurikios császár seregének kiszolgáltatásáról. Szintén lapszélre került egy rövid töredék Hérakleios császár (610-641) építkezéseiről a 286. *folium versójának* bal oldali lapszélén, amely szintén jó helyre, Hérakleios uralma mellé került.

Paul Maas (1880-1964) a vatikáni kézirat 242. *versójának* felső részén olvasható és a Nika-lázadás során (532) elhangzott acclamatióról szóló beszámolót ugyancsak a *Megas chronographos*-nak tulajdonítja.²²⁷ Felvetése vitatható, mert a 7. szemelvény, amely a

²²⁶ A továbbiakban a kéziratban található sorrendjükben hivatkozom a töredékekre.

²²⁷ MAAS *BZ* 21 (1912) 46-48.

kéziratban a *Megas chronographos*-nak tulajdonítható töredékek között szerepel, szintén szól a lázadásról, és nem valószínű, hogy két különböző beszámoló lenne ugyanarról az eseményről ugyanattól a szerzőtől. Ráadásul a kéziratot vizsgálva egyértelműen megállapítható, hogy az említett szakasz a Húsvéti krónika másolójának kezétől származik.²²⁸

A tizenhat szemelvényt az utókor többféleképpen értelmezte, s a másolók és kiadók eltérő elvek alapján válogattak belőlük. A Húsvéti krónikát kiadó Rader és DuCange

ΠΕΡΙ ΤΕΡΑΤΩΝ· ΕΚ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΟΥ

címmel a főszövegben hozta például a 272^v-273^r-n található lapszéli töredéket (fr. 15).²²⁹ Dindorf ezt csak az *app. crit.*-ban közölte („16. Post ‚ζριθ‘ addit P quae V in margine ab alia manu: Περὶ τεράτων, ἐκ τοῦ μεγάλου χρονογράφου (de quo conf. annot. ad p. 336. B). Μαυρίκιος ὁ βασιλεὺς ...”), és jelezte, ha Rader olvasatai eltértek DuCange-tól.²³⁰

A *Codex Monacensis Graecus* 557-ben az eredetileg lapszéli bejegyzés bekerült a főszövegbe (761^v-762^r). Ezt követve Rader és DuCange megjegyzés nélkül, főszövegben közli a 286^v bal oldali lapszélen olvasható rövid töredéket (fr. 16).²³¹ Ahogy a müncheni kéziratban, úgy Radernél is hiányoznak a szemelvény utolsó szavai (τοῦ τείχους ἦν), de DuCange kiadásában és az őt követő Dindorfnál már szerepelnek. Dindorf az *app. crit.*-ban adott neki helyet, a következő megjegyzéssel: „15 Post Πτεροῦ addit P ... quae in margine ab recentiori manu scripta habet V.”²³² Itt is jelölte a két korábbi kiadás közti eltéréseket.

A nem lapszéli bejegyzésként feltűnő töredékeket a Húsvéti krónika kiadásai nem közlik. Dindorf az *app. crit.*-ban röviden utal a kódexben található idegen szövegre:

„2. χρημάτων] *Post haec in V tertia paginae pars cum sequenti folio recto et versi parte inferiori vacua fuerant: quae spatia recentior manus implevit catalogo τεράτων quae Zenone, Iustiniano et Leone imperantibus acciderunt ἐκ τοῦ μεγάλου χρονογράφου, de quo conf. annotat. ad p. 379. C. Eum catalogum non habeo descriptum.*”²³³

Az utalás DuCange eme végjegyzetére vonatkozik a párizsi kiadásban:

„Ἐκ τοῦ μεγάλου Χρονογράφου] *Quis iste fuerit magnus Chronographus nescio an aliquis indicarit, mihi prorsus incognitum.*”²³⁴

Albin Freund 1882-es kiadása Maut követte,²³⁵ de sok hibás olvasatot közöl. A Maurikiosra (és Hérakleiosra) vonatkozó töredéket Freund kihagyta. Spyridón Lampros

²²⁸ A 242^v-től következő szöveghez lásd: IRMSCHER 1970 78-88.

²²⁹ RADER 1615 868; DUCANGE 1688 379–380.

²³⁰ DINDORF 1832 694–695.

²³¹ RADER 1615 908; DUCANGE 1688 397.

²³² DINDORF 1832 726.

²³³ DINDORF 1832 620.

²³⁴ DUCANGE 1688 607 = DINDORF 1832 II. 478.

(1851-1919) kiadása elsősorban Freundra támaszkodott.²³⁶ Mivel Lampros a Húsvéti Krónika stockholmi másolatában lévő szövegeket vette alapul, az összehasonlításuképpen használt vatikáni kézirat esetében Freund kiadását követte.²³⁷ A *Megas chronographos* szövegének első modern kiadója, Peter Schreiner a töredékek elrendezésekor az időrendi sorrendet választotta.²³⁸ A 241. *verso*n az 1. töredéket és a 242. *recto*n az utolsó előtti töredéket kettéosztotta (így kapta meg az 1-2. és a 16-17. fragmentumokat), s így összesen 18 szemelvényt közölt, melyek a vatikáni kéziratban a következő sorrendben követik egymást: 241. *verso*: 1., 2., 3; 242. *recto*: 4., 5., 6., 8., 7., 10., 11., 9., 12., 16., 17., 18; 242. *verso*: 15; 272. *verso*-273. *recto*: 13; 286. *verso*: 14.

L. M. Whitby egyik tanulmánya függelékében a vatikáni kézirat sorrendjében közölte a 241^v-242^v üresen maradt részeire másolt 14 töredék görög átírását, párhuzamos szöveghelyekkel a lapalji jegyzetekben.²³⁹ A 272^v-273^r-n olvasható hosszabb bejegyzést és a 286^v bal oldali lapszélén olvasható rövid töredéket azonban nem vette figyelembe. A Húsvéti krónika angol fordításának függelékében a tizennégy töredék után a Maurikios császárról szóló részletet (*Codex Vaticanus Graecus 1941 272^v-273^r*) is lefordította.²⁴⁰

Valószínűnek tűnik Michael Whitby felvetése, hogy a vatikáni kéziratban megőrzött szöveg nem az eredeti szövegállapotot tükrözi. A mű jelen formájában feltehetőleg csak kivonat, a szemelvények pedig nem szó szerinti idézetek a krónikából. A szöveg egységesítésének egyik bizonyítéka a visszatérő kezdőformula: A töredékek az „*XY uralma alatt*” bevezetéssel indulnak, mely valószínűleg a kivonatóló találmánya, és a 2. töredék elején a nyelvtani kohézió hiánya is erre utalhat. Whitby a szemelvények átszerkesztését a 11. századi másolónak tulajdonította, aki szerinte a kéziratban rendelkezésére álló helynek megfelelően alakította a töredékeket.

Minthogy a 12. és 13. szemelvény (a 242. *recto* alján) Theophanés és Niképhoros patriarcha krónikaiban található párhuzamos helyekhez viszonyítva rövidített beszámolóknak tűnnek, a 242. *verso*ra került 14. töredék pedig kronológiailag nem illik a sorba, Whitby arra a következtetésre jutott, hogy a 12. és a 13. töredéket valószínűleg a helyhiány miatt rövidítette le a másoló, s amikor rájött, hogy a túloldalon mégis van még helye, a 14. szemelvényt utólag illesztette be a kódexbe.

²³⁵ FREUND 1882 38-53.

²³⁶ LAMPROS 1917-1920 305-317.

²³⁷ LAMPROS 1917-1920 305-317.

²³⁸ SCHREINER 1975 37-39; 1977 70-87; 1979 11-15.

²³⁹ WHITBY 1982-3 1-20. Appendix: 17-20.

²⁴⁰ WHITBY – WHITBY 1989 194-199; 200.

Véleményünk szerint ez a magyarázat nem kielégítő. Természetesen nem adhatunk biztos választ arra a kérdésre, hogy a másoló vajon milyen elgondolás alapján gazdálkodott a rendelkezésére álló forrásanyaggal, de ha megvizsgáljuk, hogy a töredékek hol helyezkednek el a kéziratban – ennek a korábbi kutatás nem tulajdonított különösebb jelentőséget –, talán közelebb kerülhetünk a megoldáshoz.

A 241. és 242. *folium*okon a főszövegben Iustinianus uralmáról (527-565) értekezik a Húsvéti krónika szerzője. A 241. *versón* a 24. sor végén – Iustinianus harmadik uralkodási évében – megszakad a szöveg, s hét sornyi hely üresen maradt az oldalon. A következő oldalra szintén nem került bejegyzés, majd a 242 *versón* tizennégy sornyi – nyelvtanilag meglehetősen zavaros – töredéket olvashatunk, immár Iustinianus ötödik uralkodási évével kezdődően. Az oldal alsó része (tizenhét sor) üresen maradt, s csak a 243. *rectón* folytatódik az eredeti szöveg.

Mint láthattuk, a *Megas chronographos*-töredékekben említett események jelentős része (négy földrengés, egy pusztító járvány és a Nika-lázadás) Iustinianus uralmának idejére esett. Ezeket az eseményeket a Húsvéti krónika szerzője vagy kihagyta, vagy másképpen számolt be róluk. Ezek alapján nem lehet véletlen, hogy az első töredék előtt az Ὑλλως ἀπὸ τοῦ μεγάλου χρονογράφου cím szerepel, melynek első szavára eddig nem vetettek kellő súlyt a kiadók. Valószínű, hogy nemcsak az üresen maradt pergamenlapok, hanem a szöveg tartalma is befolyásolta a 11. századi másolót, hogy a töredékeket pontosan ezen a helyen közölje. A rendelkezésére álló forrásból azokat a szemelvényeket, melyekhez talált párhuzamos szöveghelyet (így például Maurikios és Hérakleios uralmánál) a Húsvéti krónika megfelelő helyéhez a lapszélre illesztette be. A kutatók nehezményezték, hogy éppen a Maurikios-szemelvény fölött olvasható a Περὶ τεράτων, ἢ ἐκ τοῦ μεγάλου χρονογράφου cím, holott éppen abban a töredékben semmilyen természeti katasztrófa nem szerepel. Ha azonban feltételezzük, hogy ezt írta először, a cím feltüntetése is ésszerűnek tűnik.

Ezek után a Iustinianusról szóló leíráshoz az üres helyre kiegészítésként másolta be azokat a maradék töredékeket, melyeket nem tudott a főszöveghez illeszteni a megfelelő lapszélre. További összekötő kapcsolatot jelent, hogy a Nika-lázadás mind a két forrásban azonos bevezetéssel kezdődik: „*Iustinianus uralmának ötödik évében*”. Hogy a másoló a főszöveghez akart igazodni, alátámasztja a másik – már említett – bejegyzése is. A 140. *folium* után a Húsvéti krónika Caius Iulius Caesart mint első római császárt mutatja be, s a 11. századi másoló az üresen maradt helyre egy császárlistát másolt be.

A 241. *versón* és 242. *rectón* lévő töredékek közül feltehetőleg az első tizenkét szemelvényt másolta először a *scriba*. Ezek után időrendben a III. Leó (717-741) uralma alatti

földrengés következett volna, de mivel nem fért már el az üresen maradt, néhány sornyi helyre, a másoló átvitte a következő oldalra, s az utolsó töredéket (IV. Kazár Leó születéséről) még beillesztette a 242. *recto* üresen maradt helyére. Látható, hogy távolabb kezdte a másolást, amiből úgy tűnik, igyekezett kitölteni az üresen maradt felületet. Ráadásul a *verso*n a 14. töredék után is lett volna még helye (a most ott olvasható múzsa-lista egy még későbbi kéz betoldása). Mindebből arra következtethetünk, hogy a 11. századi másolónak mindössze ennyi szöveg állt rendelkezésére. Elfogadhatjuk Whitby érvelését, hogy ezek a töredékek csak szemelvények az eredeti műből, azonban valószínű, hogy a *Megas chronographos* munkáját nem a 11. századi másoló, hanem egy ismeretlen szerző vagy másoló korábban kivonatolta.

A vatikáni kézirat másolójának jelentősége azonban nemcsak abban áll, hogy egy máskülönből ismeretlen forrást megőrzött az utókor számára. Azáltal, hogy éppen ezt a szakaszt, és nem a kézirat más (máig) üres *foliumait* választotta ki a töredékek megőrkítéséhez, ráirányítja a figyelmünket a Húsvéti krónika töredékes szöveghelyének alaposabb vizsgálatára is.

E fontos szövegrészben a Húsvéti krónika szerzője máshonnan nem ismert részleteket őrzött meg a Nika-lázadásról. A megelőző rész azonban sajnálatos módon elveszett. Az adott szakasz kiesésével, a betoldott szövegrészlettel és az üresen maradt helyekkel kapcsolatban még számtalan kérdés maradt megválaszolatlan.

A kéziratban található többi *lacunát* megvizsgálva láthattuk, hogy a *Codex Vaticanus Graecus 1941* másolója eltérő mértékben alakította a szöveget. Arra is láttunk példát, hogy a szövegromlás olykor a rendelkezésére álló szöveg sérült voltára vezethető vissza. Nem kizárt, hogy itt is hasonló jelenséggel állunk szemben.

Whitby szerint a 241. *verso* után a másoló a romlott szövegnek megfelelő terjedelmű helyet kihagyott a kéziratban, és később más forrásból akarta kiegészíteni a hiányzó éveket. Mivel azonban nem talált odaillő részletet, csak ezt a 14 sornyi szöveget illesztette be az üresen maradt helyre, a 242. *verso* tetejére.

A rövid szakasz azzal kezdődik, hogy Iustinianus ötödik évében (532. január) kitört a Nika-lázadás. A szerző leírja, hogy amikor a cirkuszi pártok elfoglalták helyüket a Hippodromosban, a zöldek elkezdtek Kalopodios ellen ágálni, szó szerint idézve szavaikat. Az úgynevezett *Akta dia Kalopodion* értelmezése több mint 100 éve foglalkoztatja a bizantinológusokat. A teljes szöveg egyedül Theophanés munkájában tűnik fel, s egy meglehetősen hosszú párbeszédről van szó a zöldek szószólója és Iustinianus császár kiküldött képviselője között. Minthogy a Húsvéti krónikában az adott szakasz felvezetése, a párbeszédben a zöldek első mondatai, továbbá a negyedik válasz szinte szó szerint egyezik

Theophanés szövegével, a kutatók általában úgy vélik – elfogadván azt a feltevést, hogy utólag, helykitöltés céljából lett a vatikáni kódexbe beszúrva a szöveg –, hogy Theophanés krónikája szolgálhatott alapul a szemelvény kiválasztásához a 10. századi másoló számára.

A felvetést nem lehet teljesen kizárni, néhány megfigyelés mégis gyengítheti ezt az elméletet. Felmerül a kérdés, hogy ha a másoló nem tudta kitölteni a *lacunát*, miért nem vágta le az üresen maradt 242. *foliumot*. A kódexben van rá példa, hogy egy *quaterniónak* az utolsó előtti *foliumát* levágták, de úgy, hogy ezáltal nem esett ki szöveg. Az is megfontolandó, hogy miért csak két idézetet vett át és szűrt be a másoló, holott a Theophanésnál megőrzött részlet akár az egész *lacuna* kitöltését is lehetővé tette volna.

A szövegrészlet alapos tanulmányozása során észrevehetjük, hogy több helyen törés van a szövegben. A dialógus elején, miután a zöldek hosszú életet kívántak Iustinianusnak, rátérnek arra, hogy sérelem érte őket, de sérelmeik okozóját nem merik megnevezni. Theophanésnál ezután a császár szóvivője többször próbál háritani, hogy senki nem bánthatta őket, de a zöldek szónoka végül kijelenti, hogy Kalopodios a tettes. A krónika írója csak ezt az utóbbi mondatot közli a párbeszédből, majd ezt követően lezárja a párbeszédet. Ezen a ponton figyelhető meg az első törés. Ezután a szerző elmondja, hogy további gyalázkodások után a zöldek kivonultak a Hippodromosból, Iustinianus és a kékek pedig tovább nézték a kocsiversenyt. A legutolsó mondat pedig – látszólag ismét szervetlenül kapcsolódva az előzményekhez – arról szól, hogy a császár kiküldetett, hogy nézzék meg, mi(ér)t kiabálnak. Tárgy és alany (tudniillik, hogy ki(ke)t küldött ki és kik kiabálnak) nem szerepel a mondatban. Itt véget ér a 242. *versón* a szöveg. A következő oldal *ὡς ἔτυχεν*-nel kezdődik, majd ismét egy párbeszédben találjuk magunkat, ahol valaki tanácsot ad a császárnak, majd Iustinianus megparancsolja, hogy menjenek ki, és tudják meg, miért lázadoznak. Basileidés eleget tesz a parancsnak, s szóba áll a lázadókkal. Úgy tűnik, a 243. *rectón* olvasható szövegrész nem lehet folytatása az előző oldal utolsó mondatának. Andreas Darmarios a Húsvéti krónikáról készített másolataiban úgy próbálta meg orvosolni a problémát, hogy a két részletet, ahol arról van szó, hogy a császár valakit kiküldött a tömeghez, összekapcsolta, a köztük lévő részt pedig kihagyta, onnantól folyamatosan másolva a szöveget. A kutatás jelen állása szerint a 10. századi másoló a 242. *versón* Theophanést kivonatolta, viszont az utolsó mondatot maga illesztette be, hogy össze tudja kötni a talált részletet a későbbiekkel. A szöveg a *scriba* szerint ott folytatódott, hogy Basileidés a császár parancsára kiment tárgyalni a lázadókkal. A lapszálon látható jelek pedig arra utalhatnak, hogy a 243. *rectójának* első három sorát nem kell figyelembe venni.

Az elgondolás több szempontból vitatható. Ha a másolónak az volt a célja, hogy Basileidés kiküldését megindokolja, miért kellett beillesztenie egy új összekötő mondatot, mikor a Basileidés távozását megelőző mondat ugyanúgy a császár erre vonatkozó felszólítását tartalmazta, és ugyanúgy biztosította volna az átmenetet. Ez pedig maga után vonja a következő ellenvetést is: a másoló által leírt, főszövegben lévő, nyelvi és tartalmilag is megfelelő szöveget egy ilyen feltevésre alapozva törölni meglehetősen önkényes eljárásnak tűnik. Abból kell inkább kiindulnunk, hogy a 243. *recto*n lévő szakasz hűen követi a másolt kézirat állapotát, s így kell magyarázatot keresnünk a megelőző részletben található következetlenségekre.

Mint korábban láthattuk, a kéziratban a 237. *verso*n tíz év eseményei hiányoznak, de – bár a szöveg ebben a formában nem értelmes – a *scriba* kihagyás nélkül folytatta a másolást. A *lacuna* kialakulását úgy képzelhetjük el, hogy a rendelkezésére álló kéziratban a *verso* és a *recto* között egy vagy több *folium* kiesett, de ennek nem maradt nyoma. Nem kizárt, hogy itt is hasonló esettel állunk szemben. A Kalopodiosról folytatott párbeszéd még egy *folium verso*jának aljára eshetett, a következő *recto*n pedig a zöldek távozásának leírásával kezdődhetett a szöveg. A másolónak az azonos szereplők miatt nem tűnhetett fel, hogy közben itt is kiesett egy vagy több *folium*, ami a dialógus teljes hosszát tekintve nem elképzelhetetlen. Utána azonban egy rövidebb *lacunát* észlelt; a másolás során kihagyott a *lacuna* hosszának megfelelő helyet, majd az immár folyamatos szöveget kezdte bemásolni a 243. *recto* elejére. Valóban elképzelhető, hogy a 242. *verso* utolsó mondatát a másoló szúrta be a rövid szemelvény végére. A mondat azonban nem azt volt hivatva szolgálni, hogy a következő szövegrészt törölve biztosítsa az események folyamatosságát. A megfogalmazásból sokkal inkább úgy tűnik, hogy a következő pár sor tartalmát foglalta össze, s így próbálta meg biztosítani az átmenetet. Ez ártatlanabb beavatkozásnak tűnik, s láthattuk, hogy korábban sem riadt vissza attól, hogy ilyen céllal alakítson a szövegen.

A mintául szolgáló kézirat szövegtükrét és *fasciculus*aikat nem tudjuk rekonstruálni, de mivel az előző *lacuna* nem esik messze az itt vizsgált szöveghelytől, talán megkockáztathatjuk a feltevést, hogy a mintául szolgáló kódexben ugyanazon ívfűzet *bifoliuma* (esetleg *bifoliumai*) lehettek sérültek. A vatikáni kézirat másolója pedig nem utólagos pótlás miatt hagyta üresen az adott helyeket, hanem hozzávetőlegesen akkora felületet hagyott szabadon, amekkora az előtte lévő kódexben sérült volt, vagy nem tartalmazott szöveget.

A fentiek alapján megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a 242. *verso*n jelenleg olvasható részlet a Húsvéti krónika eredeti szövegéhez tartozott, a Kalopodios miatti

párbeszéd részleteit pedig nemcsak Theophanés, hanem már két évszázaddal korábban a Húsvéti krónika ismeretlen szerzője is megőrizte.

4. 2. Források

A Húsvéti krónika összeállítója által feltételezhetően felhasznált forrásokról már korábban is volt szó. Az alábbiakban elsősorban azt kívánjuk elemezni és bemutatni, hogyan élt a szerző a rendelkezésére álló forrásanyaggal. Úgy gondoljuk, ennek bemutatása leginkább úgy lehetséges, ha a krónika szövegéből egy-egy egységet kiragadva próbáljuk meg követni a szerző munkamódszerét. A szövegrészleteket kronológiai sorrendben vizsgáltuk, de mindegyik esettanulmányban más jellemzőkre helyeztük a hangsúlyt.

Az első alfejezetben Iouda és Izrael és királyainak tárgyalásakor a szöveg elrendezésének tanulmányozása segítségével vonunk le következtetéseket a felhasznált forrásokra vonatkozóan.

A második alfejezetben a klasszikus kori görög (hellén) tudósokról és művészekről, valamint híres államférfiakról szóló adatokat vizsgálva azt figyelhettük meg, hogyan kezelte a krónikaíró a megörökölt vagy általa összegyűjtött adatokat.

A harmadik alfejezetben a római történelem Iulius Caesartól Domitianus uralmáig (81-96) terjedő szakaszát elemezve császáronként vettük sorra az egyes eseményeket. A vizsgált szakasz kezdő időpontjának megválasztását tulajdonképpen a krónika szövege sugallta, a záró dátumot pedig részben a rendelkezésünkre álló forrásokban tárgyalt időszakasz, részben a Flavius-dinasztia kihalása kínálta. Az elemzés során elsősorban a görög nyelvű előképek felkutatását tűztük ki célul, s azt igyekeztünk bemutatni, hogy a Húsvéti krónika szerzője hogyan válogatott a számára hozzáférhető anyagból.

A negyedik alfejezetben vizsgált szemelvényeket időrend szerint, de tartalmi szempontból válogattuk. A keresztényüldözéseknek a krónika egészét tekintve is kiemelkedő szerepet szánt a szerző, amennyiben Constantinus császár (306-337), a mű központi alakjának uralkodását készítik elő. Az így összegyűjtött szemelvények azonban alkalmat kínáltak arra is, hogy – immár a rendelkezésre álló források számának csökkenésével – megfigyelhessük, hogyan változtatott a szerző a sokszor szó szerint átvett szövegen.

A fenti vizsgálódások során egyéb – például a másolásra, az írásképre vagy a kódex állapotára vonatkozó – megfigyelésekre is adódik alkalom; ezek a megfigyelések pedig hozzásegíthetnek ahhoz, hogy mind teljesebb képet alkothassunk a rendelkezésünkre álló szöveg kialakulásának folyamatáról.

4. 2. 1. Izraél és Iouda királyai

A Húsvéti krónika szövegének kiadásához Ludwig Dindorf használta fel először érdemben a *Codex Vaticanus Graecus 1941*-et,²⁴¹ de a legrégebbi s legjobb kézirattal szemben még gyakran a korábbi kiadók olvasatait és elrendezését részesítette előnyben.

A különbség a vatikáni kézirat 72-91. *foliumain* a legszembeűnőbb, melynek egyes szakaszai a kiadásokban (Rader 1615, DuCange 1688, Dindorf 1832) a következő sorrendben szerepelnek:

	Fol.	Sorsz.		Fol.	Sorsz.		Fol.	Sorsz.
1.	71v	1-29.	21.	75v	7-23.	41.	82r	1-30.
2.	73r	1-32.	22.	77r	31-32.	42.	83r	1-5.
3.	74r	1-14.	23.	78r	1-32.	43.	88r	1-30.
4.	72v	1-24.	24.	79r	1-17.	44.	89r	1-30.
5.	74r	15-19.	25.	75v	24-31.	45.	90r	1-12.
6.	72v	25-29.	26.	76v	1-26.	46.	81v	18-30.
7.	74r	20-32.	27.	79r	18-32.	47.	82v	1-30.
8.	75r	1-8.	28.	80r	1.	48.	83v	1-30.
9.	72v	30-31.	29.	76v	27-32.	49.	84r	1-30.
10.	73v	1-31.	30.	77v	1-32.	50.	84v	1-30.
11.	75r	9-17.	31.	78v	1-15.	51.	85r	1-30.
12.	73v	32.	32.	80r	2-14.	52.	85v	1-30.
13.	74v	1-22.	33.	78v	16-32.	53.	86r	1-30.
14.	75r	18-20.	34.	79v	1-32.	54.	86v	1-30.
15.	74v	22-32.	35.	80v	1-11.	55.	87r	1-30.
16.	75r	21-32.	36.	80r	15-22.	56.	87v	1-30.
17.	76r	1-32.	37.	80v	12-30.	57.	88v	1-30.
18.	77r	1-13.	38.	81v	1-18.	58.	89v	1-30.
19.	75v	1-6.	39.	80r	23-30.	59.	90v	1-30.
20.	77r	14-31.	40.	81r	1-30.	60.	91r	1-30.

²⁴¹ DINDORF 1832.

Solomón király halálának elbeszéléséig azonos rendben követik egymást az események.²⁴² A kéziratban azonban – miután a szerző leírta, hogy Solomón után Izrael elszakadó tíz törzse fölött Hieroboam, Nadab fia uralkodott Samareiában, míg Iouda és Beniamén törzse fölött Roboam, Solomón fia maradt az úr, Hierousalém központtal – a 71. *verso* alján megtörik a szöveg: a huszonkilencedik sor után – jóllehet még három sornyi hely maradt az oldalon, az adott *quaternió*ban ugyanis minden oldal harminckét soros – a másoló nem folytatta a történetet. A következő oldal, a 72. *recto* üresen maradt, s csak a 72. *versón*, Roboam uralkodásával folytatódik a szöveg. A *Codex Vaticanus Graecus 1941* másolója innentől kezdve a *versó*kon Iouda (királyainak) történetét, míg a *rectó*kon – ugyancsak folytatólagosan – Izrael (királyainak) történetét tárgyalta, s ezt az egyes oldalak tetején (nagybetűvel) a Ἑβραίων τοῦ Ἰούδα és a Ἑβραίων τοῦ Ἰσραήλ címekkel is jelölte.

A 83. *folium rectó*jának tetején Phakee uralkodásánál megtörik ez az elrendezés; a lap tetején a szerző csak felsorolta Phakee uralkodásának éveit α-tól λ-ig, azaz 1-től 30-ig; eseményt nem társított az egyes évekhez. A 83. *versótól* a 87. *versóig* ezek után Iouda története a hagyományos *verso-recto* sorrendben folytatódik, majd a 88. *rectón* ismét visszatért a szerző vagy a másoló a párhuzamos tárgyaláshoz, és a fent említett Phakee királyságának végével folytatta az Izrael történetét. Egy rövid szakaszon, a 90. *folium rectó*jáig ismét párhuzamosan tárgyalja a két uralkodóház történetét (a *versó*kon Iouda, a *rectó*kon Izrael királyai), míg aztán a 90. *versótól* kezdve helyreáll a hagyományos elrendezés, s újra folyamatosan, *recto-verso* sorrendben halad a szöveg.

A kiadásokban azonban nem Roboam, hanem Hieroboam uralma következik Solomón után, s a folyamatosan szedett szövegben felváltva követik egymást Izrael és Iouda királyai. Ez a szerkesztési eljárás azonban azt eredményezte, hogy (az időbeli eltérések miatt) a krónika tartalma az adott szakaszon jelen formájában szinte követhetetlen.

A Húsvéti krónika első kiadója, Matthäus Rader nem ismerte a vatikáni kódexet. DuCange már észlelte, hogy elődje eltért a legrégebbi kézirattól, de nem változtatott a szöveg elrendezésén:

Exhinc in Cod. Vaticano, quod etiam observatum in editione Scaligeri, Reges Israel et Reges Juda distinguuntur in columnis parallelis usque ad Olympiadem v. caeteris Olympiadibus secundae columnae adscriptis: quod in editione Raderiana nec Regia servari potuit, propter latinas versiones graecis adjunctas. Quo tamen secerneretur utraque Regum series, singulos

²⁴² A tulajdonnevek írásában az alábbiakban a *Codex Vaticanus Graecus 1941* névváltozatait követjük.

*principatus horum nominibus in marginibus adscripserat antiquarius Cod. Augustani, prout in editione Raderi et hac regia describuntur.*²⁴³

Dindorf kiadása DuCange elrendezését követte, s a szöveghelyhez fűzött magyarázó jegyzetet is változatlanul közölte.²⁴⁴

1615-ben Rader a vatikáni kódex egyik másolata, a jelenleg *Codex Monacensis Graecus 557* jelzetet viselő kézirat alapján adta ki a szöveget. Ennek a kódexnek az utolsó oldalán (773^v) olvasható *subscriptio* szerint az epidaurosi Andreas Darmarios 1573. július elsején, Lérídában készült el a másolással. A vatikáni kódex első látásra talán bonyolultnak tűnő elrendezése valószínűleg komoly fejtörést okozott Darmariosnak a müncheni kézirat másolásakor. A 16. századi papírkódex szövegtükre ugyanis jóval kisebb a vatikáni pergamenkódex tükrénél, s míg a vatikáni kéziratban 30-32 sorosak az ívfüzetek, Darmarios nagy lapszélekkel dolgozott, és csak 13 sort tűrt meg egy oldalon. Ráadásul a kor híres spanyol könyvgyűjtőinek levelezése arról tanúskodik, hogy 1573-ban további megrendeléseket is kapott: Antonio Agustín (Lérída püspöke) 1573. szeptember 10-én Hieronymus Zuritának, a *Codex Vaticanus Graecus 1941* felfedezőjének és akkori tulajdonosának írt leveléből feltételezhetjük, hogy Darmarios ekkor már dolgozott az Antonio Agustínnak készülő példányon, és II. Fülöp spanyol király is rendelt egy másolatot az Escorial Könyvtár számára. Egy olyan rendszert kellett tehát kitalálnia, melyet a későbbi másolások során is követni tud majd. Darmarios a számára legegyszerűbbnek tűnő megoldást választotta: felváltva hol a *versó*ról (Iouda királyai közül), hol a *rectó*ról (Israél uralkodóinak sorából) választott ki egy-egy jól körülhatárolt részletet, az egyes uralkodók tárgyalásait. Az adott szakasz később ebben a formában került át a nyomtatott kiadásokba is.

A Húsvéti krónika új kritikai kiadásában egy követhető, a lehetőségekhez mérten a vatikáni kézirat szövegéhez hű, és a 7. századi ismeretlen szerző szerkesztői szándékainak megfelelő szöveget kell közölni. A szöveg helyreállításához azonban fel kell tennünk a kérdést, vajon miért választhatta a *Codex Vaticanus Graecus 1941* tizedik századi másolója ezt a különösnek tetsző elrendezési módot? A kérdés megválaszolása azért is fontos, mert ezáltal a krónikaíró forráshasználatára vonatkozóan is új ismereteket nyerhetünk.

A másoló törekedett arra, hogy a két uralkodóházat egymással szembenező oldalakon jelenítse meg. Ezt bizonyítja, hogy noha a 71. *versó*n még lett volna helye folytatni a szöveget, mégsem töltötte ki az utolsó három sort, sőt a következő oldalt is üresen hagyta,

²⁴³ DUCANGE 1688 502; 1729² 411.

²⁴⁴ DINDORF 1832 II 259.

hogy utána a 72. *versón* folytathassa a Solomón utáni eseményeket. A *ductus* vizsgálata alapján úgy tűnik, a *versókat* és a *rectókat* nem is egyszerre írta a másoló. A *versók* (vagyis Iouda királyainak) írásképe követi a megelőző *foliumok* írásképét, míg a *rectókon* az írás kiegyensúlyozottabb, kalligrafikus betűformákat mutat. Iouda esetében (a *versókon*) csak a hatodik királytól kezdve különítette el a másoló a szövegben az egyes uralkodókat, míg Izrael királyai nagybetűkkel, középre rendezve kezdettől fogva kitűnnek a szövegből. Ráadásul a 72. *versón* a Ἐβραίων τοῦ Ἰούδα cím még a 32 soros szövegtükör része, míg a későbbiekben a Ἐβραίων τοῦ Ἰούδα és a Ἐβραίων τοῦ Ἰσραήλ címek már a felső lapszélre kerültek. Ezek alapján talán megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a másoló a *versókat* másolta először, a kihagyott *rectókra* pedig utólag illesztette be Izrael (királyainak) történetét. A *ductusban* megfigyelhető különbség a 78. *verso* aljáig jól követhető. Ez után a lap után a kódexből hiányzik egy *folium*, de szöveg nem veszett el. A másoló valamilyen okból (talán mert a másolás során hibát vétett) levágta az ívfűzet utolsó előtti levelét, így az adott *quaternio* a 79. *versóval* ér véget.²⁴⁵ Mivel a 79. *versón* olvasható szöveg írásképe a korábbi *rectókkal* mutat hasonlóságot, valószínűsíthetjük, hogy a másoló visszatért az ívfűzet elejére, hogy az üresen maradt *rectókra* bemásolja Izrael történetét, és folytatta a *versókon* Iouda félbemaradt történetét. Az újabb ívfűzet a 80. *rectóval* kezdődik, s a másoló továbbra is követte a párhuzamos szerkesztést, a 83. *recto* 5. soránál azonban megszakította az elbeszélést. Az utolsó bejegyzett izraeli oldallal párhuzamosan a bal oldalon Achazról, Iouda királyáról (a 6. és 7. *olympias* alatti eseményekről) olvashatunk, s megtudjuk, hogy Achaz uralkodásának tizedik évében Romulus és Remus (vagy ahogy a görög szövegben szerepel, Rómos és Rémos) megalapították Róma városát. Ennél az eseménynél hosszasan elidőzik a Húsvéti krónika: a városalapítással kapcsolatos mítoszok ismertetésén túl a versenyjátékok eredetét, a szabin nők elrablását, az anyafarkas-mítoszt és a *Brumalia* ünnepének bevezetését is taglalja. A több oldalra rúgó kitérő Iuda történetébe ágyazva folyamatosan, *verso-recto* sorrendben következik, s az első oldalakon még a Ἐβραίων Ἰούδα és a Ἐβραίων τοῦ Ἰούδα cím is szerepel. A római *excursus* a 87. *versón* ér véget, a tárgyalásban Achaz uralmának újabb eseményei következnek, ezért visszatér a párhuzamos szerkesztés: Iouda királyai ismét a *versókon* kapnak helyet, a 88. *rectón* pedig folytatódik Izrael megszakított története, mely azután a 90. *rectón* ér véget, és innentől kezdve már Iouda történetének folyamatos tárgyalása következik.

²⁴⁵ A vatikáni kéziratban kétféle lapszámozás figyelhető meg (a jobb felső és a jobb alsó sarokban), de mindkettő újkori, így az adott helyen folyamatos a számozás.

Ilyen párhuzamos-folyamatos-párhuzamos-folyamatos szerkesztés máshol nem figyelhető meg a kéziratban; a szövegben idegen testként hat. Ha azonban az egyes oldalakat hasábokként próbáljuk értelmezni, s egymás alá képzeljük a *versókat* és (mellettük) a *rectókat*, akkor egyfajta táblázatos elrendezést kapunk, melynek alapján feltételezhetjük, hogy a 10. századi másoló (vagy valamelyik elődje) által használt kéziratban egy olyan táblázat szerepelhetett, melynek bal oldali oszlopában álltak Iouda, a jobb oldali oszlopában Izrael királyai, a közbevetőleges események pedig a hasábok folytonosságát megszakítva lettek beékelve. Egy ilyen szerkezetet feltételezve szűkíthetjük a Húsvéti krónikához esetleg forrásul szolgáló művek körét is.

Az ószövetségi könyvek, melyek a krónika első részének egyik fő forrásául szolgáltak, a kéziratoktól (és a kiadásoktól) eltérő sorrendben szól a királyokról. A szintén sokat idézett Ióannés Malalas a királyok kapcsán mindössze ennyit jegyez meg:

Καὶ μετὰ τὴν βασιλείαν Σολομῶντος ἐβασίλευσαν ἄλλοι· ἐν οἷς ἐβασίλευσεν Ἀχαάβ, βασιλεὺς Ἰουδαίων. ἐπὶ δὲ τῆς αὐτοῦ βασιλείας ἦν ὁ προφήτης Ἡλίας ὁ Θεοσβίτης, ὅστις ἀνελήφθη. Ἐβασίλευσαν δὲ καὶ ἕτεροι ἕως Ἐζεκίου.²⁴⁶

A Húsvéti krónika által többször név szerint idézett Sextus Iulius Africanus *Chronographiae* című műve elveszett. A keresztény kronográfia atyjaként emlegetett Africanust valószínűleg közvetve (elsősorban Eusebios, Malalas és egy ismeretlen krónika révén) ismerte és használta a Húsvéti krónika összeállítója.²⁴⁷ A királyokról szóló rész Africanustól nem maradt fenn, de elrendezésében feltehetőleg eltért a vatikáni kézirat elrendezésétől: a későbbi (bizánci) szerzőknél megőrzött *fragmentumok* és *testimoniumok* alapján úgy tűnik, hogy műve elején vagy végén Africanus készíthetett egy rövid (egy-két oldalas) táblázatos összefoglalást, de a *Chronographiae* alapvetően elbeszélő jellegű műként jelent meg.²⁴⁸ A folyamatos tárgyalást olykor megszakíthatták királylisták vagy az *olympiasok*, *consulok*, *archónok listái*, de Africanus csak elvétve állította párhuzamba az eseményeket, s nem törekedett arra, hogy az egyidejű történéseket egymás mellett tüntesse fel. Eusebios volt az a történetíró, aki az elődeitől (jelentős részben Africanustól és annak forrásaiból) öröklött anyagot kibővítve új formát hozott létre, s az egyetemes történelem eseményeit időrendi táblákba rendezve közölte.²⁴⁹ Tudjuk, hogy tárgyi ismeretek tekintetében a Húsvéti krónika egyik fő forrása

²⁴⁶ Mal. 39; THURN 2000 112.

²⁴⁷ A Húsvéti krónika és Africanus kapcsolatáról lásd: GELZER 1885 [repr. 1967] 138-176.

²⁴⁸ WALLRAFF – ROBERTO – PINGGÉRA – ADLER 2007 XXVI.

²⁴⁹ CROKE *AJPh* 103 (1982) 195-200.

Eusebios volt. A továbbiakban azt kíséreljük meg bebizonyítani, hogy a 4. századi történetíró nem csak anyagával, de elrendezésében is mintaképpül szolgálhatott a Húsvéti krónika ismeretlen összeállítója számára.

Eusebios kronográfiai művének eredeti görög nyelvű változata nem maradt ránk. A valószínűleg még Eusebius életében több kiadást megért munka szövegét későbbi (bizánci) szerzőknél megőrzött görög *testimonium*okból, Hieronymus (kiegészített és 378-ig folytatott) latin fordításából, valamint örmény és szír fordításokból próbálták helyreállítani a kutatók. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy az egyes nyelveken megőrzött művek kézirati hagyományai nem egységesek a mű szerkezetét illetően.

Eusebios műve feltehetőleg két részből állt: a *Chronikoi kanonest* (*Chronici canones*) valószínűleg egy rövid összefoglaló jellegű munka, a *Chronographicon* előzte meg. Ennek felfedezése Josephus Justus Scaliger nevéhez fűződik. Scaliger Eusebios elveszett művét kívánta rekonstruálni, s rekonstrukciója alátámasztására összegyűjtött forrásokat a *Thesaurus Temporum* című művében jelentette meg.²⁵⁰ A fenti szakaszt vizsgálva (a 234. oldal közepétől) azt látjuk, hogy Scaliger a szövegtükröt egy függőleges vonallal kettéosztotta, s a baloldalon szerepeltek Ieroboammal kezdődően Izrael, jobb oldalon Roboammal kezdve Iouda királyai. Scaliger próbálta egymás mellé helyezni a kortárs eseményeket: Iouda királyait választotta vezérfonálnak, s ehhez igazította a baloldalra bejegyzett adatokat, ami több helyen *lacunát* eredményezett. Az első *olympiasig* követte ezt a rendezési elvet. Itt a Húsvéti krónika fejtegetéseit az első *olympiasszal* kapcsolatban – az osztóvonalat elhagyva – folyamatos szövegben közölte, majd négy sor után ismét visszatért a két párhuzamos oszlophoz, de csak az ötödik *olympiasig*; a maradék (erősen kivonatos) szakaszon a hagyományos szövegbeosztást követte. Általában a többi idézett vagy kivonatolt mű esetén is törekedett arra, hogy az elbeszélésből kronológiai vázat szerkesszen, de a fenti párhuzamos szerkesztés a műben máshol nem fordul elő. Scaliger műve ezen fejezetéhez Casaubonusnak a jelenleg Münchenben található Húsvéti krónika-másolatból (*Codex Monacensis Graecus 557*) készített kivonatait használta fel. Ebben a kéziratban azonban Darmarios nem alkalmazott hasábokat a párhuzamos események megjelenítésére.

²⁵⁰ *Thesaurus temporum. Eusebii Pamphili Caesareae Palaestinae episcopi, Chronicorum canonum omnimoda historiae libri duo, interprete Hieronymo, ex fide vetustissimorum Codicum castigati. Item auctores omnes derelicta ab Eusebio, et Hieronymo continuantes. Eiusdem Eusebii utriusque partis Chronicorum Canonum reliquiae Graecae, quae colligi potuerunt, antehac non editae. Opera et studio Iosephi Iusti Scaligeri Iulii Caesaris a Burden filii. Eiusdem Iosephi Scaligeri notae et castigationes in Latinam Hieronymi interpretationem et Graeca Eusebii. Eiusdem Iosephi Scaligeri Isagogicorum Chronologiae Canonum libri tres, ad Eusebii Chronica, et doctrinam de temporibus admodum necessarii. Lugduni Batavorum (Leiden) 1606; Amstelodami (Amsterdam) 1658.*²

Scaliger elrendezése mégis segíthet, hogy magyarázatot találjunk a vatikáni kézirat másolójának módszerét és a Húsvéti krónika összeállítójának forráshasználatát érintő kérdésekre. Eusebios *Chroniconja* valószínűleg befolyásolta a krónikairót a szerkesztésben, de még az elveszett mű kutatástörténete is rendkívül szövevényes.

Scaliger úttörő munkássága után elsősorban Aucher,²⁵¹ Schoene, Petermann,²⁵² Karst,²⁵³ és Helm kiadásai,²⁵⁴ s nem ritkán heves vitái alapján Mosshammer kísérelte meg összefoglalni közel négyszáz év kutatásainak eredményeit.²⁵⁵ Ezek alapján valószínűsíthető, hogy az *Időrendi táblák* (*Chronici canones*) egyes oldalai hasábokra voltak osztva: a hasábok címeiként az egyes uralkodóházak szerepeltek, alattuk pedig mindegyikükénél az egyes évek sorakoztak. Ezeket az oszlopokat a szakirodalom *fila regnorum*-ként emlegeti. Az egyes oszlopokon belül Eusebios mindig jelezte az új uralkodókat (a többi hasábban ilyenkor a sor üresen maradt), az adott évre vonatkozó történeti bejegyzések pedig az oldal közepén, a Scaliger óta *spatium historicum*-nak nevezett részen kaptak helyet. Hieronymus korai kézírataiban (s így feltételezhetően Eusebiosnál is) Iouda királyai mindig a *spatium historicum*-tól balra, Izrael királyai minden esetben a bejegyzésektől jobbra helyezkedtek el. Az *olympias*okat következetesen a bal oldali lapszélhez legközelebb álló *filumba* illesztette bele a szerző, úgy, hogy az *olympiasszal* egyvonalban minden uralkodói számsorban *spatium* keletkezett.

A fent rekonstruált elrendezést egyelőre nem lehet görög nyelvű kéziratokkal igazolni. A korábbi elképzelésekkel ellentétben azonban a legújabb kutatások alapján feltételezhető, hogy Eusebios művét (legalábbis részleteiben) még a 10. században is eredeti nyelven olvashatták az érdeklődők. Az Osztrák Nemzeti Könyvtár *Iur. Gr. 18* jelzetű kódexe (korábban Zsámboki János tulajdona) 32^{rv} és 39^{rv} (újrashasznosított) *foliumainak* alsó írása Eusebios elveszettnek hitt művének első könyvéből tartalmaz részleteket.²⁵⁶

A fentiek alapján valószínűsíthető, hogy a Húsvéti krónika 7. századi szerzőjének rendelkezésére állt még Eusebios görög nyelvű *Chroniconja*, melyből két hasábot választott ki a krónika ezen szakaszához. Iouda és Izrael *fila regnorum*-jának kiemelése a mű témáját tekintve is indokolt, a többi uralkodói sor elhagyása pedig azzal magyarázható, hogy a Húsvéti krónika szerzője a *translatio imperii* elvének megfelelően mindvégig egy-egy

²⁵¹ AUCHER 1818.

²⁵² PETERMANN – SCHOENE – ROEDIGER 1866 (II), 1875 (I). (Repr. I-II. 1967).

²⁵³ KARST 1911.

²⁵⁴ HELM 1913, 1926; 1956²; 1984³.

²⁵⁵ MOSSHAMMER 1979.

²⁵⁶ GRUSKOVÁ 2010 130-169; 219-245; GRUSKOVÁ *Zborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského. Graecolatina et Orientalia* 33-34 (2012) 69-82.

monarchikus berendezkedésű államot tekintett vezérfonalnak, s annak uralkodója szerint számolta az éveket. Ezt egészítette ki az *olympiasok*, majd a consulok, később pedig az indikációs évek megadásával. Jelen esetben Iouda tárgyalása élvezett elsőbbséget: Iouda uralkodóinak sorrendje lett a vezérfonal, melyet aztán a műben a babylóni, perzsa, makedón, egyiptomi, s végül a római királyok sora követett. Kitüntetett szerepét a tárgyalásban az is jelzi, hogy Iouda királyainak bevezetőiben mindig ott szerepel, hogy a Teremtés óta összesen hány esztendő telt el (ahogy megfigyelhető később a többi birodalom uralkodóinak esetében is), míg Izraelnél nem találunk ilyen adatokat. A zsidó történelem tárgyalását Hozias (avagy Azarias) uralmától kezdve támasztották alá az olympiai évek, s az ábrázoláshoz az eusebiosi mintát követte a szerző: az *olympiasok*at négyévenként a bal oldali oszlopban, azaz a *versókon*, Iouda királyainak soraiban jelezte. Az Eusebiosnál még *spatium historicum*-ban szereplő kiegészítő eseményeket és a többi *fila regnorum* elemeit a zsidó királyok adott éveinél, a tárgyalásban tüntette fel a Húsvéti krónika szerzője; a puszta tényeket pedig igyekezett más forrásokból is kiegészíteni, hogy a krónika műfajának megfelelően viszonylag folyamatos, egységes művet hozzon létre.

Nem tudjuk, hogy a Húsvéti krónika keletkezése – a tudományos közvélekedés szerint a Kr. u. 7. század első fele – és a *Codex Vaticanus Graecus 1941* elkészülte (10. század) között hányszor másolták le a művet. A fentiek miatt azonban valószínűsíthetjük, hogy a királyokat tartalmazó szakaszon a szövegtükör illetően elrendezése a szerző elgondolását tükrözi. A vatikáni kézirat paleográfiai, kodikológiai elemzése alapján úgy tűnik, hogy a mű jelen állapotában befejezetlen.

4. 2. 2. Görögök a Húsvéti krónikában

A szakirodalomban általában *Kulturnachrichten*nek nevezett megjegyzések a Húsvéti krónikában elsősorban a klasszikus kori görög demokrácia időszakából fordulnak elő. A szerző egy-egy híres római szerző életével kapcsolatban is közöl ugyan néhány elszórt adatot, de azok az elbeszélte eseményekhez képest mellékes megjegyzések. Az említésre méltónak talált görögök esetében azonban feltűnő, hogy ezeken a rövid (többnyire mindössze három-négy szavas) bejegyzéseken kívül az adott évnél nem találunk más adatokat. Az adott időszakban az *olympiasok* mellett a perzsa királyok uralkodási éveit szolgálták támpontul a krónikaíróknak: Kambysés nyolc évig, Merdios és Patzátés hét hónapig, Dareios harminchat évig, Xerxés huszonnyolc évig, Sogdianos hét évig, Artaxerxés Mnémón negyven évig és Artaxerxés Óchos huszonnégy évig uralkodott. A két kronológiai adat összeegyeztetésével meghatározott éveket azonban az esetek többségében a szerző csak felsorolta, nem fűzött hozzájuk történeti bejegyzéseket. A Perzsa Birodalomban zajló eseményeket elvétve említi, a görög demokrácia részletekbe menő tárgyalása viszont összeegyeztethetetlen lett volna a keresztény világkrónika hagyományával és szemléletével. Ezért szorítkozott a Húsvéti krónika összeállítója a kultúrtörténeti szempontból jelentősnek tűnő személyek, továbbá néhány napfogyatkozás említésére.

A Függelékben foglaltuk táblázatba a Húsvéti krónika híres hellénekre vonatkozó adatait. A görög szöveg esetében a táblázatban arra törekedtünk, hogy minél pontosabban adjuk vissza a vatikáni kézirat szövegét. Az esetek többségében csak helyesírási vagy a korabeli bizánci (7./10. század) kiejtésre visszavezethető eltéréseket találunk az általunk elvárt alakokhoz képest (például *μηλίσιος* – *Μιλήσιος*), olykor azonban arra gyanakodhatunk, hogy a szerző számára idegenül csenghettek a felsorolt nevek (például *αἰσχύλης* – *Αἰσχίνης*). Az alábbiakban az elemzés során már a Dindorf kiadásában található (hagyományos) névváltozatokat közöljük.

A táblázatban fontosnak tartottuk feltüntetni, hogy az egyes adatok milyen évszámra vonatkoznak. Célunk nem a mai tudásunktól eltérő adatok összegyűjtése, bírálata és

magyarázata volt; az évszámok feltüntetésével, akárcsak a vatikáni kézirat lap- és sorszámainak megadásával, az adatok szóródását kívántuk elsősorban érzékeltetni.

A táblázat következő három oszlopa tagolva adja vissza a krónikában olvasható rövid mondatokat, mellyel azt kívántuk érzékeltetni, hogy az adott bejegyzések meghatározott szerkezetűek (például Ἰσοκράτης ὁ ῥήτωρ ἐγνωρίζετο). Amennyiben ugyanazon évnél a szerző több nevet említett meg egy mondaton belül, azokat (az állítmány megismétlésével) részekre bontottuk, hogy az adatot könnyebb legyen összevetni az egyes személyek esetleges későbbi előfordulásaival.²⁵⁷

A szórványos adatokból kirajzolódó rövid „életrajzoknak” nem érdemes különösebb jelentőséget tulajdonítanunk. Érdekesebb talán, hogy a keresztény szerző kiket tartott említésre, feljegyzésre méltóknak, tulajdonképpen: kiket ismert. Az említett személyek között túlsúlyban vannak a filozófusok. Költőket, drámaírókat is említ, bár Aischylos nevével nem találkozunk. A történetírók sorában pedig nem találjuk Thukydides nevét.²⁵⁸ Ezek az adatok természetesen a hellénisztikus kori és keresztény kronográfiai hagyomány részeként kerültek bele a Húsvéti krónikába; a szerzőre vonatkozó megállapításokra nem jogosítanak fel.

A történelmi személyek közül az athéni zsarnokölők: Harmodios és Aristogeiton, továbbá az athéni Aristeidész és Themistoklész tűnnek fel egy-egy rövid megjegyzés erejéig, talán azért, mert kapcsolatba hozhatók a Perzsa Birodalommal. A 92. *olympias* 2. évnél (Kr. e. 411-nél) jegyzi meg Xerxésszel kapcsolatban a krónikaíró, hogy

Ξέρξης ἐλθὼν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐξεπολέμησε τὰς Ἀθήνας ἐμπρήσας αὐτάς·
καὶ τοξοβολίᾳ πληγείς ὑπέστρεψεν εἰς βαβυλῶνα καὶ ἀπέθανεν.

²⁵⁷ A Húsvéti krónikában az említett mondatok valójában így hangzanak. Az 57. *olympias* 2. évnél:

Φερεκύδης ἱστοριοποιὸς ἐγνωρίζετο καὶ Πυθαγόρας.

A 67. *olympias* 1. évnél:

Ἑλλάνικος ἱστοριογράφος καὶ Δημόκριτος φιλόσοφος καὶ Ἡράκλειτος ὁ σκοτεινὸς καὶ Ἀναξαγόρας φυσικὸς φιλόσοφος ἐγνωρίζοντο.

A 80. *olympias* 3. évnél:

Ἐμπεδοκλῆς καὶ Παρμενίδης φυσικοὶ φιλόσοφοι ἐγνωρίζοντο.

A 94. *olympias* 3. évnél:

Εὐριπίδης τελευτᾷ καὶ Σοφοκλῆς ἐν Ἀθήναις.

A 103. *olympias* 2. évnél:

Πλάτων καὶ Ξενοφῶν καὶ ἄλλοι Σωκρατικοὶ ἐγνωρίζοντο.

A 104. *olympias* 1. évnél:

Ξενοφῶν ὁ Γρύλλου καὶ Κτησίας ἐγνωρίζοντο, καὶ Σωκράτης φιλόσοφος ἐν τῷ δεσμωτηρίῳ πῶν τὸ κώνειον ἀπέθανεν, ζήσας ἔτη Ḡ.

A 110. *olympias* 3. évnél:

Πλάτων καὶ Αἰσχίνης καὶ Σύμμαχος καὶ Ἀριστοφάνης κωμωδοποιοὶ ἐγνωρίζοντο καὶ Δημοσθένης.

²⁵⁸ A Húsvéti krónikában említett történetírók: Pherekydész (ἱστοριοποιός); Hellanikos (ἱστοριογράφος); Hérodotos (ἱστοριογράφος és Ἀλικαρνασσεὺς ἱστοριογράφος); Pherekydész (ὁ δεῦτερος ἱστοριογράφος); Xenophónnal kapcsolatban nem említi, hogy történetíró lett volna (először sókratikus filozófusként kerül szóba, másodsor pedig apja, Gryllos nevével határozza meg a szerző); Ktésias (meghatározás nélkül).

Ez a mondat is igazolni látszik a fentebbi megjegyzésünket, hogy a krónikában említett történetírókat, jelen esetben Hérodotoszt, legfeljebb csak névről ismerhette a Húsvéti krónika szerzője.

Ezek a bejegyzések Eusebios elveszett *Chronicon*jára emlékeztetnek. Ennek különböző (görög, latin, szír, örmény) nyelveken fennmaradt szövege olykor szó szerinti egyezéseket sejtet a Húsvéti krónika szövegével. A – legtöbbször már a forrásában is jelentkező – következetlenségeket azonban (ellentétben a mű egyéb helyein tapasztalható törekvéseivel) itt nem igyekezett kiküszöbölni a krónika szerzője. Így fordulhatott elő például, hogy Sókratés halálát a születéséhez viszonyítva 115 évvel később jegyzi meg, annak ellenére, hogy külön felhívja rá a figyelmet, hogy 90 (*sic*) évig élt. Még szembetűnőbb a szó szerint ismétlődő bejegyzések feltűnően magas száma. Az életrajzi adatok közül legkevésbé azt lehet időponthoz kötni, hogy az adott személy mikor lépett a nyilvánosság elé, mikor vált ismertté (ἐγνωρίζετο). Talán ennek köszönhető, hogy a krónikában olvasható adatok szerint Pythagoras kétszer, Hérodotos kétszer, Isokratés háromszor, Eudoxos kétszer, Platón kétszer, Xenophón kétszer és Démosthenés is kétszer „*lett közismert*”. Az ismétlések nem csak olyan esetekben fordulnak elő, ahol az apai név, a születési hely vagy a „foglalkozás” esetleges elmaradása miatt a szerző nem azonosíthatta az azonos nevű személyeket.

Az egyes tételek összevetése az eusebiosi mű fordításaival, vagy a Húsvéti krónikából hiányzó adatok módszeres összegyűjtése, akár még az Eusebios-kutatás számára is hozhat újabb eredményeket. A Húsvéti krónika szövegére vonatkozóan pedig már a fentiek alapján is megállapíthatjuk, hogy az adott szakasz valószínűleg befejezetlen maradt. A krónikáíró néhány adat kigyűjtése után a számára egyébként is lényegtelen korszakon túllépve a világtörténet számára fontosabb szakaszainak kimunkálásával foglalatalkodott, s később feltehetőleg már nem tudta véglegesíteni a korábban vázlatosan hagyott szövegrészt. Mindezek megerősíteni látszanak az izraeli és ioudai királyok kapcsán már megfogalmazott feltevésünket, miszerint a Húsvéti krónika rendelkezésünkre álló szövege nem végleges változata a tervezett világkrónikának.

4. 2. 3. Római császárok

A római császárok tárgyalása kapcsán csak az egyes uralkodókra összpontosítottunk; nem vizsgáltuk azokat a helyeket, ahol a római császárok csak azért kerülnek szóba, mert uralkodói éveikkel datáltak valamilyen eseményt. Csak azokkal a bejegyzésekkel foglalkoztunk, ahol a római uralkodó valamely tetteről, vagy Rómát közvetlenül érintő eseményről volt szó, ennek következtében például a császárok *consulatus*ának említését sem elemeztük.

Az események kapcsán általában nem törekedtünk arra, hogy a kutatás legújabb állása szerint elfogadott tudományos álláspontokat ismertessük vagy rögzítsük, esetleg ezeket, pontosabban ezek ismeretét számon kérjük a hetedik századi szerzőn. Ehelyett arra törekedtünk, hogy a lehetőségekhez mérten feltárjuk a Húsvéti krónikában olvasható – olykor meglepő – adatok előzményéül, esetleg forrásául szolgáló szövegeket.

A bizánci világtörténet világszemléletére általában jellemző, hogy csak a monarchikus államformák érdeklik. Jóllehet a szerző korábban megemlítette a római királyokat is (jóllehet nem mindet), nem szentelt nekik különösebb figyelmet. Eljárása magyarázható talán azzal, hogy az általa használt (görög) források nem tértek ki a mitológiai homályba vesző római őstörténetre. A mitológiai témák feldolgozása egyébként is komoly erőfeszítést és leleményt kíván a krónikaíróktól, de ezt a feladatot a Húsvéti krónika szerzője, noha nem eredeti módon, mindazonáltal ügyesen oldotta meg: az olymposi istenek leszármazási történetét euhémerista köntösbe burkolva illesztette be a krónikába.

A köztársaság kor vége és C. Iulius Caesar

A királyok kora után a következő – és a szerző számára rendkívül jelentős – római esemény a consuli hivatal, és így a consulok listájának bevezetése a 85. *olympias* idején [Kr. e. 440]: „*Ettől az időtől kezdtek a római consulok (ὄπατοι) intézni és kormányozni az állam*

ügyeit, háromszázkilencvennégy éven keresztül, azaz a 183. olympias 2. évéig [Kr. e. 47], Lepidus és Plancus consulságáig, vagyis Caius Iulius Caesar első és Kleopátra hatodik évéig.” (308,18-309,2). Az olympiasok évei inentől kezdve a consulok szerint különülnek el. Elgondolkodtató azonban, hogy mit értett ezek után a krónika szerzője a 89. olympias 3. évében [Kr. e. 422], Tullus és Rufus consulsága idején a következő bejegyzés alatt ”Ezen consulok idején római vezetőket (ἄρχοντες) választottak” (310,18).

Az első római államférfi, akinek cselekedeteit említi, Pompeius Magnus, aki az 178. olympias 1. és 3. évében [Kr. e. 68 és 66] megostromolta Jeruzsálemet, lerombolta a város falait, kifosztotta a szentélyt, és számtalan zsidó hadifoglyot hurcolt Rómába, köztük Aristobulost és gyermekeit (350,14-17; 351,1-9).

Legközelebb azt tartja fontosnak megjegyezni a krónika szerzője, hogy a 179. olympias 3. évében [Kr. e. 62] Pompeius Magnus megkapta az *stratégos autokratór* címet és letétette egy színház alapjait (351,18 sk.).

A 180. olympias 2. évében [Kr. e. 59] M. Tullius Cicerót tizenhat hónap után visszahívták száműzetéséből.²⁵⁹ Látszólag szervetlenül kerül most sor Cicero említésére, valójában azonban ez az adat is összefüggésben áll Pompeiusszal. Plutarchostól tudjuk, hogy Clodius támadásakor Pompeius cserbenhagyta barátját, „akinek politikailag is a legtöbbet köszönhetette”,²⁶⁰ kitért a vele való találkozások elől, és amikor mások felkeresték, hogy Cicero érdekében beszéljenek vele, ajtaját bezárva a hátsó kapun távozott. Cicero ezek után – hogy elkerülje a rá váró ítéletet – megszökött a városból. Pompeius Velleius Paterculus szerint is bűnös lehetett Cicero távozásában, bár szerinte Caesar és Pompeius azért nem segített a szónokon, mert nem akartak szerepet vállalni abban a húsztagú bizottságban, melyet a campaniai földek felosztására választottak.²⁶¹

Még ugyanennél az évnél, a 180. olympias 2. évében [Kr. e. 59] említi a Húsvéti krónika, hogy Ptolemaios, az Új Dionysos, akit Aulétésnek is hívtak, Rómába menekült. Bár a bejegyzésből nem derül ki, a kapcsolat itt sem véletlenszerű. XII. Ptolemaios apja Caesar és Pompeius közbenjárására kapta meg Kr. e. 59-ben a *socius atque amicus populi Romani* címet. XII. Ptolemaios (Kleopátra apja) Strabón tudósítása szerint a Ptolemaidák közt az egyik leghitványabb uralkodó, ráadásul szenvedélyes fuvolajátékos volt. Az egyiptomiak elűzték, így került Rómába, ahol Pompeius Magnus barátságosan fogadta, a *senatus*nak is beajánlotta, és halállal sújtatta a Ptolemaios ellenében fellépő száz fős egyiptomi követség

²⁵⁹ Cicero 58-ban száműzette Clodius néptribunus.

²⁶⁰ Plut. Pomp. 46.

²⁶¹ Vell. Pat. 2,45.

nagy részét. Pompeius később kieszközölte Ptolemaios hazatérését, és a római Gabinus vissza is helyezte a hatalomba. Ptolemaios halála után az alexandriaiak a legidősebb fiát és Kleopátrát kiáltották ki uralkodójuknak. A fiú hívei azonban elűzték Kleopátrát, az akkortájt Pharsalosból arra hajózó Pompeiust pedig orvul megölték.²⁶² Strabón nem említi az *Új Dionysos* elnevezést, ez más forrásból eredhet. Mind Cicero, mind Ptolemaios Aulétés személye szorosán köthető tehát Pompeiushoz. A krónika szerzője azonban elhagyta forrásaiból az összekötő elemeket, és csak a szikár tényeket közölte, datálta.

A következő évben, tehát a 180. *olympias* 3. évében [Kr. e. 58] a krónika szerint „*Caius Iulius Caesar háborút viselt a hellének ellen*” (352,9). Caesar nem viselt hadat a görögök ellen, és görög földön is csak tíz évvel később ütközött meg Pompeiusszal. Tudjuk továbbá, hogy ebben az időben már Galliában háborúzott. Elképzelhető, hogy eredetileg egy latin nyelvű szöveg szolgált kiindulási alapul, melyben esetleg szövegromlással keletkezett a CONTRA CELTAS (/GALLOS) szövegből a CONTRA GRAECOS szövegváltozat.

Egy évvel később pedig „*Pompeius Magnus felszentelte az általa alapított színházat, s negyven elefánttal, háromszáz lovassal, nyolcszáz gyalogossal és hatszáz gladiátorral elefántcsatát rendezett benne*” (352,11-14). Pompeius nagyási hóbortja nem most jelentkezett először,²⁶³ és ez alapján akár hihetnénk is a beszámolónak. Mégis érdemes elgondolkodnunk azon, hogy a hagyomány Caesar galliai diadalmenetével kapcsolatban is hasonló számadatokat őrzött meg, ahol állítólag negyven-negyven elefánt vitte a fáklyákat az éjszakai felvonuláson,²⁶⁴ s az ötnapos állatviadalok végén két ötszáz-ötszáz gyalogosból, háromszáz-háromszáz lovasból és húsz-húsz elefántból álló csapat vívott meg egymással.²⁶⁵

A 182. *olympias* 1. événél [Kr. e. 52] a következő bejegyzést találjuk: „*Caius Iulius Caesar, Pompeius és Lepidus uralma*”, továbbá még ugyanebben az évben történt, hogy „*Caius Iulius Caesar, miután megsemmisítő vereséget mért a keltákra, visszatért Rómába.*” A kéziratban a 139. *versón* ἀρχὴ γαίου ἰουλίου καίσαρος καὶ πομπηίου πτολεμαίου τοῦ καὶ λεπίδου szerepel, Dindorfnál: Ἀρχὴ Γαίου Ἰουλίου Καίσαρος καὶ Πομπηίου καὶ [τοῦ] Λεπίδου. (353,5 sk.). A πτολεμαίου τοῦ valószínűleg másolói hiba következtében került a szövegbe: a kéziratban az előző bekezdés első sorának végén, körülbelül ott, ahol most a πομπηίου után folytatni kellett a szöveget, Kleopátráról lévén szó, ez áll:

θυγάτηρ πτολεμαίου τοῦ νέου διονύσου τοῦ καὶ αὐλήτοῦ.

²⁶² Strab. 12,3,34; 17,1,11.

²⁶³ Libyában aratott győzelmének ünneplésekor a diadalmenetben négy elefánttól vontatott szekéren akart a városba bevonulni, és csak azért volt hajlandó lemondani eredeti tervétől, és beérni a lovas szekérrel, mert bebizonyosodott, hogy a szokatlan fogat nem férne be a kapun. (Plut. Pomp. 14.)

²⁶⁴ Suet. Caes. 37.

²⁶⁵ Suet. Caes. 39.

Mínt hogy itt is a bekezdés első sorának végén járt a másoló, elképzelhető, hogy megugrott a szeme, és így került Ptolemaios neve a szövegbe. Dindorf próbálta javítani a szöveget, de úgy tűnik, a τοῦ névmást nem a Πτολεμαίου-ra vonatkoztatta. Az *app. crit.*-ban a következőképpen magyarázza a részben DuCange párizsi kiadására támaszkodó javításait:

„5. *Post Πομπηίου delevi Πτολεμαίου uncis inclusum P. ibid. καὶ τοῦ] τοῦ καὶ V.*”

Nehezebben magyarázható az a tény, hogy Caesar és Pompeius mellett hogyan került harmadikként Lepidus hatalomra. A szövegben ugyan előfordul nemsokára Lepidus (a vatikáni kéziratban: Lepidius) neve is, de csak mint a 182. *olympias* 2. évének egyik consula (Caesar mellett).²⁶⁶ A fentiekben feltételezett másolói hibával itt valószínűleg nem számolhatunk. Ebben az esetben – véleményünk szerint – a krónika szerzője tévedhetett, aki találkozhatott a triumvirátus harmadik tagjának, Crassusnak haláláról szóló adattal (Carrhaenál Kr. e. 53., lásd alább), és – tudván, hogy Lepidus is volt *triumvir* (jóllehet a második triumvirátusban) – megpróbálta valahogyan összeegyeztetni az adatokat.

A következő három évben Caius Iulius Caesar volt a consul (előbb Lepid(i)usszal, azután egyedül, végül Antoni(n)usszal), mígnem a 183. *olympias* 1. événél [**Kr. e. 48**], Pansa és Hirtius consulsága idején ezt a bejegyzést olvashatjuk.²⁶⁷ „Γάιος Ἰούλιος Καῖσαρ πρῶτος Ῥωμαίων ἡρέθη μονάρχης” (353,14). Majd (kisebb eltérésekkel) megismétli a consulok hatalmáról tett korábbi megállapítását: „*A római államügyeket Brutus és Collatinus és az utánuk következő consulok irányították háromszázkilencvenhárom éven keresztül, azaz Kleopátra jelenlegi ötödik évéig és Caius Iulius Caesar, és a szóban forgó consulok első évéig*” (353,15-18). A két megjegyzés – bár történetileg nem hiteles adatokat közölnek – összhangban áll egymással: a krónikában valóban a fent említett Lepidus és Plancus a következő év consulai, ezért szerepel ott eggyel nagyobb szám a consuli hivatal fennállása és Kleopátra uralkodása esetében. Az is igaz, hogy az említett személyek egymás utáni évben töltötték be consuli tisztséget (Hirtius és Pansa halála után pedig még helyettes consulokat is választottak), de mindez valójában öt évvel később, Kr. e. 43/42-ben következett be.

Ezután kerül sor Caesar bemutatására: Iulius Caesar nem természetes módon született: édesanyja hasát, miután a terhesség kilencedik hónapjában meghalt, felmetszették, így jött világra a csecsemő. Ezért nevezték el Caesarnak:

²⁶⁶ Lepidus Kr. e. 46-ban volt *consul*, miután a pompeianusok már vereséget szenvedtek keleten.

²⁶⁷ A kéziratban (139^v) Pansala szerepel.

„διὸ καὶ Καῖσαρ ἐλέγετο· Καῖσαρ γὰρ λέγεται | ῥωμαῖστί ἡ ἀνατομή” (354,2 sk.). A császármetszésről szóló névmagyarázó történetet szinte szó szerint Malalastól vette át a krónika szerzője,²⁶⁸ és – bár a kéziratban

„διὸ καὶ κέσαρ (sic) λέγεται· ῥωμαῖστὴ (sic) ἡ ἀνατομή”

szerepel, Dindorf a mondat befejező részét Malalas alapján kijavította. Véleményünk szerint Dindorf itt szükségtelenül változtat a szövegen, javítását ráadásul Malalas későbbi szövegkiadója is félreértelmezte. Talán érdemes röviden áttekintenünk, hogyan alakult lépésről lépésre Caesar nevének magyarázata: Ludwig Dindorf 1831-ben megjelent Malalaskiadásában a főszövegben „διὸ Καῖσαρ ἐλέγετο· Καῖσαρ γὰρ λέγεται ῥωμαῖστί ἡ ἀνατομή” szerepel (214,4 sk.),²⁶⁹ s az apparátusból tudjuk meg, hogy a γὰρ csak Dindorfnak köszönhetően került a szövegbe („5. *Addidi γὰρ*.”). 1832-ben, a Húsvéti krónika kiadásakor, mint láttuk, a kézirat szövege helyett Malalas változatát illesztette be a főszövegbe, melyre az *app. crit.*-ban is felhívta a figyelmet: „2. ἐλέγετο· Καῖσαρ *supplevi ex Malala p. 214. 4. γὰρ apud utrumque de meo addidi.*” Malalas új kritikai kiadásában ezek után a következőket olvashatjuk:²⁷⁰ „διὸ Καῖσαρ ἐλέγετο· καῖσαρ <γὰρ> λέγεται | ῥωμαῖστί ἡ ἀνατομή” (161,6 sk.), az *app. crit.*-ből pedig úgy tűnik, mintha Dindorf az adott helyen a Húsvéti krónika szövege alapján javította volna Malalast: „γὰρ *e Chron. Pasch. 354,2 add. Dind.*”

A továbbiakban (354,3-16) megtudhatjuk, hogy Caesar felnőtt férfiként a korábban említett 180. *olympias* 1. évének [**Kr. e. 60**] consulaival, Pompeiusszal és Crassusszal együtt *triumvir* lett:

ἀνατραφεῖς δὲ καὶ ἀνδρεῖος γενόμενος, προεβλήθη τριουμβιράτωρ μετὰ Πομπηίου καὶ Κράσσου ὑπατευσάντων κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς προκειμένης ρπ´ Ὀλυμπιάδος. ἀπὸ γὰρ τῶν τριῶν τούτων ἐδιοικεῖτο τὰ Ῥωμαϊκὰ πράγματα.

Crassus elesett a perzsák elleni háborúban, Caesar pedig nyugaton háborúzott csapataival, majd miután a senatus és Pompeius Magnus megfosztották consuli és triumviri hatalmától, Iulius Caesar zsarnokuralmat vezetett be a rómaiak fölött (ἐτυράννησε Ῥωμαίους). Szembefordult a senatusszal és Pompeius Magnusszal, elfoglalta Rómát, és megölette a senatorokat. A Húsvéti krónika szerzője az adott szakaszon szinte szó szerint követi Malalast,²⁷¹ de a Pompeius és Crassus consulságára vonatkozó megjegyzés (ὑπατευσάντων κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς προκειμένης ρπ´ Ὀλυμπιάδος) Malalasnál nem szerepel. A két politikus valóban volt együtt consul, azonban a Húsvéti krónika hibásan

²⁶⁸ Mal. 9,1.

²⁶⁹ DINDORF 1831.

²⁷⁰ THURN 2000.

²⁷¹ Mal. 9,2.

sorolta őket az adott évhez; Kr. e. 70-ben és 55-ben töltötték be együtt a legfőbb hivatalt. Mivel a krónika által használt consul-lista – mint korábban is láthattuk – öt évvel eltolódott (ennyivel korábbra helyezte az eseményeket), valószínűsíthetjük, hogy itt Pompeius és Crassus 55-ös consulsága állt valójában a háttérben. Kr. e. 48-nál jó helyen jegyezte le Caesar Pompeiusszal történt szakítását, melyhez Malalast (vagy egy Malalasszal közös forrást) használt fel, de a beszámolót feltehetőleg saját korábbi szövege alapján egészítette ki Pompeius és Crassus consuli évével.

A Húsvéti krónika szerzője ezután mellőzte Malalas krónikájából a Pompeius meneküléséről és haláláról valamint a Kelet áttrendeződéséről szóló részt (melynek zárómondata megemlítette, hogy ebben az időben élt Livius történetíró), de aztán megint visszatért Malalas szövegéhez. Ha Malalas ránk maradt görög szövegét összevetjük a Húsvéti krónikában megőrzöttekkel, képet alkothatunk arról, hogyan dolgozhatott a Húsvéti krónika szerzője.²⁷²

Malalas (9,3-5):

3 Ὁ δὲ Καίσαρ Ἰούλιος ὁ δικτάτωρ, ὃ ἐστὶ μονάρχης, μετὰ ταῦτα τῶν πάντων ἐκράτησεν ἐν ὑπερηφανείᾳ καὶ τυραννίδι ἐπὶ ἔτη ιη΄. ὅστις καὶ τὸ βίσεξτον ἐφηῦρε καὶ νόμους Ῥωμαίοις ἔδωκεν, καὶ μῆνας ἐπωνόμασε Ῥωμαίοις καὶ ὑπάτους δὲ αὐτὸς προεβάλλετο καθ’ ἕκαστον ἔτος οὓς ἠβούλετο. **4** Ἐν δὲ τῷ αὐτῷ καιρῷ Βεργίλλιος ὁ σοφὸς Ῥωμαίων ποιητὴς συνεγράψατο τὴν τοῦ Αἰνείου ἱστορίαν καὶ τῆς Διδῶ τῆς ἐκ Φοινίκης καταγομένης καὶ τὸν δούριον ἵππον καὶ τῆς Τροίης τὴν ἄλωσιν. **5** Καὶ εὐθέως ἐμηνύθη ἡ παρουσία Ἰουλίου Καίσαρος δικτάτορος, ὃ ἐστὶ μονάρχου, τοῦ τυραννήσαντος καὶ παραλαβόντος τὴν Ῥώμην καὶ φονεύσαντος τὴν σύγκλητον καὶ γενομένου μονάρχου. καὶ κατέφθασε τὸ πρόθεμα ἐν Ἀντιοχείᾳ τῇ πόλει τῇ ιβ΄ τοῦ ἄρτεμισίου τοῦ καὶ μαίου μηνὸς τῆς μετὰ ταῦτα <πρώτης> ἐπινεμήσεως. καὶ προετέθη ἐν Ἀντιοχείᾳ ἡ ἐλευθερία αὐτῆς, ὅτε ἐγένετο ὑπὸ Ῥωμαίους, τῇ εἰκάδι τοῦ ἄρτεμισίου μηνὸς πεμφθεῖσα παρὰ τοῦ αὐτοῦ Καίσαρος Ἰουλίου. τὸ οὖν ἥδικτον προετέθη περιέχον οὕτως· ἐν Ἀντιοχείᾳ τῇ μητροπόλει ἱερῶ καὶ ἀσύλῳ καὶ αὐτονόμῳ καὶ ἀρχούσῃ καὶ προκαθημένη τῆς ἀνατολῆς Ἰούλιος Γάιος Καίσαρ καὶ τὰ λοιπά. καὶ εἰσῆλθεν ὁ αὐτὸς Ἰούλιος Καίσαρ ὁ δικτάτωρ ἐν Ἀντιοχείᾳ <τῇ μεγάλῃ> τῇ κγ΄ τοῦ <αὐτοῦ> ἄρτεμισίου μηνός:

Húsvéti krónika (354,17-26):

²⁷² A párhuzamos szövegrészeket aláhúzással jelöltük.

Οὗτος Γάιος Ἰούλιος ὁ δικτάτωρ, ὃ ἐστὶν μονάρχης, ἀπάντων ἐκράτησεν ἐν ὑπερηφανίᾳ καὶ τυραννείᾳ ἐπὶ ἔτη δ' καὶ μῆνας ζ' πρὸ δ' ἰδῶν μαίων τῆς πρώτης ἐπινημῆσεως. καὶ προετέθη ἐν Ἀντιοχείᾳ τῇ μεγάλῃ ἢ ἐλευθερίᾳ αὐτῆς, ὅτε καὶ ὑπὸ Ῥωμαίου ἐγένετο, τῇ κ' τοῦ ἄρτεμισίου μηνὸς πεμφθεῖσα παρὰ τοῦ αὐτοῦ Ἰουλίου Καίσαρος, καὶ ἐκλήθη ὁ αὐτὸς Καῖσαρ Ἰούλιος δικτάτωρ ἐν Ἀντιοχείᾳ τῇ μεγάλῃ γ' καὶ κ' τοῦ αὐτοῦ ἄρτεμισίου μηνός. χρηματίζει οὖν τῆς μεγάλης Ἀντιοχείας εἰς τιμὴν αὐτῆς ἔτος α' καὶ πρῶτον ἔτος τῆς πεντεκαίδεκαετηρίδος τῶν ἰνδικτῶν ἀπὸ πρώτου ἔτους Γαίου Ἰουλίου Καίσαρος.

Láthattuk, hogy miután a bevezető mondatot némileg átformálta és az évszámot saját számításainak megfelelően korrigálta, a πρὸ δ' ἰδῶν μαίων időmeghatározástól kezdve a két krónika szövege szinte szó szerint megegyezik egymással. A Húsvéti krónikában olvasható „május *Idusa* előtti negyedik napon” (πρὸ δ' ἰδῶν μαίων) megfelel a Malalasnál olvasható május 12-nek (τῇ ιβ' τοῦ ἄρτεμισίου τοῦ καὶ μαίου μηνός), és talán az ιβ' előtti τῇ okozhatta, hogy a Húsvéti krónikában az ἔτη után nem Caesar uralmának évei, hanem már az antiochiaiaknak szóló rendelet megérkezésének dátuma szerepelt. A szöveg értelmezése is azt sugallja, hogy itt két mondat egybeolvadt, ugyanis míg az ἐπὶ ἔτη δ' καὶ μῆνας ζ' időtartamot jelöl, a πρὸ δ' ἰδῶν μαίων időpontra utal.

A Húsvéti krónikából kiragadott idézet utolsó mondata (az antiochiaiak időszámításának kezdetéről) két fejezettel később, az alexandriai események és Caesar halálának tárgyalása után fordul elő Malalasnál:

χρηματίζει οὖν ἢ μεγάλη Ἀντιόχεια κατὰ τιμὴν ἔτος πρῶτον ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ Καίσαρος Γαίου Ἰουλίου.²⁷³

Ezt a mondatot is átvette tehát a Húsvéti krónika szerzője, de átalakította, és kiegészítette a tizenöt éves *indictio* (már nem *epinemésis*) első évével.

A Húsvéti krónika olvasóinak komoly fejtörést okozott az *indictiók* (*epineméseis*) ilyen korai bevezetése. A 273. *olympias* 1. événél [Kr. u. 313] kezdődnek a Nagy Konstantin (Constantinus 306-337) által bevezetett *indictio* évei:

ἰνδικτιῶνων Κωνσταντινιανῶν ἐντεῦθεν ἀρχή; (522,13 sk.),
viszont Caesartól kezdve addig is tizenöt éves időszakosokkal számol a krónika szerzője. Felvetődhet, hogy ehhez a Malalas-szöveg szolgáltatva számára a kiindulási pontot,²⁷⁴ hiszen a 6. századi történetírónál szintén előfordul a πρώτης ἐπινημῆσεως kifejezés, Malalas szövegét

²⁷³ Mal. 9,7.

²⁷⁴ Mal. 9,5.

azonban a Húsvéti krónika szövege és Malalas szláv fordítása alapján egészítette ki Thurn a πρώτης sorszámnevvel.²⁷⁵ Malalasnál még négyszer fordul elő az *epinemésis* kifejezés (14,46; 14,47; 18,2; 18,3): az első kettő II. Leó consulságát és apja, isauriai Zénón uralomra jutását említi, mindkettőt az *epinemésis* 12. évében, az antiochiai éra szerinti 522. évben [Kr. u. 474]; a második két adat pedig I. Iustinianus császár (527-565) uralkodásának második évéhez (az *epinemésis* 6. évéhez) köthető, amikor Iustinianus kinevezte az örmény Patrikiost Antiochiában *comes Orientis*-szé, illetve consuli ajándékot osztott. Ezek közül csak az utolsó adatot vette át a Húsvéti krónika szerzője (617,20), és a mű hátralévő részében még hat helyen használta a kifejezést (619,10; 685,16; 697,20; 702,3; 710,15; 728,13). A fent idézett korábbi előfordulása a szónak tehát meglehetősen különös. Malalasnál az *indiktión* kifejezés is csak a tizenharmadik könyvtől, és ott is elvétve (könyvenként két-három helyen) figyelhető meg; s majd csak a tizennyolcadik könyvben, Iustinianus császár uralkodásától kezdve lesz meghatározó az *indictiók* szerinti évmeghatározás. A napjainkban nemzetközi összefogással zajló részletes történeti, filológiai kutatások eredményeképpen talán sikerül választ találni a kérdésre, hogy Malalasnál miért fordul elő a kilencedik könyvben az *epinemésis* szó. A Húsvéti krónika szerzője azonban úgy tűnik, hogy a további szöveghelyek ismeretében itt is *indictióként* értelmezte, s ezzel az uralkodói évek, *olympiasok* és consuli évek mellé már Caesartól kezdve egy újabb támpontot talált az egyes események összevetéséhez.

Az idézett részlet után a 140. *folium rectó*jának alján megszakad a szöveg. A *verso* valószínűleg üresen maradt, és később – kihasználva az üres felületet – egy másik kéz írta tele a római (Augustustól) és bizánci császárok neveivel és uralkodási éveivel. A 141. *rectón* Lepidus és Plancus consuli évével folytatódik a krónika szövege. Ettől az évtől kezdve (a krónikában a 183. *Olympias* 2. éve [Kr. e. 47]) a consulok neve alatt minden alkalommal kiírta a szerző, hogy hányadik événél tartunk Caius Iulius Caesarnak.

A következő évnél négy bejegyzést olvashatunk (356,3-9): 1. „*Ekkortól számították éveiket a Laodikeiak.*” 2. „*A fenti consulok évében kitört az isauriai háború.*” 3. „*Antonius consul megszavaztatta, hogy Iulius hónapnak nevezzék a Quintilist (κωντίλιον), mert abban született.*” A bejegyzés természetesen Caesarra vonatkozik, akire az οὐτὸν utal a szövegben. Mivel a megelőző két mondatban nem szerepelt Caesar neve, feltételezhető, hogy a szerző itt több forrásból dolgozott, és ahonnét ezt a mondatot kimásolta, ott az előző mondatban is nevesítve volt az új monarcha. Ezt a forrást követhette a következő (4.) mondatban is, ahol azt írja: *Ugyanő az évhez is hozzátett tizenegy napot, miután megfigyelte a Nap és a Hold járását.*

²⁷⁵ Dindorf Malalas-kiadásában (216,11 sk.) még csak τῆς μετὰ ταῦτα ἐπινημήσεως szerepel.

Láthattuk, hogy Malalas is érintette a naptárreformot (ὅστις καὶ τὸ βίσεξτον ἐφηῶρε . . . καὶ μῆνας ἐπωνόμασε Ῥωμαίοις), de a Húsvéti krónika itt eltérő változatot közöl.

A következő évben *Caesar hadjáratot indított Scipio és Hyrcanus főpap ellen, és miután száműzte őket, hat napig tartó látványosságokat rendezett.* (356,12 skk.) Ez a mondat alkalmat ad a szerzőnek, hogy kitérjen a főpapokra, és felsorolja a fogságból való visszatérés óta a főpapi hivatalt betöltő huszonegy főpapot.

A 184. *olympias* 1. évében [Kr. e. 44] aztán visszakanyarodik Rómához és megjegyzi, hogy *Sallustius meghalt a május Idusa előtti harmadik napon* (359,10). Különös, hogy a korszak híres történetírói közül egyedül az ő nevét említi meg. Láthattuk, hogy Malalas szövege alapján alkalma lett volna például Liviusról is megemlékezni. Bizonytalan, hogy (egyébként téves) adata honnan származik,²⁷⁶ mindenesetre a szerző javára írandó, hogy a Sallustiusról szóló tudósítást nem Malalastól kölcsönözte, aki szerint

ἐν τοῖς αὐτοῖς οὖν χρόνοις (Pompeius idejében) ἦν ὁ Κικέρων καὶ ὁ Σαλλούστιος, οἱ σοφώτατοι Ῥωμαίων ποιηταί.²⁷⁷

A következő évben (a 184. *olympias* 2. évében [Kr. e. 43]), amely Kleopátra királyságának tizedik, az indikciónak és Caesar uralmának ötödik éve volt, s amikor Pulcher és Flaccus töltötték be a consuli tisztséget, azt olvassuk, hogy Caius Iulius Caesart, miután visszatért Rómába, néhány senator segítségével megölte az ifjabb Brutus (359,13 skk.).

Augustus

Még a 184. *olympias* 2. évében [Kr. e. 43] – szinte szó szerint Malalas szövegével megegyezően – olvashatjuk,²⁷⁸ hogy Iulius Caesar halála után Augustus Octavius, Antonius, és Lepidus triumvirek lettek.

A Húsvéti krónika így folytatja: *A rómaiak második császára* (δεύτερος ἐβασίλευσεν) *a fenséges Augustus Caesar, más néven Octavius*²⁷⁹ *volt ötvenhat évig és hat*

²⁷⁶ Sallustius Kr. e. 35-ben vagy 34-ben halt meg.

²⁷⁷ Mal. 8,32.

²⁷⁸ Mal. 9,8.

²⁷⁹ καῖσαρ σεβαστὸς αὐγουστος ὁ καὶ ὀκτάβιος szerepel a vatikáni kódexben (142^v 3-4). A nagybetűket a másoló nem jelölte, Dindorf minden szót nagy kezdőbetűvel írt. A σεβαστὸς valójában az αὐγουστος görög megfelelője, de a szerző következtlenül használta a megfelelőket. Három további szöveghely is erre enged következtetni:

Ἐπὸ τούτου Σεβαστοὶ καὶ Αὐγουστοὶ οἱ Ῥωμαίων βασιλεῖς ἀνηγορεύθησαν. (360,14 sk.);

hónapig. Ebből tizenkét éven keresztül még az egyes consuli (és *indictiós*) évek alatt, külön sorban jelzi a szerző, hogy Augustus hányadik événél járunk. Kleopátra halála után (Augustus 13. évétől) kezdve lesz az egyes évek harmadik datáló eleme az ő uralkodása, amikor már tényleg egyeduralkodóként áll a Római Birodalom élén (364,17):

Ἀύγουστος Ὀκτάβιος ἔμονάρχησεν ἔτη μδ΄.

A 184. *olympias* 3. évében [Kr. e. 42] megtudjuk, hogy Cicero szónok meghalt május *Kalendae*ján, és ugyanennél az évnél jegyzi meg a szerző, hogy innentől fogva *sebastos*nak és *augustus*nak hívták a római császárokat (360,14 sk.):

Ἀπὸ τούτου Σεβαστοὶ καὶ Αὔγουστοι οἱ Ῥωμαίων βασιλεῖς ἀνηγορεύθησαν.²⁸⁰

A következő öt évhez semmilyen bejegyzést nem fűzött a szerző (egyedül a 185. *olympias* 4. événél [Kr. e. 37] jegyezte meg, hogy napfogyatkozás volt (akárcsak négy évvel korábban), és utána sem Augustus tetteivel foglalkozik, hanem a iudaeai eseményeket tárgyalja. Így már a 186. *olympias* 2. évében [Kr. e. 35], Héródés hatalomra kerülésekor megemlíti, hogy az ő uralkodása alatt Betlehemben megszületett Jézus Krisztus (362,10-15). Héródés utódainak felsorolása után a 187. *olympias*nál (pontos évmegjelölés nélkül, még az első consuli év elé beszúrva) [Kr. e. 32–29] jegyzi meg a szerző, hogy *Octavius Augustus megkapta a Sebastos nevet, és a hatodik hónapot* (σεξτίλιος, a kéziratban: σεκστήληος) *Augustusnak nevezték el, mert abban a hónapban kapta a Sebastos nevet*. A 187. *olympias* 1. éve Kr. e. 32-re esett. Az *olympias* bármely évével számolunk, az adat téves: Octavius Kr. e. 27. január 16-án lett Augustus. A hatodik hónapot pedig, ebből is látszik, nem a névadományozás tiszteletére nevezték át.²⁸¹

Ἐκτάβιος Αὔγουστος Σεβαστὸς ἀνηγορεύθη (363,5);
ὁ Αὔγουστος, ὅστις ἐχρημάτισεν οὕτως· Αὔγουστος Καῖσαρ Ὀκταυιανὸς, τροπαιοῦχος, σεβαστὸς, κραταιὸς, ἰμπεράτωρ, ὅπερ ἐστὶν αὐτοκράτωρ (364,11- 14).

Viszont :

Ἐκτάβιος Αὔγουστος Σεβαστὸς ἀνηγορεύθη, καὶ ὁ σεξτίλιος μὴν Αὔγουστος προσηγορεύθη διὰ τὸ ἐν αὐτῷ Σεβαστὸν ἀναγορευθῆναι. (363,5 skk.).

A krónikaíró a szövegben mindig Ὀκτάβιος-ként emlegeti Augustust, de a consulok sorában több esetben Ὀκταυιανοῦ alak szerepel. Dindorfnál egyszer (364,12 sk.) fordul elő az elbeszélő részben Ὀκταυιανός, de ott a kézirat ὁ κλαυγίνος olvasatát maga próbálta javítani.

²⁸⁰ Dindorf a σεβαστοὶ-t és az αὔγουστοι-t is nagy kezdőbetűvel írta át, és – hibásan – a következőképpen fordította: *Ab hoc Augusto caeteri deinceps Romanorum Imperatores Augusti sunt appellati*. Ez a mondat megfelel a tényeknek, de nem pontos megfelelője a görög mondatnak.

²⁸¹ Macrobius *Saturnaliája* őrizte meg számunkra annak a *senatus consultum*nak a szövegét, mely szerint „*Mivel Imperator Augustus Caesar Sextilis hónapban lépett egyrészt először consulságra, másrészt három triumphust vezetett ekkor a városba, továbbá a Ianiculusról levezetett legiók ekkor követték az ő irányítását, és belé vetették bizalmukat, de még Egyiptomot is ebben a hónapban hajtotta a római nép fennhatósága alá, és ráadásul ebben a hónapban vetett véget a polgárháborúknak. Mivel ezen okok miatt ez volt és ma is ez a legszerencsésebb hónapja ennek a birodalomnak, a senatusnak az a véleménye, hogy ez a hónap az Augustus nevet viselje*”. Macrobius még megjegyzi, hogy „*Hasonlóképpen néphatározat is született ez ügyben Sextus Pacuvius néptribunus előterjesztésére.*” (Macr. Sat. 1,12,35; ford. Németh András)

Augustus Caesar triumviri megbízatása tizenkettedik évében hadba indult Kleopátra ellen. A hadjárat leírása meglehetősen különös. Miután tizenegy soron keresztül ecseteli a szerző, hogy Kleopátra megépíttette a pharosi világítótornyot, melyet ráadásul töltéssel kapcsolt a szárazföldre, s még azt is megadja, hogy a knidosi Dexiphanés volt az építész, ezt írja:

τῆς δὲ τυραννίδος τῶν Αἰγυπτίων καὶ τῆς Κλεοπάτρας γνωσθείσης Ῥωμαίοις, ἐξῆλθεν ἀπὸ Ῥώμης Ἀντώνιος ὄπλισάμενος κατὰ τῆς Κλεοπάτρας καὶ τῶν Αἰγυπτίων καὶ τὰ Περσικὰ μέρη, ὅτι ἐτάρασσον τὴν ἀνατολήν (364,1-4).

A kritikai kiadás csak annyi javítást tart szükségesnek, hogy a vatikáni kéziratban nem Ἀντώνιος hanem Ἀντωνίνος szerepel. Antonius nevét egyébként a szerző Malalasból (9,9) meríti, ahol a szöveg – néhány lényegtelen eltérést leszámítva – szó szerint megtalálható. Egyetlen figyelemre méltó különbség az időpontban van: Malalasnál ez Augustus Octavianus triumvirátusának (*sic*) tizenötödik és nem tizenkettedik évében történt, ahogy azt a Húsvéti krónikában olvashatjuk. Malalasnál azonban úgy folytatódik a történet, hogy Antoniust elcsábítja Kleopátra, és a maga oldalára állítja, s később szóba kerül a polgárháború is; a Húsvéti krónikában viszont ez az egyetlen említése Antoniusnak, aki a fenti történet szerint Kleopátra ellen, Augustus híveként harcolt volna.

Az Antonius hadjárata után következő két bekezdés ismét a forráshasználat vizsgálata szempontjából tartogat érdekességeket. Mindkettő hűen követi Malalas szövegét, de a korábbiaktól eltérően az idézeteket most a λέγει szó vezeti be. Az első idézetben arról van szó, hogy az Augustusszal Rómába érkező antiochiai Sósibios (a vatikáni kéziratban σωβήβιος) vagyonát hazájára hagyja, melyből négyévenként előadói, színészi, atlétikai és lovas versenyeket rendeznek. Malalas szövegén csak annyit változtat a szerző, hogy a λέγει után *accusativus cum infinitivo* szerkezetet használ.²⁸² A második szövegrész elején a λέγει-t ὅτι kötőszó követi, majd a szavak sorrendjének megváltoztatásával és néhány jelző elhagyásával a krónikaíró megismétli Malalas szövegét (364,11-14):²⁸³

Λέγει ὅτι πρῶτος ἐγένετο βασιλεὺς Ῥωμαίων μονάρχης ὁ Αὐγουστος, ὅστις ἐχρημάτισεν οὕτως· Αὐγουστος Καίσαρ Ὀκταυιανός, τροπαιούχος, σεβαστός, κραταίος, ἰμπεράτωρ, ὅπερ ἐστὶν αὐτοκράτωρ.

²⁸² Ἦν δὲ τοῖς χρόνοις τούτοις Σωσίβιος τις Ἀντιοχεὺς συγκλητικὸς ἀνελθὼν μετὰ τοῦ Αὐγούστου ἐν τῇ Ῥώμῃ καὶ τελευτᾷ καταλιπὼν τὴν πρόσοδον αὐτοῦ τῇ ἰδίᾳ πόλει... (Mal. 9,22).

Λέγει ἐν τοῖς χρόνοις τούτοις Σωσίβιον τινα Ἀντιοχέα συγκλητικὸν ἀνελθεῖν μετὰ τοῦ Αὐγούστου ἐν τῇ Ῥώμῃ, καὶ τελευτῶντα καταλιπεῖν τὴν πρόσοδον αὐτοῦ τῇ ἰδίᾳ πατρίδι... (CP 364,5-7).

A továbbiakban a két szöveg megegyezik.

²⁸³ ἐγένετο δὲ βασιλεὺς Ῥωμαίων πρῶτος καὶ μονός καὶ ὀργιοφάντης ὁ αὐτὸς θεϊότατος Αὐγουστος· καὶ ἐχρημάτιζεν ἑαυτὸν οὕτως· Αὐγουστος Καίσαρ Ὀκταυιανός τροπαιούχος σεβαστός κραταίος <φήλιξ> ἰμπεράτωρ, ὅπερ ἐστὶν αὐτοκράτωρ. (Mal. 9,22)

Augustus megnevezései megegyeznek a két szövegben.²⁸⁴ A λέγει használata szokatlannak tűnik. Mivel a Húsvéti krónika Malalas krónikáját követi, a hiányzó egyes szám harmadik személyű alany utalhatna akár Malalasra is. A szövegben azonban belátható közelben nem szerepel a neve.

A második idézetben egy ellentmondásra is felfigyelhetünk: nem sokkal korábban Iulius Caesarról a 183. *olympias* 1. événél azt írta a krónika szerzője, hogy Γάιος Ἰούλιος Καίσαρ πρῶτος Ῥωμαίων ἡρέθη μονάρχης (353,14), illetve ugyanezen *olympias* 2. événél azt, hogy

Γάιος Ἰούλιος Καίσαρ πρῶτος Ῥωμαίων ἡρέθη μονάρχης βασιλεύς.

A következő évhez (187. *olympias* 3. éve [Kr. e. 30]) fűzött bejegyzés azonban már a fenti adatot erősíti, amikor Egyiptom leigázása után (de nem említve Antonius legyőzését) azt mondja a szerző, hogy

Ἐντεῦθεν τινες ἀριθμοῦσιν τὸ πρῶτον ἔτος Αὐγούστου μοναρχίας (365,1 sk.).

Újabb négy eseménytelennek vélt év után azt olvashatjuk, hogy Augustus adófizetésre kötelezte Calabriát és a gallokat (365,16 sk.). A következő évekhez hiányosak az értesülései, elmaradnak a bejegyzések. A 193. év 1. esztendejénél [Kr. e. 8] egy rövid megjegyzés arról tudósít, hogy Tiberius háborút indított Britannia és Armenia ellen.

Hosszas kitérő (többek között huszonnyolc sor egyenes idézet a Leviták könyvéből) után Augustus úgy kerül vissza az elbeszélésbe, hogy ő rendelte el a birodalom népeinek összeírását, melynek során rátérhet a szerző Mária és József történetére.

Augustus ezek után már csak egyszer tűnik fel, amikor a 195. *Olympias* 4. évében [Kr. u. 4] Héródész fiát, Archelaost teszi meg zsidó királynak.

Augustus halálát elfelejtette megemlíteni a szerző. A 146. *folium versóján* ugyan csak huszonkét sor szöveg van az ívfüzetre jellemző harminc helyett, de itt a szöveg a kéziratban a következő teljes oldalas ábra miatt szakad meg ideiglenesen, és a szöveg a 147^v-n értelemszerűen folytatódik. Nem valószínű, hogy onnét olyan szövegrész hiányozna, melyben Augustus halálát említhette volna. A kéziratban Augustus utolsó említése és Tiberius uralomra lépése egy oldalon, a 253. *versón* szerepel, és – bár számos elírással – a consulok sorrendje megfelelő; egyetlen évet sem hagy említés nélkül a szerző.

²⁸⁴ Az Ὀκταυινός helyett valójában a kéziratban ὁ κλαυγίνος, az ἰμπεράτωρ helyett pedig ὁ πηρεράτωρ alak szerepel (f. 144^r ll. 3 sq.).

Tiberius

Tiberius Caesar legközelebb a 197. *olympias* 2. évében [Kr. u. 10], consulként tűnik fel, és csak négy évvel később, a 198. *olympias* 2. évében [Kr. u. 14] olvashatjuk, hogy Tiberius Caesar huszonkét évig uralkodott egyeduralkodóként Rómában. Ezek után (két consulságát kivéve) tizenkét éven keresztül a szerző nem tud mit mondani Tiberiusról, míg végül a 201. *olympias* 1. évéhez [Kr. u. 25] azt írja, hogy Iosephus Flavius szerint Tiberius uralkodása tizenkettedik évében Pontius Pilatust kiküldte helytartónak Iudaeába.

Tiberius tizenötödik événél (a 202. *olympias* 1. éve [Kr. u. 29]) – amikor a Megváltó ige hirdetése kezdődött – összesítés következik a világtörténelem korszakairól (403,11 - 404,5).

A 203. *olympias* 2. [Kr. u. 34] évében Héródés király fiát, Agrippát, aki bevádolta Héródés *tetrarchát*, amikor Rómába ért, Tiberius bebörtönöztette.

A 203. *olympias* 3. [Kr. u. 35] évében a krónika szerint *Pontius Pilatus jelentést tett Tiberiusnak Krisztusról és a keresztény tanokról, ő pedig a senatusnak. Miután a senatus azt nem fogadta el, Tiberius halállal fenyegette meg a keresztények feljelentőit, ahogy a római Tertullianus írja. Tertullianus Apológiájában valóban azt írta, hogy Pilatus jelentést tett Tiberiusnak, akinek megtetszett a keresztény tanítás, és indítványozta a senatusnak, hogy ismerjék el Krisztus istenségét, de a testület nem engedett. Tiberius azonban hajthatatlan maradt, és halálbüntetést helyezett kilátásba a keresztények ellen vádaskodók számára.*²⁸⁵ Tertullianus latinul írt, de – mint Eusebios is megjegyzi – görög fordítása is közkézen forgott. Eusebios összefoglalja a történetet, majd szó szerint is idézi Tertullianus művének részletét görög nyelven.²⁸⁶ Könnyen lehet tehát, hogy a Húsvéti krónika szerzője nem az eredeti szerzőtől, hanem Eusebiostól kölcsönözte a történetet.

A 204. *Olympias idején [Kr. u. 37-40] Tiberius természetes halállal (ἰδίῳ θανάτῳ) meghalt a római Palatiumban, hetvenéves korában, gyermek és feleség nélkül* (431,11 sk.). Malalashoz képest némileg kiegészült a halt volna meg, ami nem is felel meg a valóságnak, az életkor pedig eltérő. Malalas tudomása szerint – amit Tacitus és Eutropius is alátámaszt – hetvennyolc éves volt Tiberius. Bár valószínűleg nem kard vetett véget az idős Tiberius életének, forrásaink tanúsága szerint mégsem zárható ki halála kapcsán az idegenkezűség.

²⁸⁵ Tert. Apol. 5,1 sk.

²⁸⁶ Eus. HE 2,2,1-6.

Caligula

A rómaiak negyedik császára Gaius Gallus Caesar volt négy évig (431,13 sk.), olvashatjuk még ugyanott, a 204. olympias 1. éve [Kr. u. 37] előtt a feljegyzést. A Húsvéti krónika soha nem nevezi Gaius Caesart Caligulának.

Gaius Caesar első intézkedése, hogy *Héródést felesége miatt (mint Iosephus mondja) száműzetésbe küldte, Agrippát pedig kiszabadította és Iudea királyává tette.* Iosephus két művében is részletesen leírja, hogyan buzdította férjét a bátyja királysága miatt irigykedő Héródias, hogy folyamodjon a császárhoz, hiszen az Agrippának nyújtott megbecsülés valójában őt illelné. Héródés feleségére hallgatva el is ment Rómába, elpanaszolta kifogásait Caligulának, aki telhetetlenségéért azzal büntette, hogy száműzte Galliába.²⁸⁷ Eusebios is Iosephus Flaviusra hivatkozva írja, hogy Héródést feleségével, Héródiással együtt több okból kifolyólag (πλείστων ἔνεκα ζημιώσας αἰτιῶν) örökös száműzetéssel sújtotta.²⁸⁸ Mivel Eusebios az *Egyháztörténetben* nem fejt ki részletesen a száműzetés okait, nem valószínű, hogy ez szolgált alapul a Húsvéti krónika szerzőjének. Iosephus Flaviusnál is rögtön Gaius hatalomra kerülése után kerül sor Agrippa szabadon bocsátására, de – bár egy bekezdésen belül kétszer is tanúként idézi Iosephus szövegét – egyik esetben sem látni szorosabb párhuzamot a két szerző között.

A 204. olympias 2. évében [Kr. u. 38] Pontius Pilatus öngyilkos lett (432,4-8). A beszámoló utolsó két tagmondata meglehetősen zavaros:

τῆς θείας, ὡς ἔοικε, δίκης οὐκ εἰς μακρὰν αὐτὸν μετελθούσης, ὡς ἱστοροῦσιν οἱ τὰ Ῥωμαικὰ περὶ αὐτοῦ καὶ Ἑλλήνων γράψαντες, οἱ καὶ τὰς Ὀλυμπιάδας ἅμα αὐτοῖς ἀναγραφάμενοι.

Több lehetőség is kínálkozik az értelmezésre, az egyik például ez: *amint azok tudósítják, akik római történetet írtak róla (sc. Pilátusról) és a hellénekről (értsd: pogányokról), s velük (azaz Pilatussal és a hellénekkal) együtt az olympiasokat is feljegyezték.* Sajnos nem tudjuk, milyen történetírókra gondolt itt a Húsvéti krónika írója, de a forrása nagy valószínűséggel Eusebios volt: *Azt is érdemes tudni, hogy Pilátusról is, aki az Üdvözítő korában élt, azt tartják, hogy Gaius alatt, kinek uralkodásáról épp szó van, annyira üldözte a balszerencse, hogy kénytelen volt öngyilkosságot elkövetni, és önkezével büntette meg magát. Így – úgy látszik – nemsokára utolérte az igazságosság. Erről azok a görög történetírók számolnak be, akik az olimpiákat az*

²⁸⁷ Ios. Ant. Iud. 18,224, 237, 252, 255; Bell. Iud. 2,181.

²⁸⁸ Eus. HE 2,4,1.

abban az időben lezajlott eseményekkel együtt jegyezték fel (τῆς θείας, ὡς ἔοικεν, δίκης οὐκ εἰς μακρὸν αὐτὸν μετελθούσης, ἱστοροῦσιν Ἑλλήνων οἱ τὰς Ὀλυμπιάδας ἅμα τοῖς κατὰ χρόνους πεπραγμένοις ἀναγράψαντες).²⁸⁹ Rufinus az utolsó mondatot így fordította:

sicut in historiis Graecorum repperimus, eorum dumtaxat, qui Olympiadas scribunt et annales rerum gestarum libros ad posteritatis memoriam condunt.

Az eusebiosi *Chronicont* kiegészítő és folytató Hieronymusnak a 39-es évhez fűzött bejegyzését is elolvasva (*Pontius Pilatus in multas incidens calamitates propria se manu interficit. Scribunt Romanorum historici.*), elképzelhetőnek tűnik, hogy a szerző vegyítette a két eusebiosi műből szerzett ismereteit, és ennek eredménye lett a fenti, vitatható értelmezésű szöveg.

Iosephus egyébként semmit nem mond Pilatusról Iudaeából távozta után. Az apokrif iratok viszont változatos történeteket őriztek meg Pilatus halálával, sőt mártíromságával kapcsolatban is.

A krónikából megtudhatjuk, hogy *Gaius alatt lett híres Philón történetíró, aki Gaius uralkodása alatt megírta a zsidókkal történeteket* (432,17 sk.). Philón öt könyvben számolt be a zsidók hányattatásairól, ebből a harmadik (*Contra Flaccum*) és a negyedik (*Legatio ad Gaium*) maradt ránk. Erről Iosephus is tudósít:²⁹⁰ Alexandriában viszály támadt a zsidók és a görögök között, és mindkét felet három-három követ képviselte Rómában. Philón beszédét Gaius nem volt hajlandó meghallgatni, de a *Legatio ad Gaium* című művében beszámol az akkori eseményekről.²⁹¹

A 204. *olympias* 4. évében [Kr. u. 40] *Gaius Gallust a palotában megölték a hálószobáját őrző eunuchjai* (ὕπὸ τῶν ἰδίων σπαθαρίων τῶν κουβικουλαρίων εὐνοούχων) *a senatus tudtával* (κατὰ γνώμην τῆς συγκλήτου) *harminckilenc éves korában* (432,19-21). A fogalomhasználatból kitűnik, hogy itt biztosan nem korabeli forrás átvételéről van szó, hanem már bizánci szöveg szolgálhatott alapul a krónikának. Malalas is így írja le az eseményeket. Mondatát ő a καὶ ἐν αὐτῷ τῷ ἔτει fordulattal kezdi (bár a megelőző *caput*ból nem derül ki, melyik évben járunk), míg a krónika szerzője az általa megszokott ἐπὶ τῶν προκειμένων ὑπᾶτων fordulattal él, ami azért meglepő, mert nála az adott évben Claudius egyedül volt consul.

²⁸⁹ Eus. HE 2,7; ford. Baán István.

²⁹⁰ Ios. Ant. Iud. 18,257-260.

²⁹¹ Philon Leg. ad Gaium 24; 38; 44-46.

Claudius

Rómában ötödikként Claudius uralkodott, 14 évig (433,1) – áll a 205. olympiasnál, még az 1. év [Kr. u. 41] előtt.

A vatikáni kéziratból a 172. verso után (437,16) valószínűleg elveszett egy *quaternio*. Az *indictio* harmadik éve után legközelebb a kilencedik év következik a szövegben, tehát öt consuli év kimaradt. A szövegkiesést az íráskép alapján is feltételezhetjük, mert bár a 172. verso is, és a 173. recto is harminc soros, a *recto* már nagyobb sortávval íródott.

Nero

A *lacuna* miatt a iudaeai háborúig terjedő rész, vagyis szinte Nero egész uralkodása hiányzik a szövegből. A kiesett rész terjedelméből adódóan nem tárgyalhatta részletesen ezt a korszakot sem, de Pál és Péter halálát, és a keresztényüldözéseket bizonyosan megemlíttette. Utóbbit valószínűsíti, hogy Eusebios is kiemeli, hogy Nero volt az első, aki ellenségesen lépett fel a keresztényekkel szemben,²⁹² és ehhez Tertullianust idézi (bár valójában eltér szövegétől).²⁹³ A műben később megismétlődik ez a gondolat, ezért nem kizárt, hogy itt is leírta a szerző.

A 211. *olympias* 3. évében, az *indictio* 9. évében [Kr. u. 67] olvashatunk először Nero császárról: *Iosephus Flavius történetíró, aki a zsidók érdekében hadjáratot vezetett, és kész volt meghalni a háborúban, Vespasianusnak megjósolta, hogy Nero meghal, és ő, Vespasianus lesz a császár.* Az idézett mondat jól illeszkedik Iosephus stílusához, aki szerénynek éppen nem mondható módon sulykolja műve olvasóiba a zsidó háború során tanúsított állhatatos magatartását. A szöveg ebben a formában mégsem tőle származik, mert ennél sokkal részletesebben számolt be a megmenekülését jelentő jóslatadról.²⁹⁴ Eusebios *Chroniconjának* örmény változatának azonban a mondat minden egyes eleme megfeleltethető.

---

²⁹² Eus. HE 2,25,3-5.

²⁹³ Tert. Apol. 5,3.

²⁹⁴ Ios. Bell. Iud. 3,8.

A 211. *olympias* 4. évében [Kr. u. 68], amikor Italicus és Trachalus voltak a consulok, Nero eltűnt, és meghalt a zsidók összeesküvéséből kifolyólag, amiért mintegy büntetésképpen Krisztusért lefejeztette Pilátust. Nero hatvankilenc éves korában halt meg:

Ἐπὶ τούτων τῶν ὑπάτων ἀφανῆς γέγονεν Νέρων, καὶ τελευτῶ ἐκ συσκευῆς τῶν Ἰουδαίων, καθότι Πιλάτον ἀπεκεφάλισεν ὡς εἰς ἐκδίκησιν τοῦ Χριστοῦ, καὶ τελευτῶ ὁ αὐτὸς Νέρων, ὃν ἐτῶν ξθ'. (459,13-16)

Fentebb említettük a Pilatus haláláról szóló híradásokkal kapcsolatos bizonytalanságokat; azonban még a Pilatus lefejezéséről szóló hagyomány sem Nerónak, hanem Caligulának tulajdonítja Pilatus megbüntetését.

A szintén meglepőnek tűnő „eltűnés” motívuma Lactantiusnál is előfordul: a keresztényüldöző császárok kínkeserves haláltusáit megelevenítő művében ő is Nerót helyezi az első helyre a „bestiák” sorában (*primus omnium persecutus Dei servos Petrum cruci adfixit, Paulum interfecit*). Isten büntetését azonban már Nero sem kerülhette el, s letaszíttatván a hatalom magaslatáról hirtelen eltűnt, s még a sírhelyét sem tudták fellelni (*deiectus itaque fastigio imperii ac devolutus a summo tyrannus impotens nusquam repente comparuit, ut ne sepulturae quidem locus in terra tam malae bestiae appareret*).²⁹⁵ Néhányan ezért a Sibylla-könyvekre hivatkozva azt gondolták, hogy a világból elragadtatván életben maradt, hogy az Antikrisztus előfutáraként ő legyen majdan az utolsó üldöző.

A Húsvéti krónika azonban nemcsak Nero halálának indoklásában tér el a hagyománytól: míg a többi forrás egybehangzóan állítja, hogy Nero élete harminckettedik évében távozott az élők sorából,²⁹⁶ a krónika szövegében azt olvashatjuk, hogy hatvankilenc éves volt, amikor megölték.

Galba, Otho, Vitellius

Nero után Galba uralkodott Hispániában, Vitellius Germaniában, Otho Rómában. Galba hét hónapot uralkodott, és a római forum közepén levágták a fejét. Vitellius tíz hónap uralkodás után megölte magát. Otho hat hónapig uralkodott és a római Palatiumon ölték meg (459,16 - 460,2), olvashatjuk még szintén a 211. *olympias* 4. événél. A Galbáról szóló állítás összhangban áll az általunk ismert forrásokkal: több szerző tanúsága szerint a számos halalos

²⁹⁵ Lact. De Mort. Persec. 2,6-9.

²⁹⁶ Eutr. 17,15; Suet. Nero 57.

sebtől kiszenvedett Galba fejét halála után levágták, s miután lándzsára tűzve körbehordozták a városban, végül Othóhoz vitték.²⁹⁷ Malalas ezzel szemben Galba halálával kapcsolatban finoman csak úgy fogalmaz, hogy hirtelen elvérzett (Mal. 10,41):

τελευτᾶ ὁ Γαλβᾶς ἰδίῳ θανάτῳ ἑξαίφνης φλεβοτομηθεὶς, ὄν ἐνιαυτῶν μθ'.

Vitellius csúfos végzetéről Tacitus – a Húsvéti krónikától eltérően – azt írja, hogy a Palatiumból a gyalázkodó tömeg közepette vonszolták a Gemonia-lépcsőig, majd ott a sok sebtől összerogyott és meghalt. A sebek eredetét és okozóit Tacitus nem részletezi.²⁹⁸ Suetonius ezt azzal egészíti ki, hogy Vespasianus katonái Vitelliust a lépcsőnél számos apró csapással szétmarcangolták.²⁹⁹ Eutropius viszont úgy tudja, hogy a szégyenteljes menet végén az ellenséges katonák elvágták a torkát és a Tiberisbe dobták.³⁰⁰

A krónikaíró – a hagyományos tárgyalási sorrendtől eltérően – csak Vitellius után tér rá Otho rövid uralmára: *Otho hat hónapig uralkodott és a római Palatiumon ölték meg.* Tacitus, Suetonius és Eutropius ezzel szemben Otho méltóságteljes halálát dicséri: miután Vitellius csapataitól Betriacumnál vereséget szenvedett, éjszaka a sátrában szíven szúrta magát egy törrel.³⁰¹

Malalas azt állítja, hogy Otho három hónapig uralkodott, majd ötvenhárom évesen, betegség következtében (ἀρρωστήσας) hunyt el.³⁰² Tudósításában mind Otho életkora, mind uralmának hossza helyesen szerepel, a halálnem azonban – mint láttuk – ellentmond a (latin nyelvű forrásokon alapuló) hagyománynak. A Húsvéti krónika szerzője azonban mindkét változattól eltérően tudósít Otho haláláról. Az általa közölt adat valószínűleg Eusebios *Chronicon*jára vezethető vissza. A mű görög nyelvű eredeti formájában sajnos elveszett, az örmény fordítás azonban szinte teljesen megegyezik a Húsvéti krónika szövegével. Eusebios változata a következőképpen hangzik Josef Karst fordításában: *Nach Neron drängten sich Galbas in Iberia, Bitelios in Germania und Othon zu Rom, ein jeglicher für sich, zur Herrschaft. Galbas regierte sieben Monate und ward inmitten des Marktplatzes in der Stadt Rom enthauptet. Bitelios (l. Othon) regierte 3 Monate; und er legte Hand an sich. <Othon (l. Bitelios) regierte 6 Monate; und er ward ermordet im Palation zu Rom.>*³⁰³ Láthatjuk, hogy Vitellius uralmának időtartamát kivéve megegyezik a Húsvéti krónika és Eusebios (örmény) szövege.

²⁹⁷ Plut. Galba 27; Suet. Galba 20; Tac. Hist. 1,41; 1,49.

²⁹⁸ Tac. Hist. 3,84-85.

²⁹⁹ Suet. Vit. 17.

³⁰⁰ Eutr. 6,18.

³⁰¹ Tac. Hist. 2,47-49; Suet. Otho 11; Eutr. 7,17.

³⁰² Mal. 10,42

³⁰³ KARST 1911. 216. A jegyzetben Karst hozzáteszi, hogy az Othóról szóló lemma (a végén) a kiadás alapjául szolgáló G (= Codex Hierosolymitanus) és E (= Codex Etschmiadzinensis) kéziratokból hiányzik (kiesett).

Hieronymus latin fordítása a helyes Galba-Otho-Vitellius sorrendet hozza, valós adatokkal és tényekkel, s Vitelliusról is a hagyománynak megfelelően jegyzi meg, hogy Vespasianus vezérei ölték meg, s testét a Tiberisbe dobták. Uralmának időtartamát azonban nem közli.³⁰⁴

Eusebios egy másik művében, az *Egyháztörténet*ben egyáltalán nem említi Vitelliust, csak azt mondja, hogy Galba és Otho egy évig és hat hónapig uralkodott, majd hozzáteszi, hogy azután Vespasianust kiáltották ki császárrá, aki a zsidók elleni háborúban vált híressé.³⁰⁵ Az Eusebios által említett tizenhét hónap valójában megfelel a Nero halálától Vespasianusig terjedő időszaknak, amit Eusebios szerint nem három, hanem csak két trónbitorló, Galba és Otho uralma töltött ki. Ezek alapján valószínűnek tűnik, hogy Eusebios a *Chronicon* írásakor sem említette Vitelliust. A hiányzó uralkodót Hieronymus saját kutatásai alapján – a megfelelő helyen, harmadikként – egészítette ki, s így tehetett a *Chronicon* egyik görög másolója is. A későbbi másolás során azonban (valószínűleg még a Húsvéti krónika keletkezése előtt) Otho és Vitellius neve felcserélődhetett, anélkül, hogy az uralkodási évükre és elhalálozásukra vonatkozó adatok helyet cseréltek volna. A Húsvéti krónika szerzője egy ilyen átdolgozott műből meríthetett, de a szöveget Vitellius esetében vagy saját ismeretei szerint javította, vagy a másolás során került „tíz (I) hónap” a szövegbe a „három (Γ) hónap” helyett,³⁰⁶ ami *maiuscula* írás esetében szintén nem elképzelhetetlen.

Vespasianus

Otho halála után Kr.u. 69-nél a következő bejegyzést olvashatjuk: *Rómában hetedikként Vespasianus uralkodott kilenc évig, tizenegy hónapig és huszonkét napig, és a hadsereg koronázta császárrá* (460,4 sk.). A Húsvéti krónika szerint Nero lehetett a hatodik császár, de az ő trónra lépése a kiesett *folium*okon szerepelt. Galbát, Othot és Vitelliust nem számolta a császárok közé, de ebben nem tért el a történetírói hagyománytól.

Az új uralkodó szokásos bevezetése után olvashatjuk a krónikában, hogy Agrippa király ebben az évben meghalt, és Vespasianus megszüntette Héródés és Agrippa királyságát,

³⁰⁴ HELM 1913 186.

³⁰⁵ Eus. HE 3,5,1.

³⁰⁶ Vitelliust január 2-án Kölnben kiáltották császárrá, a senatus pedig április 19-én ismerte el uralkodónak. December 20-án halt meg; tehát attól függően, hogy mikortól számítjuk hivatalos uralmát, nyolc vagy tizenkét hónapig uralkodott. A krónikaíró köztes megoldást választott, tíz hónapot írt.

továbbá hogy Vespasianus császár a zsidók elleni háborút Titusra bízta, maga pedig Alexandrián keresztül Rómába vonult. (460,18 - 461,5). Titus ezután elfoglalta Iudaeát, húsvétkor megostromolta Jeruzsálemet, és lerombolta a zsidók szentélyét. Mindehhez a *sophóatos chronographos* Iosephus *Zsidó háború*-ja és a *sophóatos* Eusebios *Egyháztörténete* szolgált kiindulópontul a szerző számára, s bár nem szó szerint idézi forrásait, név szerint hivatkozik rájuk. Szokatlanul hosszan, két oldalon keresztül mutatja be az ostromot, jelezvén, hogy művében fontos szerepet szán az eseménynek. A Húsvéti krónika első részében jórészt az Ószövetségre hagyatkozott a szerző. A mű középpontjába hangsúlyozottan Krisztus születését, megfeszítését és feltámadását állította. A jeruzsálemi szentély lerombolását egy újabb döntő fordulatként értelmezte, s innentől kezdve a kereszténység terjedése lesz egyik vezérmotívuma, mely azután Nagy Konstantin ábrázolásában csúcsonylik ki. Kiválóan érzékelteti ezt azzal is, hogy Tiberius tizenhetedik és Konstantin huszadik événél részszámításokat végez, a világ teremtésétől kezdve kijelöl bizonyos korszakokat, s most Vespasianus uralma idején szintén végez egy összegzést.

Titus a diadalmenetre Rómába ment, Vespasianusról pedig megtudjuk, hogyan hordatta szét a jeruzsálemi szentély szobrait. Megalapította Daphné színházát is, és felvésette rá: EX PRAEDA IVDAEAE (462,20). A felirat ebben a formában olvasható Dindorf főszövegében. A kéziratban (183. *recto* 18 sk.) valójában a következő szerepel: ἐπιγράψας ἐν αὐτῷ, ἔχρησα ἑδακιδαιαε. DuCange a jobb oldali lapszélen olvasható nagybetűs bejegyzést (ἐκ τῆς προαΐδας τῶν Ἰουδαίων) vette fel a szövegbe, de Dindorf az *app. crit.*-ban Malalasra is felhívja a figyelmet, aki ἐξ προαΐδα Ἰουδαία formában örökítette meg a feliratot.³⁰⁷ Valószínű, azonban, hogy itt nem őt követte a Húsvéti krónika szerzője. Láthattuk, hogy az utolsó két szó görögül értelmetlen, melynek feltehetőleg az a magyarázata, hogy latin nyelvű feliratot idézett a krónika szerzője, melyben egy későbbi másoló a latin betűket a hozzájuk leginkább hasonlító görög betűkkel helyettesítette. A keletkező betűsört két szóként értelmezte, és a szókezdeteket gyenge hehezettel is jelölte.

Ha megkíséreljük visszaállítani az eredeti formát, az EXPRAEDAKIDAEAE betűsorhoz hasonló „szöveget” kapunk. A K és I betűk még magyarázatra szorulhatnak, de ha feltételezzük, hogy az I és V betűk elég szorosan álltak egymás mellett, akkor a V bal szárát vélhette a felirat másolója az I-hez tartozó, és így – kis kiegészítéssel – K-t alkotó betű alsó szárának. Még valószínűbb ez a tévesztés *minuscule* betűk esetében, ráadásul a latin R is kisbetűs formájában hasonlít jobban a görög *gammához*. A fentiek alapján talán nem

³⁰⁷ Mal. 10,45

elképzelhetetlen, hogy a *metacharaktérismos* után/során még a *Codex Vaticanus Graecus 1941* elkészülte (Kr. u. 10. század) előtt is készült másolat a Húsvéti krónikáról.

A krónikaíró a színházzal kapcsolatban megemlíti, hogy a daphnéi színház területe korábban a zsidó *synagógé* székhelye volt, de *hybrisük* miatt színházat csinált belőle Vespasianus, és saját márványszobrát állíttatta fel benne. A szobor állítólag a Húsvéti krónika szerzőjének korában is ott állt. Vagyis ha személyesen járt a színházban, akár maga is lemásolhatta a feliratot, és nem valamely engedi.

A 213. *olympias* 1. évében [Kr. u. 73] a krónika szerint Vespasianus – Jeruzsálem elfoglalása után – elrendelte, hogy minden Dávid törzséből származót kutassanak fel a zsidóknál, nehogy bárki is életben maradjon a királyi törzsből, ezért inentől kezdve újabb nagy üldözés következett a zsidók számára (464,7-10). Ezen a helyen egyértelműen Eusebiost követi a szerző,³⁰⁸ máshonnan nem ismert Vespasianus ilyen tartalmú rendelete.

Meglehetősen különös eseményt tartott fontosnak lejegyezni a szerző a 214. *olympias* 1. événél, Vespasianus Augustus hetedik és Titus ötödik consulsága évében (464,20 sk.):

Ἄλκιππη γυνὴ ἐν Ῥώμῃ ἐλέφαντα ἐγέννησεν, ἐν ᾧ καιρῷ φθορὰ ἀνθρώπων ἐγένετο.

Csodás események korábban is előfordultak a műben, ám ezek mindig természeti jelenségek (általában nap- és holdfogyatkozások voltak), s a naptárszámításban olyannyira járatos szerző nem is tekintette ezeket baljós előjeleknek. Az elefántszülő nő azonban – már csak természetellenes volta miatt is – felkeltette érdeklődését, és összekötötte az embereket sújtó bajjal. Suetonius megjegyezte, hogy Titus uralkodása alatt néhány súlyos csapás köszöntött be: kitört a Vezúv, három napon át tűzvész emésztette Rómát, és dögvész pusztította a lakosságot.³⁰⁹ A krónikában a híres-hírhedt esemény ugyan egy évvel megelőzi Titus hatalomra kerülését, de mivel az ő consulsága alatt történt, esetleg ezekre a veszedelmekre is gondolhatott a mű szerzője.

A meglepő esemény a krónika eddig feltételezett forrásainál nem fordul elő. Tatianos a keresztény nőket gyalázó (pogány) „görögökhöz” írott beszédében a „görögök” asszonyait ócsárolja, s felháborodva fakad ki, hogy az erkölcstelen nébereknek még szobrokat is emeltek. A „görög” nők romlottságának egyik ékes példája a felsorolásban Glaukippé, aki elefántnak adott életet: *Miféle tisztos dolgot nyújtott nektek Glaukippé, aki torzszülöttet hozott*

³⁰⁸ Eus. HE 3,12.

³⁰⁹ Suet. Tit. 8.

*a világra, mint képe is mutatja, melyet aztán az athéni Euktémonos fia, Nikératos mintázott meg? Mert elefántot szült, minek kellene nyilvános tiszteletben részesíteni Glaukippét?*³¹⁰

Alkippé (pontosabban Alcippe) neve csak C. Plinius Secundusnál fordul elő, aki a *Naturalis Historia* hetedik könyvében a Pompeius Magnus színházában látható asszonyszobrokról értekezik. Ebben a fejezetben éppen a csodaszámba menő szülésekkel foglalkozik, és ehhez hozza példának a színházban lévő nők (köztük Alcippe) szobrait: *inter quas legitur Eutythis a XX liberis rogo inlata Trallibus, enixa XXX partus. Alcippe elephantum, quamquam id inter ostenta est.*³¹¹ A kommentárok különösebb magyarázat nélkül azonosítják Plinius Alcippéjét Tatianos Glaukippéjével. Ha így van is, Tatianosnak itt valószínűleg nem Plinius szövege szolgáltatta az alapot. Tudjuk, hogy Tatianos felhasználta Tertullianus műveit, Tertullianus pedig sokat merített Pliniusból, de túl azon, hogy a Tertullianuson keresztül történő motívum-kölcsönzésnek nincs nyoma, mind Plinius megjegyzése (*quamquam id inter ostenta est*) mind az eltérő névforma ellene mond a szövegbéli párhuzamnak.

A Húsvéti krónika szövege a pliniusi hagyományhoz áll közelebb. Pliniusnál nem szerepel dátum, de a mű előszava Titushoz szól, melyben Plinius hatszoros consulként emlegeti Titust. Talán nem véletlen, hogy Titus consulsága idején (közvetlenül hatodik consuli megbízatása előtt) szerepel a bejegyzés a krónikában. A szerző (vagy valamely elveszett forrása) értelmezhetette esetleg úgy, hogy a szobrot akkor állították fel, és kortárs eseményt örökítettek meg vele.

Ezek után már csak egy sablonos bejegyzés utal Vespasianusra: A 214. *olympias* 2. évében [Kr. u. 78], Titus és Domitianus consulsága alatt: *Vespasianus császár betegségben elhunyt hetvenéves korában* (465,2 sk.).

Titus

A rómaiak közül nyolcadikként uralkodott Titus, a fia, 2 évig (465,4). Azon tettein túl, melyeket apja idejében hadvezérként véghezvitt, Titusról nem közöl más adatot a Húsvéti krónika.

³¹⁰ Tat. Or. adv. Graecos 33,9; ford. Vanyó László.

³¹¹ Plin. NH 7,34.

A 214. *olympias* 4. événél [**Kr. u. 80**] olvashatjuk, hogy Philón és Iosephus, akik megírták Jeruzsálem elfoglalásának történetét, eddig jutottak el a tárgyalásban (465,8 sk.). Majd a 215. *olympias*nál az 1. év előtt: *A fenti consulok idejében* (talán az előző *olympias* utolsó évére gondolhatott a szerző) *borzasztó szenvedésbe esve Titus meghalt negyvenkét éves korában* (465,11 sk.).

Domitianus

A következő sorból pedig már megtudhatjuk, hogy *A rómaiak közül kilencedikként uralkodott Domitianus tizenhat évig* (465,13).

Domitianus uralkodásának időszakából kevésbé ismert elemeket emelt ki a krónikaíró. Uralkodása második évében (a 215. *olympias* 2. éve [**Kr. u. 82**]) *Domitianus megtiltotta, hogy férfiakat kasztráljanak* (465,17).

A 216. *olympias* 1. évében [**Kr. u. 85**] *Domitianus elkészíttette a fa nélküli (axylon) templomot* (466,3), ugyanebben az évben rendeztek először Rómában négyévenkénti játékot, és két hónapot átneveztek: a *Septembert Germanicusra*, az *Octobert Domitianusra*, mert ezekben a hónapokban érkeztek meg a hírek a germánok elleni győzelmekről (466,6-8).

A továbbiakban is inkább kultúrtörténeti adalékok következnek, mint például, hogy a 216. *olympias* 3. évében [**Kr. u. 87**] Corneliát, a fő Vesta-szüzet azzal vádolták, hogy megrontották, ezért a törvény értelmében élve eltemették (466,14 skk.), vagy hogy a 217. *olympias* 1. évében [**Kr. u. 89**] Domitianus megtiltotta, hogy a városon belül szőlőt műveljenek.

Végül azonban egy nagyon fontos adattal is szolgál a krónika: a 218. *olympias* 1. évében [**Kr. u. 93**] *Nero után másodikként Domitianus üldözte a keresztényeket* (467,19). Eusebios Domitianus római vérengzéseinek említése után azt mondja: *végül Nero utódja lett az Istennel szemben táplált gyűlöletben és az ellene folytatott harcban. Ő volt a második, aki üldözést indított ellenünk, jóllehet atyja, Vespasianus semmi rosszat nem tervezett ellenünk.*³¹²

Lactantius rögtön Nero után pellengérezi ki Domitianust, de – a mű további részének és Lactantius célkitűzésének ismeretében meglepő módon – halálát csak futólag említi, és inkább a *damnatio memoriae*-ben látja igazi büntetését:

³¹² Eus. HE 3,17.

*Postquam vero ad persequendum iustum populum instinctu daemonum incitatus est, tunc traditus in manus inimicorum luit poenas. Nec satis ad ultionem fuit quod est interfectus domi; etiam memoria nominis eius erasa est.*³¹³

Domitianus (még ugyanabban az évben) megparancsolta, hogy öljék meg a Dávid törzséből valókat, hogy ne maradjon utóda a királyi törzsnek. A krónika forrása itt ugyancsak Eusebios,³¹⁴ ő azonban nem sokkal később azt is megjegyzi (Hégésippos nyomán), hogy amikor az Úr rokonait (test szerinti testvérének, Júdásnak leszármazottait) feljelentették, hogy Dávid családjából származnak, Domitianus a kihallgatás után elbocsátotta őket, és rendeletet bocsátott ki, hogy szüntessék be az egyház üldözését. A következő évben mindenesetre még folytak az üldözések, mert a 218. *olympias* 2. évében [**Kr. u. 94**] – Bruttianus szerint (a kéziratban (185. *recto* 12: Brutos áll) – sok keresztény lett mártír Domitianus tizennegyedik évében (468, 7 sk.).

A 218. *olympias* 4. évében [**Kr. u. 96**] *Domitianus császár megölte a nagyon híres Asklépiost, aki megjósolta neki, hogy gyilkosság következtében hal meg (468,12-13), majd láthatatlanná válva meghalt (ἀφανῆς γενόμενος τελευτᾷ) negyvenöt éves korában. Mindenki azt mondta, hogy a földről az égbe emelkedett, mint filozófus, valójában azonban megölték Iuppiter szentélyében; a senatus tagjai gyilkolták meg, mint felfuvalkodott zsarnokot. Egyesek a bíbor köpenyét, melyet viselt, felakasztották az egyik csillártartó láncra, és akik a szentélybe beléptek, megcsalatkozva mind azt hitték, hogy az égbe emelkedett. Később azonban kiderült, hogy megölték, és zűrzavar támadt, mert a szentély belsejében ölték meg.* (468,12 - 469,3). Malalas szinte szó szerint ugyanígy írja le Domitianus halálának – máshonnet egyébként nem ismert – történetét.³¹⁵

---

³¹³ Lact. De mort. persec. 1-3.

³¹⁴ Eus. HE 3,19.

³¹⁵ Mal. 10,52.

4. 2. 4. Keresztényüldözések

Nero és Domitianus üldözéseinél sokkal fontosabb szerep jut a krónikában a tetrarchiák korának keresztényüldözéseinek, melyek a keresztények megmentőjének, Constantinusnak hatalomra jutását s az ő ualkodásával a mű egyik csúcspontját hivatottak előkészíteni.

A 3. század nagy üldözői is feltűnnek a krónikában: Decius üldözéseinek okát nem részletezi a szerző, de Szent Babylos antiochiai püspök, a smyrnai Pionios és a jeruzsálemi egyház püspöke, Alexandros vértanúságát méltatja. Valerianus második uralkodási événél (a krónikában Kr. u. 257.) megjegyzi, hogy Szent Cyprianus mártírhalált halt, Valerianus császár uralkodásáról viszont csak annyit tudunk meg, hogy a fellázadt perzsák ölték meg uralkodása tizennegyedik évében. Aurelianus vallási rendeleteiről nem ejt szót a szerző; legközelebb Carus és fiai (Carinus és Numerianus) tűnnek fel keresztényellenes politikájukkal. Diocletianus a Numerianus kétes halálában szerepet játszó Aper meggyilkolása után került hatalomra, majd társcaeszárt (*augustus*), s később caesarokat is választva maga mellé, megalapította a tetrarchia intézményét.

306-tól azonban a krónikaíró már Konstantint tekinti a Római Birodalom császárának, a többi *augustus* és *caesar* tevékenységét pedig már csak mellékesen említi. Az addig történt események közül pedig szinte kivétel nélkül csak a keresztényekről szóló híradásokat örökíti meg. Ezek a bejegyzések majdnem minden esetben a keresztény vértanúk dicsőséges halálának állítanak emléket.

Így olvashatjuk például, hogy a 269. *olympias* 1. évében 267 évvel az Úr mennybemenetele után a fenti *consulok* (Tuscus és Anullinus) idején tanúságot tett Szent Ménas a *Phrygia Salutaris*-ban található Kotyaionban, *athyr* hónap 15-én, a november *Idusa* előtti 3. napon.

Mary Whitby és Michael Whitby angol fordítása 295-re teszi a 269. *olympias* 1. évet, és megállapítja, hogy a krónika szerzője Krisztus keresztre feszítését a fenti számítás szerint itt Kr. u. 29-re datálja, pedig korábban Kr. u. 31 szerepelt nála. Szerintük a szerző itt ellentmondásba keveredett önmagával. Az ellentmondást pedig azzal magyarázzák, hogy a

korábbi időpont a forrásából származik, amely a bejegyzés végén lévő egyiptomi adatért (az Athyr hónapnévéért) is felelős lehet. Valójában azonban nincs ellentmondás a szövegben. A hiba az angol fordítók (pontosabban az általuk meggondolatlanul követett bonni kiadás) számításában rejlik: az *olympias*ok helyes átszámításával eltűnik a két év különbség. Abban sincsen feltétlenül igazuk a fordítóknak, hogy az egyiptomi hónapnév közvetlenül egyiptomi forrásra vezethető vissza (a krónika egyik fő forrásának számító Eusebios is használt idegen hónapneveket, melyeket a krónika szerzője önkéntelenül is átvett művébe). A Szent Ménas egyiptomi vértanú csodás cselekedeteiről szóló legendákat pedig kopt nyelvről görögre is lefordították.

A mennybemenetelhez viszonyított időszámítás jelen esetben nagy valószínűséggel a Húsvéti krónika sajátja; általában megfigyelhető, hogy a keresztényekkel kapcsolatos tudósításainak nagy részét a szokásos datálást követően ezzel az időmeghatározással vezeti be.

A 269. *olympias* 3. évében olvasható a következő bejegyzés (513,1-18):

269 évvel az Úr mennybemenetele után és a fent említett consulok idején (azaz Maximianus Herculus 5. és Maximianus Iovius 2. consuli évében) tanúságot tett Szent Gelasinos a héliopolisiak libanésiai városában. Második színész volt, és amikor az egész nép számára színházi látványosságokat rendeztek, a nép szeme láttára a többi színész egy nagy buttisba dobta, mely meleg fürdővízzel volt tele, s közben gúnyolták a keresztény tanokat és a szent keresztséget. Gelasinos pedig, a második színész, miután megkeresztelték, s kiemelkedett a buttisból, fehér köpenyt viselt. Nem bírta tovább a színészkedést, és így szólt: „Keresztény vagyok, ugyanis félelmetes dicsőséget láttam a medencében, s keresztényként fogok meghalni.” A nép pedig, mely a héliupolisiak városának színházában szemtanúja volt az eseményeknek, mikor ezt meghallotta, heves őrvongásban tört ki, s a padokról a színpadra rontott. A színházon kívül megragadták Gelasinost, és mivel fehér köpenyt viselt, halálra kövezték. Ilyen véget ért ez az igaz ember. Maradványait férfirokonai elvitték a Mariammé nevű faluba, ahonnét származott, Héliopolison kívül, és ott imaházat alapítottak a tiszteletére.

Gelasinost egyik művében sem említi Eusebios. A Húsvéti krónika szerzője – úgy tűnik – itt Malalásból merített.³¹⁶ A tizenkilenc sornyi összefüggő szöveg szinte szó szerint egyezik Malalas művével: három helyen elhagyja Malalas fölösleges értelmező megjegyzéseit, három esetben pedig betold egy-egy szót, hogy egyértelműbbé tegye a szöveget. Kiegészítései a szövegkörnyezetből és helyismeretéből adódnak. Az egyik ilyen

---

³¹⁶ Mal. 12,50

betoldása különösen az újkori kutatók számára bír jelentőséggel. Malalas szövege szerint a színházban Gelasinost a tömeg szeme láttára beledobták a keresztelőmedencébe, miközben ócsárolták a keresztény tanokat és a keresztséget:

καὶ πλήθους θεωροῦντος ἔβαλον αὐτὸν εἰς βοῦττιν μεγάλην βαλανείου γέμουσαν ὕδατος χλιαροῦ, καταγελῶντες τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος καὶ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος. A leírásból úgy tűnhet, hogy ismét egy hívő ember nyilvános megszégyenítéséről van szó, mely azután a kiszemelt áldozat mártírhalálával végződött. A Húsvéti krónika szerzője azonban egy apró betoldással világossá teszi, hogy a többi mimusszínész dobta Gelasinost a keresztelőmedencébe:

καὶ πλήθους θεωροῦντος ἔβαλον αὐτὸν οἱ ἄλλοι μῖμοι εἰς βοῦττιν μεγάλην βαλανείου γέμουσαν ὕδατος χλιαροῦ, καταπαίζοντες τοῦ δόγματος τῶν χριστιανῶν καὶ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος. (513,4-7)

Costas Panayotakis több forrással igazolta, hogy a mimuselőadások népszerű témája volt a keresztények kigúnyolása,³¹⁷ melynek során általában megkeresztelték az egyik színészt, de olykor még a keresztre feszítést is megjelenítették. Bár Weismann szerint Gelasinus valójában nem tért meg,³¹⁸ s halála sem igazi vértanúság, csak – mivel túl meggyőzően játszotta szerepét – a hallgatóság pillanatnyi dühkitörésének esett áldozatul, forrásaink igazolják, hogy Gelasinus esete nem az egyetlen példa, hogy a gyalázkodó mimusszínész a megkeresztelés során valóban kereszténnyé vált.

Malalas krónikája Gelasinus után már Nagy Konstantinnal foglalkozik, a Húsvéti krónikában szereplő többi vértanút nem említi.

A Húsvéti krónikában a 270. *olympias* 2. événél (amely az *indictio* 4. éve, és Diocletianus 16. uralkodási éve volt) Péter alexandriai püspök mártírhaláláról olvashatunk legközelebb:

Τῆς Ἀλεξανδρέων ἐκκλησίας ἰς ἡγεῖται Πέτρος ἔτη ιβ'. εὐτονώτερον δὲ τῆ ἀσκήσει ἑαυτὸν ἄγων, τοῦ κοινοῦ τῶν ἐκκλησιῶν οὐκ ἀφανῶς ἐπιμελόμενος, θ' ἔτει τοῦ διωγμοῦ καὶ ἰς τῆς Διοκλητιανοῦ βασιλείας τὴν κεφαλὴν ἀποτμηθεὶς τῷ τοῦ μαρτυρίου κατεκοσμήθη στεφάνῳ μετὰ καὶ ἄλλων ἀναριθμήτων ἐν πολλαῖς μαρτυρησάντων πόλεσι. (514,7-12)

Az idézet az εὐτονώτερον-val kezdődő második mondatból kezdve feltűnő hasonlóságot mutat Eusebioszal:

μετὰ δὲ Θεωνᾶν ἑννεακαίδεκα ἔτεσιν ἐξυπηρετησάμενον διαδέχεται τὴν ἐπισκοπὴν τῶν ἐπ' Ἀλεξανδρείας Πέτρος, ἐν τοῖς μάλιστα καὶ αὐτὸς διαπρέψας ἐφ'

³¹⁷ PANAYOTAKIS 1977 302-319.

³¹⁸ WEISMANN 1975 50-52.

ὄλοις δυοκαίδεκα ἐνιαυτοῖς, ὧν πρὸ τοῦ διωγμοῦ τρισὶν οὐδ' ὄλοις ἔτεσιν ἡγησάμενος τῆς ἐκκλησίας, τὸν λοιπὸν τοῦ βίου χρόνον εὐτονωτέρῳ τῇ συνασκήσει ἑαυτὸν τε ἦγεν καὶ τῆς κοινῆς τῶν ἐκκλησιῶν ὠφελείας οὐκ ἀφανῶς ἐπεμέλετο. ταύτη δ' οὖν ἐνάτω ἔτει τοῦ διωγμοῦ τὴν κεφαλὴν ἀποτμηθεὶς τῷ τοῦ μαρτυρίου κατεκοσμήθη στεφάνῳ.³¹⁹

A két helyet összevetve láthatjuk, hogy a forrásműből átemelt részletet a krónikaíró (?) kiegészítette azzal, hogy Péter tizenhatodik vezetője volt az alexandriai egyháznak, és hogy Diocletianus uralmának tizenhatodik évében fejezték le. Feltűnő a tizenhatos szám ismétlődő előfordulása, különösen annak fényében, hogy mindkét adat téves. Péter valójában Diocletianus tizenhatodik uralkodási évében vette át a püspöki széket, így az első mondat – mely valamely másik forrásából származhatott – jó helyre került be a krónikába. Mikor azonban Péter vértanúságának lejegyzéséhez Eusebiosból merített, azt már hibásan egészítette ki, talán már saját bejegyzése alapján. Még valószínűbbnek tűnik azonban, hogy a *Diocletianus 16. éve* (15³ τῆς Διοκλητιανοῦ βασιλείας) korábban csak egy lemma volt a kéziratban, amely – helyesen – Diocletianus aktuális uralkodási évére vonatkozott, és csak másolói tévesztés folytán került be a főszövegbe.

Két újabb eseménytelen esztendő után, a 271. *olympias* 1. événél foglalja össze a szerző Diocletianus rendeleteit, melyeknek következtében sokan kínzások közepette fejezték be életüket, sokan pedig elbuktak, gyávaságuknak köszönhetően. (515,1-13). A szerző a fenti szakaszon hűen követte Eusebios *Egyháztörténetét*, a folytatásban azonban más forrásra támaszkodott. Már a bevezető mondat is arról árulkodik, hogy váltás történt a szövegben (515,14 sk.):

Τῷ αὐτῷ ἔτει πολλοὶ μὲν πανταχόσε, καθὼς ἔφαμεν, διαθλήσαντες ἐτελειώθησαν.

Az előzőekben a rendeletekről általánosságban emlékezett meg (ezt foglalja most össze), s ez alkalmat kínál a szerzőnek, hogy a továbbiakban külön is kitérjen a nicomediai eseményekre (οὐδὲν δὲ ἦττον καὶ κατὰ τὴν Νικομηδέων πόλιν), ahol Dórotheos és Gorgónios a császári kíséret több tagjával s a vértanúk hatalmas seregével együtt szenvedett vértanúhalált. Megjegyzi még, hogy nem sokkal később a nicomediai egyház püspökét, Anthimost is lefejezték. Másokat tűzzel öltek meg, de a legtöbb embert a tengerbe dobták, mivel a hóhérok nem voltak elegendően hatalmas tömeg elpusztítására. Majd Lukianos *presbyteros*nak az antiochiaiaknak írt levelét idézi: *Együttal szeretettel üdvözöl benneteket a vértanúk kara. Tudatjuk veletek a jó hírt, hogy Anthimos atya a vértanúság futamában befejezte életét* (516,4

³¹⁹ HE 7,32,31.

sk.) A krónikáiró még hozzáfűzi, hogy Lukianos a Nicomediában történt fenti eseményekről, és még egyebekről is megemlékezett a levélben (516,5 sk.):

καὶ τὰ μὲν κατὰ Νικομήδειαν ταῦτα καὶ τούτων ἔτι πλείονα.

Ez a szövegrészlet azért is jelentős, mert ez az egyetlen bizonyítékunk Lukianos levelére. Anthimos és Lukianos a Húsvéti krónikában később is szóba kerülnek, s ott kimutathatóan Eusebios áll az idézet háttérében. Dórotheos és Gorgónios külön is előfordulnak Eusebiosnál, de azt nem idézte a Húsvéti krónika szerzője. Ez a szakasz tehát szemmel láthatóan más forrásra megy vissza, de valószínűleg olyan forrásra (talán Lukianos levelére?), mely azonban nem maradt fenn. Whitbyék feltevése szerint Lukianossal kapcsolatos ismereteit nagy valószínűséggel Philostorgiostól merítette a szerző.³²⁰ A Philostorgiostól fennmaradt *fragmentumok* alapján azonban ez a feltételezés túl merésznek tűnik; a töredékek nem mutatnak hasonlóságot az idézett szövegrészlettel. Több töredéken is olvasható ugyan Lukianos neve, de Philostorgios általában azt jegyzi fel vele kapcsolatban, hogy halála után egy delfin Drepanonba szállította maradványait. A Húsvéti krónikában olvashatunk arról, hogy Constantinus császár, miután Lukianos, a szent mártír tiszteletére újraalapította Drepanont, édesanyja neve után Helenopolisnak nevezte el, s adómentességgel ajándékozta meg Lukianos, a szent mártír tiszteletére, (527,9-13) de ez a bejegyzés sem mutat hasonlóságot Philostorgios töredékeivel.

A 272. *olympias* 3. événél a szerző még egy hosszabb felsorolását adja a dicső halált halt üldözötteknek. Az Eusebiostól kölcsönzött dicsőítő sorok után,³²¹ melyeket azzal zár, hogy a mártírok fényes seregéből lehetetlen mindenkit nevének nevezni (519,11-16), a mártírhálált halt egyházi vezetőkről szóló felsorolással Eusebios következő fejezetével folytatódik a szöveg:³²² „A jelentős városokban vértanúságot szenvedő egyházi vezetők közül elsőként hirdettessék az istenfélők kőtábláján Krisztus királyságának mártírjaként a nemrég említett nicomediai püspök, Anthimos. Az antiochiai Lukianos egész életében igen kiváló vezetője volt az ottani gyülekezetnek: Nicomediában a császár jelenlétében maga is, miután előbb védőbeszédben, majd tettekkel is hirdette Krisztus égi királyságát, kemencében lelte halálát. A phoeniciaiak közül pedig Tyrannion, Tyros püspöke, Zénobios, a sidóni egyház vezetője, Silvanus emesai püspök a mártírok hatalmas karával együtt éltes korában, negyvenévi püspöki szolgálat után vadállatok martaléka lett; a palestinai Silvanus, Gaza

³²⁰ WHITBY – WHITBY 1989 5-6. n. 16.

³²¹ Eus. HE 8,12,11.

³²² Eus. HE 8,13,1-5; ford.: Baán István

püspöke szám szerint negyven társával együtt fejét vesztette; Péleus és Neilos egyiptomi püspökök pedig másokkal együtt tűz által vesztek el.” (519,16 - 520,10).

Meg kell jegyeznünk, hogy – a már említett – Anthimos valójában 303-ban szenvedett mártírhalált, Diocletianus üldözéseinek kezdetekor; Lukianos és vértanútársai pedig Maximinus Daia üldözéseinek estek áldozatul 311/312-ben. A krónika mindannyiukat egy évnél, Kr. u. 311-nél sorolta fel. Láthatjuk, hogy egy összefüggő egységet ragadott ki az Eusebios *Egyháztörténetéből*, azt szinte változtatás nélkül közölte, de mivel emlékezett rá, hogy Anthemios haláláról már korábban megemlékezett, a ó μικρῶ πρόσθεν μνημονευθεὶς kiegészítést beszúrta a szövegbe. Eusebios a felsorolt nevek után megemlítette még Pamphilost (hozzátéve, hogy őt a kellő időben külön fogja még méltatni), illetve alexandriai Pétert. Mivel Pamphilos halálneméről és vértanúságáról itt nem volt szó, Péterről pedig már korábban megemlékezett, a krónikaíró őket már nem említette: a vértanúk kara a fenti felsorolással lett teljessé.

4. 3. Lapszéli bejegyzések

A *Codex Vaticanus Graecus 1941* összes lapszéli bejegyzésének részletes vizsgálatára a dolgozatban nem vállalkozhatunk, ezért az alábbiakban egy kiválasztott marginális-típust elemzünk részletesebben. A különböző kezekről származó lapszéli bejegyzések között jól elkülönülő csoportot alkotnak az ószövetségi könyvekből vett idézetek mellett feltűnő bejegyzések. Giovanni Mercati (1866-1957), aki 1898-tól volt a *Bibliotheca Vaticana* könyvtárosa, több mint száz éve egy rövid tanulmányban összegyűjtötte ezeket a helyeket,³²³ melyeket az alábbiakban kísérelünk meg tágabb összefüggésbe helyezni, a kisebb eltéréseket és hibákat is kijavítva.

A Húsvéti krónika vatikáni kéziratának lapszéli megjegyzéseiben egy-egy ószövetségi idézetben szereplő szónak Aquila, Symmachos és Theodotión Kr. u. 2. századi görög Ószövetség-fordításában szereplő megfelelőit olvashatjuk. A három fordító Órigenés *Hexapla*jában a harmadik (Aquila), negyedik (Symmachos) és hatodik (Theodotión) oszlopban kapott helyet.

A három fordító közül az elsőt, Aquilát a Húsvéti kónika is említi (476,10-19 Dindorf) a 227. *olympias* 4. évében, az *indictio* 14. évében, Hadrianus császár 16. évében, azaz Kr. u. 132-ben:

Ἄκυλας ἐγνωρίζετο, ὃς ἦν πενθερός Ἀδριανοῦ τοῦ βασιλέως. ἦν δὲ Ἕλληνας, ὡς Ἀδριανός, ἀπὸ Σινώπης τοῦ Πόντου ὁρμώμενος, ὕστερον δὲ ἐβαπτίσθη, πεισθεὶς ὑπὸ τῶν ἀποστόλων. ἦν δὲ καὶ ἀστρονόμος, καὶ ἐγκαλούμενος περὶ τούτου ἀπὸ τῶν τῆς ἐκκλησίας, καὶ μὴ πεισθεὶς, μετέπειτα τὰ χριστιανῶν ἀθετήσας, προσηλυτεύει τε Ἰουδαίους καὶ περιτέμνεται Ἰουδαῖος, καὶ ἐμπόνως μαθὼν τὴν αὐτῶν διάλεκτον καὶ τὰ στοιχεῖα ἐρμηνείαν ἑαυτῷ ἐρμήνευσεν οὐκ ὀρθῶ λογισμῷ, ἀλλ' ὅπως διαστρέψη τινὰ τῶν ῥητῶν. ταῦτα ἱστορεῖ Ἐπιφάνιος ὁ Κύπριος εἰς τὸν λόγον αὐτοῦ τὸν περὶ σταθμῶν καὶ μέτρων.³²⁴

³²³ MERCATI *Revue Biblique Internationale* 4 (1907) 81-84.

³²⁴ Eriphanios szerint Aquila és Hadrianus rokonsága nem volt ennyire szoros: Διανοεῖται οὖν ὁ Ἀδριανὸς τὴν πόλιν κτίσαι, οὐ μὴν τὸ ἱερόν. καὶ λαβὼν τὸν Ἀκύλαν τοῦτον τὸν προειρημένον ἐρμηνευτὴν, Ἕλληνας ὄντα καὶ αὐτοῦ πενθερίδην, ἀπὸ Σινώπης δὲ τῆς Πόντου ὁρμώμενον, καθίστησιν αὐτὸν ἐκεῖσε ἐπιστατεῖν τοῖς ἔργοις τῶν τῆς πόλεως κτισμάτων. (Eriphan. De mens. et pond. 14)

A Septuaginta (LXX) mértékadó szövegének kiadója Alfred Rahlfs (1865-1935) megállapítása szerint Aquila a szent szöveg minden részletét a lehető legpontosabban fordította görögre, mitsem törődve a görög nyelv szellemével (*omnes particulas textus sacri quam potuit accuratissime in linguam graecam vertit eius linguae ratione omnino neglecta*).³²⁵ A héber szavakat, kifejezéseket Aquila következetesen mindig ugyanazokkal a görög szavakkal adta vissza. Ebből a fordítói gyakorlatból a kutatók arra következtettek, hogy a fordítás előtt összeállított egy héber-görög szójegyzéket, melyben rögzítette az egymásnak megfelelő szavakat.³²⁶ Ennek következtében viszont az eredeti szöveget nem ismerők olykor nem is ért(h)ették Aquila *verbatim*, azaz szó-ról-szó-ra haladó „görög” fordítását. A diaszpórában élő hellénizálódott zsidóság körében azonban nagy népszerűségnek örvendett Aquila fordítása, és évszázadokon át használták. Amikor azonban a bizánci birodalom keretein belül élő zsidó közösségek az eredeti héber szövegeket kezdték ismét tanulmányozni, Aquila fordítása elvesztette jelentőségét, és a szöveg szinte teljes egészében elveszett.

Theodotión nem készített új fordítást, hanem a LXX szövegét vette alapul, s azt javította az eredeti szöveg alapján. Symmachos a többi fordítástól független, teljesen új görög változatot készített, melyben szigorúan ragaszkodott az eredeti szöveghez, ugyanakkor törekedett arra is, hogy igényes görög szöveget hozzon létre.³²⁷

A Húsvéti krónika az Ószövetség idézésekor általában a LXX-t követte. A lapszéli megjegyzésekben azt láthatjuk, hogy ehhez képest hogyan fordította Aquila, Symmachos és Theodotión az adott helyet; a fordítók neve az egyes szavak előtt rövidítve szerepel, a következő rövidítésekkel: A', A^κ, Σ', Σ^λ, Σ^υ, Θ', Θ^Δ, Θ^Ε. A továbbiakban az ezekhez az ószövetségi idézetekhez írt marginálisokat tekintjük át.

1. Marg. ad f. 52^r ll. 22-23 in c. Vat. Gr. 1941 ad Exod. 2, 24

Az első lapszéli bejegyzés (52^r 22-23) egy, a Kivonulás könyvéből vett idézet (Exod. 2, 24) mellett tűnik fel. A καὶ εἰσήκουσεν ὁ θεὸς τὸν στεναγμὸν után a 23. sorban eredetileg így

³²⁵ RAHLFS 1979 XXXI.

³²⁶ Aquila fordításáról és szójegyzékéről lásd továbbá: *Origenis Hexaplorum quae supersunt; sive veterum interpretum Graecorum in totum Vetus Testamentum fragmenta. Post Flaminium Nobilium, Drusium, et Montefalconium, adhibita etiam versione Syro-Hexaplati, concinnavit, emendavit, et multis partibus auxit Fridericus Field, AA. M. Tomus I. Prolegomena. Genesis – Esther. Oxonii 1875. XXI–XXIV; Reider, J.: Prolegomena to a Greek-Hebrew and Hebrew-Greek index to Aquila. Philadelphia 1916; Rahlfs, A.: Mitteilungen des Septuaginta-Unternehmens I. Berlin 1909. 240. skk.*

³²⁷ RAHLFS 1979 XXXII–XXXIII.

folymatódott a mondat: ἀυτῶν, ἀκύλου τῆς ὕμωγῆς.³²⁸ Ebból az ἀκύλου τῆς ὕμωγῆς utólág ki lett törölve, mellette a bal oldali lapszélén pedig Α´ Σ´ τῆς ὕμωγῆς olvasható nagybetűs írással. A bonni kiadásban καὶ εἰσήκουσεν ὁ θεὸς τὸν στεναγμὸν αὐτῶν szerepel a szövegben (119,9 sk.); Dindorf nem fűzött hozzá megjegyzést az *apparatus criticus*-ban. A szöveg (Exod. 2,24) Field Hexapla-kiadása szerint a LXX-ban τὸν στεναγμὸν αὐτῶν, Aquila és Symmachos pedig τῆς οἰμωγῆς αὐτῶν-nal adta vissza a héber szöveget.³²⁹ A szövegromlás oka másolási hiba: Aquila (Ἀκύλα(ς)) fordítását a főszöveghez közel (esetleg a sor fölött) jegyezhetette meg valaki, a figyelmetlen másoló pedig a fordító nevének *genitivus*ával (ἀκύλου) együtt emelte be a fordítási változatot a szövegbe.

2. Marg. ad f. 52^v ll. 2-3 in c. Vat. Gr. 1941 ad Exod. 3,22

A καὶ συσκευάσατε | τοὺς Αἰγυπτίους (Exod. 3,22) tagmondat συσκευάσατε szava felett jel mutatja, hogy a bal oldali lapszélén bejegyzés tartozik hozzá:

Σ^λ. σκυλευσατε·

A^κ ἐπισπάσασθε:

A bonni kiadásban (122,9 sk.) Dindorf annak ellenére, hogy a mondatban előforduló másik igealak (ἐπιθήσατε) a vatikáni kódex olvasatának megfelelően jövő idejű igealak, és a lapszélre feljegyzett két ige is *futurumban* van, az adott tagmondatban mégis *aoristos imperativust* (συσκευάσατε) hoz:

καὶ ἐπιθήσατε ἐπὶ τοὺς υἱοὺς ὕμων, καὶ ἐπὶ τὰς θυγατέρας ὕμων, καὶ συσκευάσατε τοὺς Αἰγυπτίους.

Az *apparatus criticus*-ban mindössze annyit jelez, hogy DuCange párizsi kiadásában az ἐπισυσκευάσατε igealak szerepelt. Annak ellenére, hogy a vatikáni kéziratban nem ez szerepelt, Dindorf egy valóban előforduló LXX-olvasatot választott: a Hexapla-kódexekben καὶ σκυλεύσατε, συσκευάσατε és συσκευάσατε egyaránt előfordul). Fieldnél a szövegváltozatok némiképp máshogy szerepelnek:

„Ἀ. Σ. (καὶ) σκυλεύσατε.

Aliter:

Ἀ. συλήσατε. Ὁ Σύρος, ἐκτινάξατε, κενώσατε, φησὶν.”³³⁰

³²⁸ Az alábbiakban a *Codex Vaticanus Graecus 1941*-ből származó idézetek esetében a vatikáni kézirat írásmódját követjük.

³²⁹ FIELD 1875 84.

³³⁰ FIELD 1875 85.

3. Marg. ad f. 52^v ll. 25-26 in c. Vat. Gr. 1941 ad Exod. 4,8

A πιστεύσωσι τῆς φωνῆς | τοῦ σημείου τοῦ δευτέρου (Exod. 4,8) tagmondat δευτέρου szava fölötti jel mutatja, hogy ehhez a szóhoz tartoznak a bal oldali lapszélén olvasható változatok:

A^κ. ἐσχάτου: |

Σ^λ ἐπομένου:

A bonni kiadásban πιστεύσουσί σοι τῆς φωνῆς τοῦ σημείου τοῦ δευτέρου olvasható a szövegben (123,8 sk.). Az *app. crit.*-ban Dindorf megjegyzi, hogy a 8. sorban lévő πιστεύσουσί helyett DuCange-nál πιστεύσωσί σοι, a vatikáni kéziratban pedig πιστεύσωσι szerepelt,³³¹ a kilencedik sorban olvasható δευτέρου mellett pedig a lapszélén mindkettő hoz két másik olvasatot is: az ἐσχάτου mindegyikben szerepel, a vatikáni kódex ἐπομένου bejegyzése helyett azonban a párizsi kiadás lapszélén ἐπομίου áll. Dindorf nem közli az eltérő olvasatok szerzőinek a kezdőbetűit, DuCange azonban mindkét lapszéli bejegyzés elé nagy *alphát* (A = Aquila) írt. A τοῦ δευτέρου a LXX olvasata. Fieldnél ezen kívül „A. τοῦ ἐσχάτου. Σ. τοῦ ἐπομένου” szerepel.³³²

4. Marg. ad f. 52^v l. 31 - 53^r ll. 1-2 in c. Vat. Gr. 1941 ad Exod. 4,10

Az 52. *verso* utolsó (31.) sorában kezdődik Mózes válasza az Úrnak, mely az 53. *rectón* folytatódik: οὐκ εὐλογος εἰμι πρὸ τῆς | χθῆς· οὐδὲ πρὸ τῆς τρίτης ἡμέρας· (Exod. 4,10). Az οὐκ εὐλογος-hoz három változat van a bal oldali lapszélén:

οὐκ ικανός (betűjelzés nélkül)

A' οὐκ ἀνήρ ῥημάτων³³³

Σ^λ οὐκ ευλαλος

Dindorf szövege οὐκ εὐλόγος εἰμι πρὸ τῆς χθῆς οὐδὲ πρὸ τῆς τρίτης ἡμέρας (123,13 sk.) nem sokban tér el a kódextól, az *app. crit.*-ban pedig ebben az esetben Dindorf jelölte a lapszélén lévő olvasatokat is, igaz, nem a vatikáni kézirat, hanem DuCange párizsi kiadása

³³¹ A szövegkörnyezet a *Codex Vaticanus Graecus 1941*-ben (a kézirat helyesírását követve):

ἐὰν δὲ μὴ πιστεύσωσί σοι· μὴ δὲ εἰσακούσωσι τῆς φωνῆς τοῦ σημείου τοῦ πρώτου· πιστεύσωσι τῆς φωνῆς τοῦ σημείου τοῦ δευτέρου. καὶ ἔσται ἐὰν μὴ πιστεύσωσί σοι τοῖς δυοῖν σημείοις τούτοις μὴδὲ εἰσακούσωσι τῆς φωνῆς σου, λήψη ἀπὸ τοῦ ὕδατος τοῦ ποταμοῦ καὶ ἐκχεεῖς ἐπὶ τὸ ξηρὸν· καὶ ἔσται τὸ ὕδωρ ὃ ἐὰν λάβῃς ἀπὸ τοῦ ποταμοῦ αἶμα ἐπὶ τὸ ξηροῦ. (f. 52^v ll. 23–30).

³³² FIELD 1875 86.

³³³ A szó vége hiányzik, a ῥημά utolsó két betűje (μ, α) fölött csak egy τ látszik. Mivel a hangsúlyjel az α-n van, Mercati feloldása, vagyis a ῥημάτων pluralis genitivusi alak látszik helyesnek, szemben DuCange lenti megoldásával (ἀνηρρήματος).

alapján (οὐχ P. ἸΑ. οὐκ ἀνηρρήματος. Συ. οὐκ εὐλαλος m. P.). Dindorf nem említette, hogy DuCange a kéziratban elsőként szereplő οὐκ ικανός olvasatot is közölte a lapszélen.

A lapszélen betűjelzés nélküli változat a LXX-ban szerepel (οὐκ ικανός εἰμι), de már a LXX kézírataiban is előfordultak más megoldások: „*alia exempl. εὐλογος; alia, εὐλαλος*”, melyek közül „*Prior lectio est in Codd. VII (cum ικανός in marg. manu 2da), X, 14, 16, aliis (inter quos Codd. 85 (cum ικανός in marg.), 131 (cum λαλος superscript. Manu rec.)); posterior in Comp., Codd. 19, 72, 76, Cat. Niceph. P. 598. Cod. 58 duplicem habet lectionem, εὐλαλος οὐδὲ ικανός.*” A szír Hexaplaban a szövegben εὐλαλος, a lapszélen pedig ικανός van.³³⁴ Ezekhez képest Aquila kifejezése (οὐκ ἀνήρ ῥημάτων) egyedi, míg Symmachos ugyancsak az οὐκ εὐλαλος-t tartotta a legmegfelelőbb fordításnak. Azonban ez sem egységes a kódexekben: „*Nobil., Cod. 127. Cod. X perplexe affert: Σ. οὐκ εὐλαλος, οὐχ ικανός. ἸΑ. οὐκ ἀνήρ ῥημάτων. Ο΄ οὐκ εὐλογος. Cat. Niceph. ibid.: ἸΑ. μογιλάλος. οὐκ ἀνήρ ῥημάτων. Σ. οὐκ εὐλαλος. Denique montef. Ex omnibus, ut ait, Catenis suis:*

ἸΑ. οὐκ ἀνήρ ῥ. Σ. Θ. μογιλάλος. Ο΄ οὐχ ικανός.

ἸΑλλος· οὐκ εὐλογος. Ὁ Σύρος· οὐκ εὐλαλος.

Ubi lectio μογιλάλος ad (...héber...) v.ii pertinet. Alias lectiones, οὐκ εὐγλωσσος quae est in Codd. 18, 29, οὐκ ἀνήρ λόγιός εἰμι, quam praebet Cod. VII in marg. manu 2da, nihil moramur.”³³⁵

5. Marg. ad f. 53^r ll. 5-7 in c. Vat. Gr. 1941 ad Exod. 4,12

Az 53. recto 5-7. sorában olvasható

καὶ νῦν πορεύου |

καὶ ἐγὼ ἀνοίξω τὸ στόμα σου· καὶ συμβιβῶ σε ἃ μέλλεις | λαλήσαι·

idézetből (Exod. 4,12) az ἀνοίξω-hoz tartozik két eltérő fordítói változat a bal oldali lapszélen:

Α΄ φωτίσω σε· |

Σ΄. ὑποδείξω σοι·

Dindorf (123,18 sk.) követi a kódex szövegét:

καὶ νῦν πορεύου,

καὶ ἐγὼ ἀνοίξω τὸ στόμα σου καὶ συμβιβῶ σε ἃ μέλλεις λαλήσαι,

³³⁴ FIELD 1875 86. n. 14.

³³⁵ FIELD 1875 86. n. 15.

az *app. crit.* pedig amellett, hogy közli DuCange *συμβιβάσω* olvasatát a *συμβιβῶ* helyett – a bejegyzésre is felhívja a figyelmet: „19. *συμβιβάσω* P. ᾿Α. φωτίσω σε. Συ. ὑποδείξω σοι: *quas varietates habet etiam m. V.*” Ebben az esetben DuCange hűen követte a LXX szövegét, míg a kéziratban és Dindorf kiadásában *futurum atticum* van.

6. Marg. ad f. 53^r ll. 15-16 1-2 in c. Vat. Gr. 1941 ad Exod. 4,15

Az 53. *recto* 15-16. sorában olvasható

καὶ ἐγὼ ἀνοίξω τὸ στόμα σου | καὶ τὸ στόμα αὐτοῦ· καὶ συμβιβάσω ὑμᾶς καὶ
λαλήσετε·

idézet (Exod. 4,15) mellett a jobb oldali lapszélén olvashatunk két egymás alatti bejegyzést, melyek a *συμβιβάσω*-hoz adnak eltérő fordításokat:

Ἀ΄ φωτίσω:

Σ΄ ὑποδείξω:

Dindorfnál (124,6 sk.) – DuCange nyomán – a fentitől némileg eltérő szöveget találunk: καὶ ἐγὼ ἀνοίξω τὸ στόμα σου καὶ τὸ στόμα αὐτοῦ καὶ συμβιβάσω ὑμᾶς ἃ ποιήσετε. Az *app. crit.*-ban szerepel a két lapszéeli bejegyzés, de Dindorf – ebben is a párizsi kiadást követve – mindkettőt Aquila neve alatt jegyzi. „6. ᾿Α. φωτίσω. ᾿Α. ὑποδείξω m. P.”

Field nem jelezte, hogy a 2. századi fordítók az adott szöveghelyet eltérő szavakkal adták vissza.

7. Marg. ad f. 53^v ll. 5-6 in c. Vat. Gr. 1941 ad Exod. 4,21

Az 53. *verso* 5-6. sorában olvasható

ἐγὼ δὲ σκληρυνῶ τὴν καρδίαν αὐτοῦ καὶ οὐ μὴ ἐξαποστείλῃ τὸν λαόν·
idézetből (Exod. 4,21) a *σκληρυνῶ*-hoz tartozik a bal oldali lapszél két bejegyzése:

Ἀ΄ ἐνισχύσω· |

Σ΄ θρασυνῶ.

Dindorf szövege (125,1 sk.) csak a központozásban tér el a vatikáni kézirattól:

ἐγὼ δὲ σκληρυνῶ τὴν καρδίαν αὐτοῦ, καὶ οὐ μὴ ἐξαποστείλῃ τὸν λαόν.

Az *app. crit.*-ban – ugyan DuCange nyomán ismét csak A betűkkel jelölve, de – szerepel a két változat: „1. *σκληρυνῶ*] ᾿Α. ἐνισχύσω. ᾿Α. θρασύνω m. P. *ibid.* αὐτοῦ τὴν καρδίαν P.” Field

szerint nemcsak Aquila, hanem Theodotión is ἐνισχύσω-val adta vissza a héber eredetit: „Ο΄ σκληρυνῶ. ᾿Α. Θ. ἐνισχύσω. Σ. θρασυνῶ (sic)”.³³⁶

8. Marg. ad f. 53^v ll. 8-9 in c. Vat. Gr. 1941 ad Exod. 4,23

Az 53. verso 8-9. sorában olvasható

σὺ δὲ οὐκ ἠβούλου ἐξα|ποστεῖλαι αὐτόν·

idézet (Exod. 4,23) οὐκ ἠβούλου kifejezéséhez tartozik a lapszélien Aquila és Symmachos eltérő fordítása egymás alatt:

Α΄ ἀνένευσας; |

Σ΄ ἠπήθησας:

Dindorf a szövegen nem változtatott (125,4), de az *app. crit.*-ban a párizsi kiadást tekintette alapnak; a vatikáni kéziratból csak a DuCangtól eltérő lapszéli bejegyzést említette: „4. ἠβούλου P, ἠπήθησας m. V, ᾿Α. ἀνένευσας. Συ. ἠπειθήσας m. P. ibid. αὐτοὺς P.).³³⁷ Bár létezik más LXX-olvasat is (Ο΄ εἰ μὲν οὖν μὴ βούλει)³³⁸, a vatikáni kézirat szövege (σὺ δὲ οὐκ ἠβούλου) is a LXX egyik kéziratából származik (*Alia exempl.* σὺ δὲ οὐκ ἔβούλου), csak az *augmentum syllabicum* a vatikáni kéziratban nem ε, hanem η. A Symmachos által használt igealak pedig csak az ejtést tükröző írásmód (itacisztikus hiba) miatt áll a vatikáni kódexben ἠπήθησας formában, hiszen az ἠπειθήσας más kéziratban előfordul.

9. Marg. ad f. 53^v l. 11 in c. Vat. Gr. 1941 ad Exod. 4,24

Az 53. verso 11. sorában olvasható

συνήντησεν αὐτῷ ἄγγελος κυρίου)

idézetben (Exod. 4,24) a κυρίου (rövidítve: κυ, felülvonással) szó után látható jel a bal oldali lapszélien megismételve hívja fel a figyelmet arra, hogy a κυριος szó helyett mindhárom 2. századi fordítónál a θεός szó szerepelt:

Α΄ Σ΄ Θ΄ θεός; (rövidítve: ΘΣ, felülvonással).

A bonni kiadásban (125,6) ugyanez a szöveg áll (συνήντησεν αὐτῷ ἄγγελος κυρίου), de az *app. crit.*-ban Dindorf nem utal az ettől eltérő fordítói megoldásokra. Field megjegyzi, hogy a LXX-ban ἄγγελος κυρίου (máshol ἄγγελος) olvasható, de szerinte csak Aquila írt θεός-t,

³³⁶ FIELD 1875 87.

³³⁷ DuCange 1688-as párizsi párizsi kiadásában (és 1729-es újrakiadásában is) rossz helyen szerepelnek a lapszéli bejegyzések.

³³⁸ FIELD 1875 87.

Symmachos és Theodotiön pedig κύριος-t.³³⁹ A jegyzet tanúsága szerint: „*Nobil., Cod. 127, Syro-hex. Cod. X: Ἄ. ὁ θεός (sic Montef. et collatio vetusta Bodl.; sed Holmesius ex eodem codice affert: Ἄ. οἱ θεοί). Σ. Θ. κύριος. Οἱ ἄγγελος; cum scholio in imo paginae: θέλων ὁ ἄγγελος ἐζήτει ἀνελεῖν Μωυσήν. εἴ τις κατὰ μὲν τὸν Ἄ. θεὸς ἦν, κατὰ δὲ Σ. καὶ Θ. κς (felülvonással) κω (sic).*”³⁴⁰

10. Marg. ad f. 53^v ll. 12-14 in c. Vat. Gr. 1941 ad Exod. 4,25

Az 53. verso 12-14. sorában olvasható

καὶ λαβοῦσα σεπφώρα ψῆφον πετρίνην περιέτεμεν τὴν ἀκροβυστίαν τοῦ | υἱοῦ αὐτῆς

idézetben (Exod. 4,25) a ψῆφον fölötti jel utal a bal oldali lapszélre, ahol láthatjuk, hogy Aquila, Symmachos és Theodotion milyen szót használt a kódarabra:

Ἄ' πετρον.

Σ' ψηφον πετρινην

Θ' ἀκρότομον:

Dindorfnál nincs lényeges eltérés (125,7 sk.) :

καὶ λαβοῦσα Σεπφώρα ψῆφον πετρίνην περιέτεμε τὴν ἀκροβυστίαν τοῦ υἱοῦ αὐτῆς, az *app. crit.*-ban pedig – DuCange nyomán – mindhárom lapszéli bejegyzés szerepel: „7. Ἄ. πετρον. Σ. ψηφον πετρινην. Θ. ἀκρότομον m. P.” Látható, hogy a Húsvéti krónika szövegében ezúttal Symmachos szava van; a LXX-ban csak ψῆφον, a Cod. VII kézirat lapszélén egy második kéz kiegészítései: μάχαιραν; ξίφος ἰδάνι (sic).³⁴¹ „*Codd. 85, 127 (cum τρίνην pro πετρίνην). Nobil. affert tantum: Ἄ. πέτραν (sic).*”³⁴²

11. Marg. ad f. 54^r ll. 8-10 in c. Vat. Gr. 1941 ad Exod. 5,4

Az 54. recto 8–10. sorában olvasható

καὶ εἶπεν αὐτοῖς ὁ βασιλεὺς αἰγύπτου | μωϋσῆ καὶ ἀαρῶν· διαστρέφετε τὸν λαὸν ἀπὸ | τῶν ἔργων·

idézetből (Exod. 5,4) a διαστρέφετε helyett mindhárom fordításban más szó szerepel, ahogy azt a bal oldali lapszél bejegyzéséből is láthatjuk:

³³⁹ FIELD 1875 87.

³⁴⁰ FIELD 1875 87. n. 36.

³⁴¹ FIELD 1875 87. n. 37.

³⁴² FIELD 1875 87. n. 38.

Α' αποπεταζετε·

Σ' αποστρεφετε:

Θ' διασκεδαζετε:

Dindorf némiképp módosította a mondatot (126,10 sk.):

καὶ εἶπεν αὐτοῖς ὁ βασιλεὺς Αἰγύπτου, Ἴνατί,

Μωϋσῆ καὶ Ἀαρών, διαστρέφετε τὸν λαὸν ἀπὸ τῶν ἔργων;

s ezt nyomon követhetjük az *app. crit.*-ban is: „11. ἰνατί om. V. *ibid.* διαστρέφετε] ἸΑ. αποπεταζετε. Σ. ἀποστρέφετε. Θ. διασκεδαζετε m. P.” A szöveg LXX igealakváltozatát hozza. Symmachosnál azonban Field szerint valójában ἀποτρέπετε állt.³⁴³ „*Codd. X, 85, 127. Pro ἀποτρέπετε Montef. e Chronico Alex. ἀποστρέφετε inutiliter correxit. Ad Aquilam cf. Hex. ad Exod. xxxii. 25. Deut. xxxii. 42.*”

12. Marg. ad f. 54^r l. 16 in c. Vat. Gr. 1941 ad Exod. 5,21

Az 54. *recto* 16. sorában kezdődő négy soros

ἐφείδοι ὁ θεὸς ὑμᾶς καὶ κρίναι· ὅτι ἐβδέξατε τὴν | ὁσμὴν ἡμῶν ἐναντίον φαραῶ καὶ ἐναντίον τῶν | θεραπόντων αὐτοῦ, δοῦναι ῥομφαίαν εἰς τὰς | χεῖρας αὐτοῦ ἀποκτεῖναι ἡμᾶς·

mondatban (Exod. 5,21³⁴⁴) nincs külön jelölve, de valószínűleg az ἐβδέξατε-ra vonatkozik a 17. sor mellett a jobb oldali lapszélen lévő bejegyzés:

Α' Σ' εσαπρισατε:

A kiadásban (126,17–127,1) ἐβδελύξατε szerepel a szövegben:

Ἐφίδοι ὁ θεὸς ὑμᾶς καὶ κρίναι, ὅτι ἐβδελύξατε τὴν ὁσμὴν ἡμῶν ἐναντίον Φαραῶ καὶ ἐναντίον τῶν θεραπόντων αὐτοῦ, δοῦναι ῥομφαίαν εἰς τὰς χεῖρας αὐτοῦ ἀποκτεῖναι ἡμᾶς.

Dindorf *app. crit.*-a annyit mond, hogy a vatikáni kéziratban ἐβδέξατε állt; Aquila és Symmachos fordítását jelen esetben nem említi, ahogy Ducange sem, aki valószínűleg azért nem tüntette fel őket, mert az adott szakaszhoz más lapszéli bejegyzést fűzött, és nem maradt helye. A LXX szövege valóban ἐβδελύξατε-t tartalmaz, vélhetően másolói tévesztés eredményeként került ἐβδέξατε a Húsvéti krónika szövegébe. Aquila és Symmachos javaslatához: „*Ed. Rom. et MSS. Regii, qui [posteriores] nomen interpretum omittunt.* –

³⁴³ FIELD 1875 88.

³⁴⁴ Rahlfsnál: 5,21; Mercatinál: Ex. V 16.

Montef. Mox ad τὴν ὀσμὴν Cod. VII in marg. manu 2da: τὴν μυρω [az ω fölött egy Δ-val] (sic).³⁴⁵

13. Marg. ad f. 54^v l. 24 in c. Vat. Gr. 1941 ad Exod. 6,12

Az 54. verso 24. sorában olvasható Mózes válasza (Exod. 6,12):

ἐγὼ δὲ ἄλογος εἰμί·

Az ἄλογος εἰμί-hez a bal oldali lapszélien három fordítási lehetőség van feltüntetve:

Α' ἄλογος χεῖλεσιν.

Σ' οὐκ εἰμι καθαρὸς τῷ φθεγματι·

Θ' ἀπερίτμητος τοῖς χεῖλεσιν·

Dindorf a szövegen nem változtat (128,10), a három változatot az *app. crit.*-ban közli, DuCange nyomán a hiányzó hangsúlyjelekkel kipótolva, kiegészítve a párizsi kiadás lapszélien látható utalással a LXX-ra:

10. ib. ἄλογος. Α. ἄλογος χεῖλεσιν. Σ. οὐκ εἰμι καθαρὸς τῷ φθέγματι.

Θ. ἀπερίτμητος τοῖς χεῖλεσιν. LXX. m. P.

A LXX ἄλογός εἰμι változatot hoz. Aquilánál Field szerint ἀκρόβυστος χεῖλεσι állt („*Nobil. In. Cod. VII, deleto ἄλογος, subscripsit manus 2da: ἀκρόβυστος ἐν χεῖλεσιν. Cf. ad v. 30.*”³⁴⁶). Theodotion fordítása felel meg legjobban a héber eredetinek:

„Ὁ Ἑβραῖος· ἐγὼ δὲ ἀπερίτμητος τοῖς χεῖλεσίν εἰμι.”³⁴⁷

14. Marg. ad f. 56^v ll. 7-8 in c. Vat. Gr. 1941 ad Exod. 8,10

Az 56. verso 7-8. sorában (Exod. 8,10³⁴⁸) az Egyiptomot az Úr második csapásaként elárasztó békák pusztulása után ez olvasható:

καὶ συνήγαγον αὐτοὺς θημωνίας· θημωνίας· καὶ ἐπώξεσεν ἡ γῆ.

Bár a kéziratban nincs jelölve, valószínűleg a θημωνίας helyett állt Aquilánál és Symmachosnál a lapszélien olvasható κόρους szó:

Α' κόρους·

Σ' κόρους·

³⁴⁵ FIELD 1875 89. n. 16.

³⁴⁶ FIELD 1875 90. n. 11.

³⁴⁷ FIELD 1876 90.

³⁴⁸ Rahlfsnál: 8,10; Mercatinál: Ex. VIII 14. (Fieldnél: 8,14 (10))

Dindorfnál (132,9 sk.): καὶ συνήγαγον αὐτοὺς θημωνίας θημωνίας, καὶ ἐπώξεσεν ἡ γῆ), annak ellenére, hogy DuCangenál a szövegben csak egyszer fordul elő a θημωνίας szó, és a jobb oldali lapszéli olvasható, hogy „Al. θημωνίας.” Dindorf ezt megemlíti az *app. crit.*-ban, a két lapszéli bejegyzést pedig – akárcsak DuCange – összevonja: „9. θημωνίας] Al. θημωνίας. ᾿Α. Σ. κόρους m. P.” A LXX-ban θημωνίας θημωνίας-t olvashatunk, de Aquila és Symmachos κόρους κόρους fordítása mellett („*Cod. Basil. [necnon Cod. 108] lectionem κόρους κόρους uni Aquilae tribuit; Chronicon autem Alex. p. 71 Aquilae et Symmacho.*” – *Montef. Holmesii amanuensis e Cod. 85 exscripsit: „θημωνίας θημωνίας. In marg. vero: κόρους κόρους;” e Cod. 64 autem: „ους κόρους. Praeterea ad συνήγαγον Cod. 57 in marg. habet: συνέχωσαν κόρους. κόρους ἀνάπνευσις, ἄνεσις (sic). Cf. Hex. ad Ezech. xlv. 13. Hos. iii.2.*”³⁴⁹) más változatok is előfordulnak: „*Aliter: ᾿Α. σωροὺς σωρούς. Aliter: ᾿Α. Σ. ... Θ. ὡς οἱ Ο΄.*” A σωροὺς σωρούς-hoz: „*Cod. X. Ad θημωνίας (sic) in priore loco Cod. VII in marg. manu 2da: σωρούς.*”³⁵⁰

15. Marg. ad f. 56^v ll. 9-11 in c. Vat. Gr. 1941 ad Exod. 8,11

Az 56. verso 9–11. sorához

εἰδὼν δὲ φαραῶ ὅτι γέγονεν ἀνάψυξις· ἐβαρύνθη ἡ καρδία αὐτοῦ. καὶ οὐκ εἰσήκουσεν αὐτῶν καθάπερ ἐλάλησεν κύριος· (Exod. 8,11³⁵¹)

tartozó bejegyzés a bal oldali lapszélien:

Σ΄ ἄνεσις:

Ez, bár a kéziratban nincs külön megjelölve, Symmachosnál az ἀνάψυξις helyett áll. DuCange valószínűleg elnézte a kódex kerek nagy *σ*igmáját, s mivel közvetlenül fölötte volt az előző Symmachos-olvasat (lásd fent: **14.**), ezt már Theodotión megoldásának vélve nagy *thétával* rövidítette a nevet. Ezt vette át Dindorf is: 10. ἀνάψυξις] Θ. ἄνεσις m. P. az *app. crit.*-ban, akinek szövege (132,10 sk.) egyébként:

ἰδὼν δὲ Φαραῶ ὅτι γέγονεν ἀνάψυξις, ἐβαρύνθη ἡ καρδία αὐτοῦ, καὶ οὐκ εἰσήκουσεν αὐτῶν, καθάπερ ἐλάλησεν κύριος. Field megjegyzi, hogy Aquila sem a LXX fordítását (ἀνάψυξις) követte, amikor ἀνάπνευσις-t írt.³⁵²

³⁴⁹ FIELD 93. n. 16.

³⁵⁰ FIELD 93. n. 17.

³⁵¹ Mercatinál Ex. VIII 15 szerepel. (Fieldnél 15 (11))

³⁵² Field 1875 94.

16. Marg. ad f. 94^r l. 29 – 94^v l. 2 in c. Vat. Gr. 1941 ad Dan. 1,3

A 94. *recto* 29. sorában kezdődő és a 94. *verso*n folytatódó

καὶ εἶπεν ὁ βασιλεὺς ἀσφανεῖς τῷ ἀρχιευνούχῳ | αὐτοῦ· εἰσαγαγεῖν ἀπὸ τῶν υἱῶν
τῆς αἰχμαλωσίας || Ἰσραὴλ· καὶ ἀπὸ τοῦ σπέρματος τῆς βασιλείας· καὶ | ἀπὸ τῶν
φορθομμεῖν νεανίσκους

mondattól (Dan. 1,3) a 94. *verso* 2. sorában lévő φορθομμεῖν-hez kivételesen fordított
sorrendben olvasható egymás alatt Theodotión és Symmachos megoldása:

Θ^ε ἐπιλέκτ(ων): |

Σ^χ Παρθυαιων:

Dindorf kiadásában a szavak szintjén nincs különösebb eltérés:

καὶ εἶπεν ὁ βασιλεὺς Ἀσφανεῖς τῷ ἀρχιευνούχῳ αὐτοῦ εἰσαγαγεῖν ἀπὸ τῶν υἱῶν
τῆς αἰχμαλωσίας Ἰσραὴλ καὶ ἀπὸ τοῦ σπέρματος τῆς βασιλείας καὶ ἀπὸ τῶν
φορθομμεῖν νεανίσκους.

Dindorf a kéziratban olvasható eltérő fordítói megoldásokat nem közli; az *app. crit.*-ban jelzi,
DuCange és Rader hogyan próbálta javítani a helyet: 3. φορθομαιεῖν P, φορτομμῖν m. P.,
φαρθμμεῖν m. R.

17. Marg. ad f. 99^r ll. 5-7 in c. Vat. Gr. 1941 ad Dan. 2,46

A 99. *recto* 5–7. sorában olvasható

τότε ὁ βασιλεὺς ναβουχοδονόσορ ἔπεσεν | ἐπὶ πρόσωπον· καὶ τῷ δαυιὴλ
προσεκύνησεν· καὶ | μαναὰ καὶ εὐωδῖαν εἶπεν σπεῖσαι αὐτῷ·

idézetben (Dan. 2,46) a μαναὰ fölötti jel figyelmeztet a jobb oldali lapszéli bejegyzésre:

Σ' θυσίας

σπονδας.

Dindorf (237,19-21) nem változtatott a vatikáni kézirat szövegén:

Τότε ὁ βασιλεὺς Ναβουχοδονόσορ ἔπεσεν ἐπὶ πρόσωπον, καὶ τῷ Δαυιὴλ
προσεκύνησε, καὶ μαναὰ καὶ εὐωδῖαν εἶπε σπεῖσαι αὐτῷ,

és az *app. crit.*-ban sem jelölte, hogy lenne más lehetőség is. DuCange az adott sorban az
εὐωδῖαν-t csillagozta meg, s a jobb oldali lapszélre εὐωδῖας-t írt. Nem tudni, vajon a másoló
tudatában volt-e annak, hogy a betűjelzet mindkét szóra vonatkozik, vagy egyszerűen
elfelejtette a betűjelet a második szó (σπονδας) előtt. Mercati az első feltevés felé hajlik,

mivel itt a LXX-ban θυσίας καὶ σπονδάς van. Symmachosnál, aki a szír Hexaplát követte, καὶ δῶρα καὶ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ szerepelt.

18. Marg. ad f. 110^r ll. 6-10 in c. Vat. Gr. 1941 ad Dan. 14,36

A 110. *recto* 6-10. sorában olvasható

καὶ ἐπελάβετο | ὁ ἄγγελος κυρίου τῆς κορυφῆς αὐτοῦ· καὶ βαστάσας τῆς κόμης τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ, ἔθηκεν αὐτὸν εἰς βαβυλῶνα | ἐπάνω τοῦ λάκκου ἐν τῷ ροίζῳ τοῦ πνεύματος αὐτοῦ.

idézetben (Dan. 14,36) az ἐν τῷ ροίζῳ helyett a jobb oldali lapszéli bejegyzés betűjelzet nélkül, unciális betűkkel, mint a többi Hexapla-olvasatokban:

ἐν τη σφοδρότητι:

Dindorf megmaradt az ἐν τῷ ροίζῳ mellett (263,6 sk.); az *app. crit.*-ban nem említi a helyet:

καὶ ἐπελάβετο ὁ ἄγγελος κυρίου τῆς κορυφῆς αὐτοῦ, καὶ βαστάσας τῆς κόμης τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ ἔθηκεν αὐτὸν εἰς Βαβυλῶνα ἐπάνω τοῦ λάκκου ἐν τῷ ροίζῳ τοῦ πνεύματος αὐτοῦ.

19. Marg. ad f. 106^r ll. 7-15 in c. Vat. Gr. 1941 ad Ier. 52,18

A 106. *recto* 7-15. soraiban (Ier. 52,18³⁵³) a jeruzsálemi templomból elhurcolt bronz tárgyak felsorolása következik:

καὶ τοὺς ποδιστήρας· καὶ τοὺς | ἀναληπτήρας· καὶ τὰ ψαλτήρια. τὴν στεφάνην | καὶ τὰς φιάλας· καὶ τὰς κρεάγρας· καὶ πάντα σκεύη | τὰ χαλκᾶ, ἐν οἷς ἐλειτούργουν ἐν αὐτοῖς· καὶ τὰς | ὑδρίας· καὶ σαπφῶθ· καὶ τὰ μασμαιρώθ· | καὶ τοὺς ὑποχυτήρας καὶ τὰς λυχνίας καὶ τὰ | ἄμμασρακῶθ· καὶ τὰς θυίσκας καὶ τοὺς | κυάθους· ἃ ἦν χρυσᾶ· καὶ ἃ ἦν ἀργυρᾶ ἔλαβεν ὁ ἀρχιερέμαγειρος·

A jobb oldali lapszéli bejegyzés szerint a Hexapla többi fordításában több tárgy másképpen szerepelt: a 11. sorban a σαπφῶθ fölötti jelhez a lapszélen A^K φιαλας: tartozik. A μασμαιρώθ-hoz Σ^χ Θ^Δ θυμηατρια (a τ a sor fölött, az első α fölé írva). A 12. sor ὑποχυτήρας szavának a lapszélen A^K λεβητας felel meg, a 13. sor ἄμμασρακῶθ szava helyett pedig Symmachos fordítása Σ^χ σπονδεια: volt. A bonni kiadás (253,18–254,2) a vatikáni kézirat szövegét követi:

³⁵³ Rahlfsnál 52,18; Mercatinál Ier. 52,10.

καὶ τοὺς ποδιστῆρας καὶ τοὺς ἀναληπτῆρας καὶ τὰ ψαλτήρια καὶ τὴν στεφάνην καὶ τὰς φιάλας καὶ τὰς κρεάγρας καὶ πάντα σκεύη τὰ χαλκᾶ, ἐν οἷς ἐλειτούργουν ἐν αὐτοῖς, καὶ τὰς ὑδρίας καὶ σαπφῶθ καὶ τὰ μασμαιρῶθ καὶ τοὺς ὑποχυτῆρας καὶ τὰς λυχνίας καὶ τὰ ἀμμασρακῶθ καὶ τὰς θύiskas καὶ τοὺς κυάθους, ἃ ἦν χρυσᾶ καὶ ἃ ἦν ἀργυρᾶ, ἔλαβεν ὁ ἀρχιερέμαγειρος

A *app. crit.*-ban Dindorf nem hozza a lapszélén lévő fordításokat. Csak annyit jegyez meg, hogy DuCange-nál ἀμμασρακῶθ helyett ἀμμαστρακῶθ áll, a lapszéλι bejegyzésben pedig λέβητας olvasható.

A fent összegyűjtött és ellenőrzött 19 lapszéλι bejegyzésen kívül a vatikáni kéziratban nem találunk több ilyen jellegű marginálist. Joggal tehetjük tehát fel a kérdést, hogy ezeken a helyeken miért szerepelnek az eltérő olvasatok. Mercati véleménye szerint a bejegyzések nagy valószínűséggel a LXX egyik olyan kéziratából származtak, mely a LXX kevésbé érthető helyeihez tartalmazott összegyűjtött anyagot, egy *florilegiumot* azon változatokból, melyek a Hexaplaból vagy a Tetraplaból ki lettek törölve. Nem lehet természetesen kizárni, hogy a bejegyzések készítője egy ilyen válogatásból dolgozott. Ennek ellenére úgy gondoljuk, érdemes az egyes bejegyzéseket még tüzetesebb vizsgálatnak is alávetni, a kutatásba pedig bevonni az adott olvasatokat tartalmazó kódexek vizsgálatát is, mert ennek segítségével a Húsvéti krónikához felhasznált források felderítésében is előbbre juthatunk, feltárva azt, hogy milyen Biblia-kéziratok állhattak a Húsvéti krónika összeállítójának rendelkezésére a hetedik században.

4. 4. A Húsvéti krónika hangtani, helyesírási, alaktani és szóképzéstani jelenségei

Nemcsak a történelem és az irodalomtörténet, hanem a nyelvtörténet számára is izgalmas szövegcsoporthoz tartoznak a bizánci krónikák. Psaltes úttörő munkájában vázolta fel ezen krónikák nyelvét: *Grammatik der byzantinischen Chroniken*. (Forschungen zur griechischen und lateinischen Grammatik 2. Göttingen 1913), melyben minden olyan hangtani, alaktani és szóképzéstani jelenségre kitért, ahol a bizánci krónikák nyelve eltér az attikaitól. Psaltes munkája alkalmas kiindulópontnak tűnik a Húsvéti krónika nyelvi leírásához is. Az áttekintés során használt számok ([1] [5] etc.) a Psaltes által leírt nyelvi jelenségekre utalnak, a Húsvéti krónikából vett példákra Dindorf kiadásának lap- és sorszámaival hivatkozunk (eltérő olvasatnál az ottani *siglával*). Ellenőriztük, és ahol kellett, javítottuk Psaltes hivatkozásait; ahol az adott nyelvi jelenségre nem hozott példát, ott magunk kerestünk példát a Húsvéti krónikából.

Hangtani (/Helyesírási) jelenségek: magánhangzók

[1] $\alpha > \epsilon$: 181,16: τεσσαράκοντα.

[5] $\text{Ión } \eta$ (α helyett): 595,14: ἀρχιητρός.

[8] Aphairesis, például ἀσφαλίζω > σφαλίζω (624,13: ἐσφαλίσθη).

[11] $\epsilon > \alpha$, például: καλάνδαι (*Kalendae* 563, 5: καλανδαῖς; 565,7; 570,4; 570,14.

[13-5] Latin eredetű szavakban (két vagy több msh. előtti rövid) $e > \iota$ (/η): 731,6: ἀδιστράτων (*dextrariis*); (mgh. előtti rövid) $e > \epsilon\iota / \iota$: 629,2: ὄρια (*horrea*); (két msh. előtti hosszú) $e > \epsilon$ (/αι): 540,3: κελλαρικά. Az *-ensis* végű melléknevekből (néhány kivételtől eltekintve) $-ήσιος$ (/ίσιος): 569, 13: Χαλκηδονησίας.

[20] $\epsilon > \iota$: 24,1: τεσσαρισκαιδεκάτην; 5,3; 6,17: τεσσαρισκαιδεκαταία. A *Thesaurusban* ezek *s.vv.* τέσσαρες, τεσσαρεσκαιδέκατος *forma novicia*-ként szerepelnek. $\epsilon > \omicron$: 53,3: Κόρσυρα.

[21-3] ε eltűnése szó elején: σκούλκα (724,8; 730,12) (< *exculcare*; DuCange s.v. σκούλκα > κούλκα), és szóban (*nem* a Kretschmer-törvény miatt): 577,2: ἄσπρος (*asper*); mgh. előtt: 579,15: λαυρῶτον (*laureatum*; ez összevonás is lehet, de lásd [124]).

[24-5] ι > ε: 46,14: Βρετανοί (48,2: Βρεττανοί); 465,17: Δομετιανός; 566,5: ἐξερκέτου; 549,18: Καπετωλίνου; 204,9: Καπετώλιον; 205,18: Κερκέσιον (*circenses*); 544,21: πυλεῶνας; 720,3: προμαχεώνων; 500,12: παπυλεῶνας; 595,2: ῥεγεῶνες.

[27] ι > ε görög szavakban: 603,17: φορέσας; 562,2: πονέσας; 183,4: χολέσας; 129,20: ἐποζέσει (130,10: ἐπώζεσεν).

[29] ι > ο: 38,10: ἄρνησοθεΐας (mint *primipilarius* > πριμοπιλάριος).

[30] ι > ου: 69,15: κουβουκλείφ (*cub(i)culo*).

[31] ι eltűnése szó elején: 48,14: [Σπανογαλλία/] Σπανία ἢ μεγάλη; 48,5: Σπανοί.

[36] ο > α in ἄποτε: 209,15; 551,17 (talán *per analogiam* ἀφ' ὅτου, ἀπὸ τότε).

[39] ο > ου: 713,11: κιβούρια. (Másoknál κουμερκεύειν, de 721,7: κομμερκιάριος).

[43-6] ο eltűnése szóban: 621,16: Βηλίσάρις (Βελισάριος P; Psaltes: Βελισσάρις); 696,12: Ἐλπίδις (Ἐλπίδιος P); 696,9: Πατρικός (Πατρίκιος P); 700,14: Φῶτις (Φώτιος P); 571,9: Συνέσις (Συνέσιος P); 610,17: Ἀμάντις. Sg. A.: 596,19: Ἄρδαβούριον καὶ Πατρίκιν (Ἄρδαβάριν καὶ Πατρίκιον P); 262,10: μανιάκην; 400,27: ῥενδάκιν; 610,16: Αμάντιν; de 620,9: Καλοπόδιος (jóllehet ragadvány név ez is).

[51] ου > ο: 354,4: τριουμβιράτωρ; 354, 10: τριουμβιρατορίας (τριουμβρατορίας V δικτατορίας P).

[55-6] αυ > α(β): 597,17: τὰ λάβρατα, 309,11: Ἄροῦγκος; 693,16: διαφαιούσης.

[57] ου mgh. előtt: 549,18: οὐϊκαρίου, de 626,21: βίνδιξ is.

[58-9] ου kiesése msh-k között: 19,20: ἐν τάβλαις, de 734,9: ταβουλάριον.

[60] υ > ου: 348,10: Φούσκωνος.

[61] Új -eos-négű melléknév: 217,18: ρούσαια; talán 614,6: ρουσαια is.

[63] 701,9: ταξεώτης.

[64] Elmaradt hangkivetés: 207,21: τετραῖπποις; 608,15: Ἐξαίππιου; 489,8: τετραούγκιον.

Hangtani (/Helyesírási) jelenségek: mássalhangzók

[65] κ > χ: 571,7: καρῶχα (*carruca*); de 572,21: βουριχαλίους (*buric(h)is*).

[66] κ > γ: például γογγιάριον (κογκιάριον *congiarium* helyett): 218,16: κογγιάριον.

[67] κ > (τ)σ: 49,2; 53,3: Κόρσυρα (< Κόρκυρα; másoknál: Κόρσουρα).

[68-9] π > ν: CP II 142: νομαρίτης (= νομαρείτης). π > τ: 719,22: πετραρίας. π > φ csak ebben: φενόλης (*paenula*), 574,22: πενόλιον (πενώλιον PV).

[70] τ > τσ latin szavakban: 209,4: Βενετζίαν.

[81] κιστέρνα (593,7), másoknál általában κινστέρνα (*cisterna*).

[83-4] 625,3; 628,9; 730,14: ἀδσηκρήτις (= ἀσηκρήτις): talán *ad* előljárószót vélelmezve „javított” a másoló. A δ kinyílására: 706,11: Χοσδρόην (Χοσρόην P) 706, 22: Χοσρόην (lásd Ἔσ(δ)ρας in LXX).

[94] ντ > νδ: 134,11: ἐνδόσθια (ἐνδοσθίους); 596,20: ἐν κομβένδω, de 79,19: μαντία. [102] *excu-* > ἐξοκου- *vel* κ/σ kiesése, de 584,8: ἐξσκουσεῦσαι (másoknál: ἐξσκουβίτωρ).

[103] σ kiesése κστρ (ξτρ)-ból: 731,6: ἀδιστράτων (*dextrariis*), de 20,14: βισέξτου.

[104] *nasalis-metathesis*: τουβίγκας > τούμβικας; de 623,21: τοῦ βίγκας (*tu vincas*).

Helyesírás

[105] A hehezet általában jó; 601,10: οὐκ ὑπήνητησε (οὐχ ὑπ- Dindorf οὐχ ἦπ- P οὐκ ὑπ- V); 119,12: ἐφεῖδεν (ἐπίδεν P).

[107-16] Itacizmus: a kéziratokban kell felülvizsgálni, hogy vannak-e szabályszerűségek a tévesztésekben, mert a normalizált helyesírású kiadások nem hozzák az itacisztikus hibákat.

[114-6] *Idus* másoknál általában εἰδοί; 504,10; 541,13: ἰδῶν. *Horreum* másoknál általában ὠρεῖον; 629,2: ὄρια. 354,10: τριουμβρατορίας (τριουμβυρατορίας V δικτατορίας P). υ/οι: 354,4: τριουμβιράτωρ; 354,10: τριουμβρατορίας (τριουμβυρατορίας V δικτατορίας P); 543,20: μηνὶ αὐδυναίῳ.

[117-8] αι/ε, ε/αι: 217,8: ρούσαια; 614,6: ρουσαῖα, de 79,20: ρούσεα. Az -αῖος suffixum hatására: ρουσαῖον (σηθαῖον), másutt tévesztés: 78,15: ἐωριζόμενος.

[119-20] ο/ω, ω/ο: 695,9: κουρατόρων; 354,10: τριουμβρατορίας; 501,17: σενιώρων; 718,20: ἀρμαστατιῶνος; 500,12: παπυλεῶνα. Latin szavakban: 540,2: ἀννώνας (másoknál ἄνόνα); 721,7: κομμερκιάριος (másoknál κομέρκια); 629,2: ὄρια (másoknál ὠρεῖον); 574,22: πενόλιον (másoknál φελώνιον *paenula*).

[124] αυ/αβ: 597,17 τὰ λαβρᾶτα (*laurata*; másutt λαυράτα, λαυράς)

[125-30] Kettőzés: 721,7: κομμερκιάριος; 540,2 sk.: ἀννώνας; 624,2: μίσσος; 510,8: παραφωσεύσαντες (παραφωδεύ- R παραφοδεύ- mR παραφωσσεύ- m RP).

[133] -xc- > ξκ, κσκ, ξσκ: 20,14: τοῦ βισέξτου.

[136] Hangsúly: 571,7: ἡ καροῦχα, másoknál τὴν καρούχαν.

Névszóragozás

- [142] *Augusta(m)*: Ἀύγουστα(ν) (580,5; 559,6; 579,14).
- [143] Az idegen szavak ragozására nincs szabály: 569,13: τῆς Χαλκηδονησίας σκάλας; 588,2: μετὰ Οὐννας; 546,17: κανδήλας.
- [145-6] Az α-tönűek Pl. G./D. hangsúlya változó.
- [147] Az o-tönűek hangsúlyozása változó: 208,9 σπατία (*spatia*, másoknál σπάτια); 48,5: Σπανοί (másoknál τῶν Σπάνων).
- [150] A msh-tönűek Sg. A-a általában -ν is, de a krónikákban ritka: 538,8: πένην.
- [151] Ἔρης A.: 68,3: Ἔρεα; *per analogiam* Ἔρεα / Ἡρακλέα 633,3: Εὐτυχέα.
- [152] 624,1: Ἐπιορκεῖς, σγαύδαρι < (σ)γαύδαρις.
- [153] 76,7; 11: τῆς Ἰώ; 76,21: τῆς Τυρώ; 185,10: Ἱεριχώ.
- [154] 3,11; 73,15: γήρους; 93,17; 504,15: γήρει.
- [155] 186,18: τὸ εὐθές.
- [156] 47,19: Ἀμαζονεῖς (Ἀμαζωνεῖς P), cf. 17,3: τῶν Νικαέων (ἐπὶ τῆς Νικαέων Dindorf ἐπὶ τῆς Νικαέων, ἐν Νικαία P).
- [157] 593,14: φύλεων; 503,3: τοῖς Γήπεσιν; 208,15: τέτρασι στοιχείοις.
- [158] 210,4: βρούτιδας.
- [159-60] Nincs ragozva 678,15: πλείω; 440,10: κρείττω (κρείττων Dindorf κρείττω V); 452,1: βελτίω (βελτίων Dindorf βελτίω V).
- [161-8] Idioclita: idegen névben: 595,3: ἁγίου Μαμᾶ. Az -ᾶς/ας-végű összevont (idegen) (fő)névben: 732,15: βαρισμάνας; 604,2: Ἰουστασᾶς; 696,10: Τζίττας. *Per analogiam* az -ης/υς/ις-végűek is: 538,5 τῷ Σάπωρι; 543,21: τοῦ Μάρι (Μάρι, Ἀκακίου Dindorf Μάρι Ἀκακίου DuCange Μαριακεσίου PV); 266,17: ἐν τῷ Τίγρι; 694,8: ὁ Λάρδυσ (Λάρδης P). Gyakoribb az -ην/ιν A.: 610,16: Ἀμάντιν; 596,19: Πατρίκιν.
- [170-1] Ragozhatatlan τις ἄδσηκρήτις (625,3 ἄσηκρήτοις P); 628,9: τοῦ ἄδσηκρήτις (ἄσηκρήτοις P); 730,14: τινος ἄδσηκρήτις.
- [173-7] Főnévragozás: 208,9; 558,5: τὴν σφενδόνα; 5,11: τοὺς ἄλῶνας; 14,10 ἐπὶ κεράτων μονοκέρωτος; 28,17: παντοδαπέσιν; 77,20: Γόρτυναν; 70,3: τῆς Γοργόνης. A τετράδη (τετάρτη *szērda* helyett): 16,13: ἢ τετράδι ἢ πέμπτη.
- [179-81] A latin a-tönűek az α-tönűek, az o-tönűek az o-tönűek szerint, az -er-végű o-tönűek általában -ρος-végűek (*asper* ἄσπρος), 577,21: ἄσπροτάτην.

[182-5] A msh-tönvéek: a -n-tönvéek (-tio, -tionis) ragozása: -τιῶνος (718,20: ἄρμαστατιῶνος) vagy -τίωνος, -τίονος, -τιόνος. A *legio, regio* mindig ω-val: 595,2: ῥεγεῶνες; 500,12: παπυλεῶνα is. Az -ale-végű semlegesek mindig: -άλιον (Pl. N./A. -alia > -άλια); 569,21: κυϊνκεννάλια. Az -ensis általában -ήσιος: 514,16: ὁ καστρήσιος. A *limes, -itis n.* λίμιτον / λιμιτόν, 77,9: λίμιτον. A *praesens* praίσειντον: 601,2: στρατηλάτης πραίσειντου (τὸν στρατηλάτην τοῦ πραίσειντου Dindorf); 208,20: πραίσειντον (Πραίσειντον Dindorf).

[186] A IV. declinatióba tartozók az o-tönvéek szerint is: 566,3: τοὺς κάσους; *processus* πρόκεσσον/πρόκενσον, 527,20: πρόκεσσα. A *porticus* másoknál általában πόρτηξ, -ηκος (talán νόρθηξ, -ηκος mintájára), de 621,19: μετὰ τοῦ πορτίκου.

[187] Melléknévragozás: háromvégűek -ος 3 az -οῦς, -ῆ, -οῦν helyett, 206,13: κυανόν.

[188] Az -ύς, -εῖα, -ύ végűek eltérései: 281,12: ἄτινά ἐστι τραχεῖα.

[189] Melléknév fokozás: 29,5: ἐξώτατον.

[191] A εἷς, μία, ἓν a τίς, τί határozatlan névmás helyett: 70,11: μία παρθένος.

[193] A τρεις-/τεσσαρεσκαδέκατος itt is: 24,1: τεσσαρισκαιδεκάτη (τεσσαρισκαιδεκάτην Dindorf τεσσαρεσ- P). Psaltes szerint a krónikákban fordulnak elő először ezek. 204,3: εἰκοστοτέταρτον (εἰκοστὸν τέταρτον P εἰκοστὸ τέταρτον V).

[193-4] Névmások: αὐτός = οὗτος. Az αὐτός névelővel (az *említett*) még atticistáknál is; 79,7: τὴν αὐτὴν βασιλικὴν ἐσθῆτα.

Igeragozás

[202] Nincs *augmentum*, különösen az összetett igékben, 570,9: ἀνοικοδομήθη, ha mégis, akkor előtag előtt: 360,1: ἐδιοίκουν.

[209] *Verba barytona* (-ω) Sg. 2. P. -σαι. 240,1: ἀμιλλάσαι (ἀμιλλᾶ σε P).

[210-4] Erős és gyenge Ao. keveredése: 596,7: περιέπεσα; 722,13: ἐξήλθαμεν; 731,8: συνείδαμεν; 622,21: ἔπεσαν; 537,19: ἐνέπεσαν; 732,16: ἔμαθαν; 724,12: ἔβαλαν; 715,20: ἀνῆλθαν; 551,13: ἀπῆλθαν; 608,6: κατῆλθαν. Mediumban is: 210,4: εἶλατο; 68,16: ἀφείλατο; 612,5: εἶλαντο. Lásd még 538,9: ἐξελάτω; 447,10: Ἐπέλθατε; 620,16: Ἐξέλθατε. Lásd még: 723,1: ἐπαρόντες; 624,1: ἔασε; 718,22 δέδωκαν; 6,15 ἔσχοσαν; 39,3: ἐγεννώσαν; 108,10: σὲ αἰνέσαισαν.

[216] Futurum: ἔχω + Inf.: 721,20 ἔχετε γενέσθαι (NB: 734,12: ἔχουσι διοικῆσαι = διωκῆσαι, s nem διοικήσουσι (διοικῆσαι Dindorf); de 95,10: αὐξανῶ is, jóllehet ritkán.

[219] Az (ἄγω >) ἦξα Ao. gyakori: 210,10: συνάξας.

- [223] Az -αινω, -αίρω νέgű igék Ao-a mindig -ανα, -αρα: 6,3 έξέφανε(/ν).
- [224] 150,16: κεκράξαντος.
- [225-9] Ao. P.: 571,7 έσύρη; 547,3: συνεφρύγησαν. Lásd még 605,4: εύλυτώθη; 240,5: συνψησθείς, 183,17: καταραθέντος; 535,7 άπεκτάνθη; 624,13: έσφαλίσθη.
- [231-2] Perf.: 181,21: άπεκτάγκει; 587,19 sk.: ήπληκευμένος (< άπληκεύω *aplico* 1)
- [233] A *verba contracta* (-άω / -έω) egységesülése (< Ao. -ησα): 537,6: ένίκουν.
- [238] Ao.: 429,19: έξβα.
- [239-40] A létige alakjai: 189,9; 197,10: ήμην; 86,6: έσο
- [244] Imp-tó képzés Ao-tőből: ώρύγην > όρύγω : έκρύβην>κρύβω (371,10: περιέκρυβεν)
- [245] Imp-tó képzés Perf-tőből: 383,20: στήκοντα.
- [246] Más imp-tó képzés: 83,3: πιάσαι (< πιάζω); 693,16: διαφάυσης (< διαφάω διαφάω helyett), vesd össze: 551,19: διαφάουσαι.
- [247] A ήττω (< ήττάομαι) *győzni* (νικώ) jelentéssel: 90,17: ήττησεν.

Szóképzés

- [249] -της (-ί/-ά/-ώτης):486,2: Έγκρατιτών (Κρατιτών mRV).
- [250] *Per analogiam* αίρεσιώτης: 701,9: ταξεώτης.
- [251-2] -τής *nom. actoris* (< -εύω, -όω, -ίζω, -άζω): 45,9: κεφαλαιωταί; 5,19: κτιστής; 626,10: άνασεισται (άνασεισαι P); 722,2: έπιθέται; 87,20: έπιξύσται.
- [253] -τωρ latin mintára -τωρ, -τωρος (-*tor*, -*toris m.*): 695,9: κουρατόρων.
- [254] -τήρ: 158,11: ψαλτήρ. Az -εύς *ritka*: 47,19: Άμαζονεΐς (Άμαζωνεΐς P); 17,4: Νικαέων. A latin řεγεών, λεγεών, σκεπεών mintájára: παπυλεών (500,12: παπυλεώνα), később ezek alapján -εών suffixummal: 544,21: πυλεώνα; 720,3: προμαχεώνων.
- [255-6] -έας, -άς: köznénből származó (μετωπίας, κεφάλων) ragadványnénben; -ίας suffixummal: 97,5 έγκρυφίας.
- [257-8] -μός *nom. actionis* (kül. < -ίζω, -άζω): 585,1: άπομερισμός; 120,14: θλιμμόν.
- [259] -άριος: 721,7: κομμερκιάριος; 550,12 řεφερενδαρίου; 734,9 ταβουλάριον.
- [260-2] -ία: 619,19: αύστηρία; 722,15: δημιουργίαν (= συνεργία); 720,6 καταρτίαν; 515,6: οικετίαι; 38,10: φθονοκτονίας. Latinból 354,10: τριουμβρατορίας; 696,14: κραβατταρίαν;
- [263-4] -σία: 542,20 φαντασίας (= πομπή); 79,10: φορεσίαν; 615,15: παραβασίαν; 572,11: λυχναψίας.

[265] -σις (kül. < *verba* -όω): 99,10: ὀλοκάρπωσιν; 617,2: κατάστασιν.

[266-7] -ότης: 172,11 πιότης (= πάχος); 562,14: συναϊδιότητος.

[268] -έα (*vel* -αία): 79,5: ἔρέαν; 719,22 πετραρίας (< τετραρέα)

[270] -τιών: a latin βιξιλλατιών, διρεκτιών mintájára κεφαλητίων és ἄρμαστατιών (*lustratio*) 718,20: ἄρμαστατιῶνος γενομένης.

[271] -ιον (-ίον,-άριον, -άδιον) deminutivum kicsinyítés nélkül; a hangsúly általában szabályos: 513,8 βουττίου (βουττίον; 513,10 βοῦττιν), de van στάθμιον is.

[272] A másodélesek a latin eredetű -ίον végű főnevek: 79,19: μαντία; 614,3: πλουμμία; de *horreum* általában ὠρεῖον (629,2: ὄριον).

[273] Az -ίον-végű hypertrisyllabae harmadélesek, 490,10: καλάμια; ha az o kiesett, akkor másodhangsúlyosak, 511,6: πασχάλιν; 495,14: Στρατῆγιν.

[274] A latin *-ium* /-ιον-végűek, például 629,2: μαγκίπια (μαγκηπία PV) mellett sok más latin eredetű szó is -ιον suffixummal: 469,4: ἔξεμπλιον; 530,6: καμπαγίων (καμπάγιον *campagus*); 205,18: Κερκέσιον; 574, 22: πενόλιον (πενώλιον PV) < φελώνιον/πενώλιον *paenula*.

[275-6] -ιον végű sok *nomina (para)syntheta* kicsinyítés nélkül: 608,15: Ἐξαῖππιου (ἐξαῖππιον); 31,4: παραμύθιον; 570,4: πρωθυπνίω (πρωθύπνιον); 489,8: τετραούγγιον (τετραούγκιον Dindorf τετραούγγιον P).

[277] -ίδιον, -ύδιον, -ούδιον: 604,9: Γαργαρίδην (*sic*); 624,8: χλανίδιν (χλανίδιον)

[278-9] -άριον (*vel* -άλιον) < *-arius*: 715,20: ὀψαρίου (ὀψάρι(ο)ν); 717, 15; 20: παλλικαρίων (παλλικάριον); 205,1; 614,1: στηθάριν (στηθάρι(ο)ν); 218,16: ἄσσάρια (ἄσσάριον); 218,16: κογγιάριον (κογγυάριον); 623,1: Γουναρίων (γουνάριον). 211,21: Βρουμάλια; 569,21; 572,3: κυῖνκεννάλια.

[280] -ίκιον (téves elvonás: ικ gyökelem -ιον-nal): 589,19: λεκτικίω (< λεκτίκιον *lectica*).

[281] -έλλιον (kettős, latin és görög kicsinyítő képző): σκουτέλλιν (< *scutellum*), κρικέλλιον (< *circellum*), κωδικέλλιον (< *codicellus*); 699,21: καστέλλιν (< *castellum*).

[282] -τώριον, -τούριον: 352,14: ὀρνατούριον.

[283] -ᾶτον: latin mintára (λαυρεάτον, 597,17: λαβρᾶτα); 725,4: σουδᾶτον.

[284] -εῖον: új képzés a λαιμομακελλεῖον (567,12: ἐν τῷ λαιμομακελλίῳ). NB: Mal. 475,12: μεγαλεῖον-t CP 623,14 alapján javítaná Lampros εὐαγγέλιον-ra (vö. Mal. 495,14).

[285-6] -μα: gyakori; 544,19 ἄπλώματα (ἄπλωμα); 700,12 σκηνώματος (σκήνωμα);

183,1 προσόχθισμα. A στάμα, θέμα, ἀνάθεμα (544,18), πρόθεμα, εὔρεμα, ἐφεύρεμα kivételével a krónikákban nincs több rövid tőhangzós az elvárható hosszú helyett.

[287-8] -ός: az új képzés nagyon ritka; λειψός és μογγός ragadványén mellett 729,21; 700,6: ἀνάσκαφος.

[289-91] -ικός: igen gyakori; új jelentéssel: CP 576,6: Ἑλλαδικήν; 540,3 κελλαρικά; 81,7: λογικός (*loquax*); 585,15: χρήματα λόγῳ σιτωνικοῦ (σιτωνικός); 10,5: τὸ τυπικὸν καὶ σκιῶδες πάσχα (τυπικός).

[292-3] -α(τ)ικός: a rossz elvonással létrejött -τικός (θανατικός, 619,12) után -ατικός is: εβδοματικός (452,20: εβδοματικῶ).

[295-6] -ινός: az időjelölő melléknevek mellett ὀψινός (77,11: λέγοντες κακὴν ὀψινὴν (sc. ἐσπέραν *vel* ὄραν; λέγοντες Κακὴ ὀψινὴ Dindorf κάκει ὀψινῆ PV cf. Mal 31,3). Az -ίνος suffixummal 549,18: Καπετωλίνου.

[297]-(σ)ιμος: új képzés ritka, például εὐκαίριμος (8,19: εὐκαιριμωτάτη) a πόριμος, ἐλλόγιμος, πλώϊμος - πλόϊμος mintájára.

[298] -αῖος: ῥουσαῖος (209,9: τὸ Ῥουσαῖον μέρος, vö. 614,6), de ῥούσαιος is (217,18: ταβλία ῥούσαια és 79,20 ῥούσεα).

[299] -τός: gyakori az új képzés, például τρεπτός (624,20: τρεπτοί).

[300-1] -ωτός: az -ωτός végű melléknevekből (< *verba* -ω), például ζυμωτός (135,16), elvont képzőből képzettek a krónikákban is megtalálhatóak.

[302] -ηρός, -ερός: például κοκκηρός (532,2: κοκκηράν). A φανεροί jelentése πλεῖστοι (628,7: φανεροί *plurimi*).

[303-4] -ιανός: a -*ianus* végű tulajdonnevek mellett a gyakori χριστιανός hatására; 532,1 Ἄννιβαλιανὸν; 619,8: ὁ Ἰουστινιανὸς κῶδιξ; 534,16: Κωνσταντινιανός (Κωνσταντιναί Dindorf)

[305] -ήσιος (-*ensis*): például καστρήσιος (CP 514,16) és χαλκηδονήσιος (569,13).

[306] -άλιος (-*alis*): inkább csak latin átvétel a βουκάλιος (159,17: βοκαλίους).

Függelék

[308-11] Főnevesülés: 556, 11: Ἀναστασιανὰς καὶ Καρωσιανὰς (θέρμας); 534,16: Κωνσταντινιανὰι (θέρμαι); 585,5: νεώτερος (= νεανίας); 77,11: ὀψινή (ῥα); 540,3: κελλαρικὰ; CP 585,15: σιτωνικόν (νόμισμα); 619,12: τὸ μέγα θανατικόν (νόσημα); 537,2: μαγγανικά τε παντοῖα (σκεῦδος *vel* ὄργανον)

[312]-άω: új kérézés nincs; CP 240,5 sk.: συμψησθεῖς (< LXX).

[313-6] Az -έω: új kérézés nincs; αὐθεντεῖν *auctoritatem habere* (619,8; 633,20); μονανδρεῖν (82,1); συγκροτεῖν *collaudare* 720,8: οὐ μετρίως συνεκρότησε; ὑστερεῖσθαι (= στερεῖσθαι) 515,7: ἐλευθερίας ὑστερεῖσθαι.

[317-20] -εύω: ἀπληκεύειν *applicare* 551,20 ἀπληκεῖον; 587,19: ἠπληκευμένος; δηριγεύειν *vel* δηριγεύεσθαι *dirigere* 530,5: δηριγευομένην; ἐξσκουσεύειν *excusare* 584,8: ἐξσκουσεῦσαι; πακτεύειν < *pactum* 726,7: πακτεῦσαι; πραιδεύειν < *praeda* 77,6: πραιδεύσας; ῥογεύειν < ῥόγα 612,3: ῥογεῦσαι; παραφοσεύειν 510,8: παραφωσεύσαντες; ποικιλλεύεσθαι (nincs a *Thesaurusban*) 87,21: ἐποικιλλεύσαντο (ἐπεποικηλεύσαντο V); προσηλυτεύειν (LXX) 496,9: προσηλυτεύει.

[321-4] -οω: ἀπλοῦν *extendere* 515,3: ἤπλωτο; ἀρειοθολοῦσθαι 562,13: ἀρειοθολωθέντα (ἀρείω θολενθέντα mR Ἀρειωθολωθέντα PV); ἐγγαστροῦν 211,13: ἐγγαστρῶσαι; ἐγκολποῦσθαι 81,2: ἐγκολπωσάμενος; ἐλαττονοῦν (LXX) 37,2: ἠλαττονοῦτο; ἐξυδατοῦν 537,4: ἐξυδατῶσαι (= δι' ὑδάτων καλύψαι); εὐλυτοῦν 604,18: εὐλύτωσόν με; 605,4 εὐλυτώθη. ζωοῦν 104,22: ζωοθεῖς; ξυλοῦσθαι 239,21: ἐξυλωμένα; χαυνοῦσθαι 548,15: χαυνούμενοι.

[325-31] -ίζω: igen gyakori; αἰωρίζεσθαι 78,15: ἐωρίζεται ἐπὶ τὸ παράλιον Dindorf ἐωριζόμενος γὰρ ἐπὶ τὸ παράλιον μέρος) (< μετεωρίζω *rossz etimológiával*); ἀπεχειρίσθη *truncatus est* 724,6: ἀποκεχειρισμένον; σφαλισθῆναι 624,13: ἐσφαλίσθη; ἐγεμίσθη (623,15); πτωματίζεσθαι 728,5: ἐπτωματίσθη; σαββατίζειν (LXX) 370,2 σαββατιεῖτε; σαμαρειτίζειν (620,2); σκελίζειν 594,15: ἐσκέλισεν; τρακταῖζειν *tractare* 626,11: τρακταῖσαντες.

[334-41] Előljárával összetett határozószók: 204,14: ἔξοτε; 69,19: ἐκ παιδόθεν; 697,14: ἐπάνω τῶν χειροτονιῶν; 273,8: ἀπ' ἐντεῦθεν 99,16: ἀπὸ μακρόθεν. A ὕψος határozószóként: 624,8: ἀναγαγόντες αὐτοὶ ὕψος εἰς τοὺς βαθμοὺς. 336,18: χάμαι. Új képzésű vagy jelentésű módhatározószók: 709,2: ἐνωμότως; 44,17: παχυμερῶς. A ὄλον-ὄλως típusú melléknévi határozószók nem ritkák; 623,12: ἀπονύχιον. Semleges melléknév

adverbálisan: a hangtani változás ($\omega > o$) miatt az -ως-végű határozószót felváltotta a semleges Pl. N., 596,4: ὀπισθάγκωνα.

Összetett szavak

[343-4] Az utótag megváltoztatása nélküli (kopulatív) összetétel: ἀρρένοθηλυσ 504,21.

[349] Nincs a *Thesaurus*ban: 99,10: ὀλοκάρπωσιν.

[350] Összetett melléknevek: 700,16: ὀλόγυμνον; 205,10: ὀλόχρυσσα.

[351] Előjárószo összetétele melléknénnel, például ἐνευπρεπής; 733,11: ἐνευπρεπῆ (*sic*).

[352] *Öszvérszók (Hybride Karmadhāraya)*: gyakori a πρώτος latin eredetű szó előtt. Más: 720,2: πυργοκαστέλλους; 570,6: σιγνόχριστον; előjáróval: 717,4: πρόκουρσον.

[354] A gyakori -άρχης mellett (474,14: ἀμφοδάρχη) -αρχος is: 216,7: πάτραρχον.

[355-6] Az -ός-végűek (< ποιῶ) közül: ἱστοριοποιός (269,9). Az -ος-végűek közül: ἀνάσκαφος (729,21; 700,6); ἀπότομος = αὐστηρός (559,1). A -τος gyakori; κυνόβρωτος (694,12); ζωοκαστόν (558,4); μηρόκλαστος (503,4).

[358] A σ-tönű melléknén ritka; 70,20: ἐνεργές.

[359] Az igei előtagú melléknén ritka; 619,21: μισοχριστιανοί; 38,10: ἀρνησοθείας.

[360-70] „*Possessive Komposita*” (*Bahuvrīhi*). ἐπίβραχος (720,20), τετράϊππος (207,21), σκαφοκάραβος (721,1), τρίλιθος (561,13), ἀνύπατος (690,18); σεμόπους (577,22). Az utótag változásával: μεσίαιλος (610,1); οὐλοξανθόκομος (577,22); τετράπυλος (699,2 főnevesülve) χαλκόστεγος (nincs a *Thesaurus*ban; 621,18); λεπτοχαράκτηρος (577,20). Az -ιος-végű összetett melléknén semlegese főnévnek tekinthető: πρωθύπνιον (570,4); ennek mintájára μέτρον > σιτομέτριον (533,12). „*Öszvérszók*” is: *circus* > ξυλόκερκος (598,6: Ξυλόκιρκον); *porta* > μονόπορτον (626,16).

[371-4] Az igei összetétel ritka, kivéve előjáróval. 621,11: τὸν τοποτηροῦντα; 562,13: ἀρειοθολωθέντα; 701,17: ἀσπροφοροῦντες. γαλακτοτροφεῖσθαι (211,8: γαλακτοτροφηθῆναι); ἐξειλεῖν (724,13: ἐξειλήσαντες); ἐξυδατοῦν (537,4: ἐξυδατῶσαι); ἐξκουσεύειν (584,8: ἐξσκουσεῦσαι); ἐγγαστροῦν (211,13: ἐγγαστρῶσαι); ἐγκολποῦσθαι (81,2: ἐγκολπωσάμενος).

A fenti anyaggyűjtéshez a következő megjegyzések kívánkoznak: Psaltes munkáját egyfelől folytatni kell, azaz a vizsgálatot ki kell terjeszteni a mondattani jelenségekre is, másfelől az új kritikai kiadás alapján javítani is kell majd a gyűjtött anyagot. Psaltes ugyanis Dindorf

szövegkiadását használta (de erre is sokszor rosszul hivatkozik), a vatikáni kéziratot (*Codex Vaticanus Graecus 1941*) pedig csak Dindorf kiadásából ismerte. Bizonyos jelenségeknél (hangtani változások, itacisztikus hibák) viszont a kéziratokat kell kiindulópontnak tekinteni: a hibák ugyanis lehetnek *coniecturák* vagy másolási hibák, melyek az adott kor paleográfiai, helyesírási vagy kiejtési sajátosságaira vezethetők vissza. Mindenképpen tudatosítani kell azonban, hogy a megfigyelt, kigyűjtött és rendszerezett jelenségek *nem* a Húsvéti krónika összeállításának idejére, azaz a 7. századra, hanem a 10. századi vagy későbbi kéziratok korára vonatkoznak. Külön kell vizsgálni továbbá azokat a jelenségeket, amelyek csak a Húsvéti krónikában tűnnek fel, hogy a szöveg nyelvi jellegzetességeit markánsabban lehessen elkülöníteni a bizánci világtörténet műfaji jellegzetességeitől és nyelvi hagyományától, hiszen ezek olykor egy-egy hangváltozás igazolására szolgálhatnak (68. o. *πενώλιον*). A megfigyelések még az *apparatus criticus* párhuzamos helyeinek (*apparatus fontium*) összeállításakor is felhasználhatóak. A vizsgálat legfőbb eredménye azonban a szövegalkotás szempontjából az lehet majd, hogy nyelvi és stilisztikai adatokkal lehet majd érvelni az ún. *előszó* (*syntagma de paschalibus*) és a Húsvéti krónika főszövegének, vagyis a világtörténetnek az összetartozása vagy szétválaszthatósága mellett. Minthogy a Húsvéti krónika korábbi kiadásai alapján javítottak más szövegeket is, azon helyek felülvizsgálatához is hozzájárulhat a Húsvéti krónika nyelvének újbóli módszeres megvizsgálása, melyhez, amint ez a fentiekből is látszik, Psaltes munkája megfelelő alapot és keretet kínál.

Utószó

A dolgozatban ismertetett előtanulmányok több új adattal járultak hozzá a Húsvéti krónikával kapcsolatos eddigi tudományos elképzelésekhez. A kéziratok tanulmányozása során – részben a korábbi szakirodalom tévedéseinek feltárásával, részben saját megfigyelések révén – elsősorban a recepció-kutatás terén sikerült előbbre jutni, de a kéziratok kollacionálása, alapos könyvtörténeti és írástörténeti vizsgálata is hozott új eredményeket. A Húsvéti krónikát őrző 16. századi madridi másolat korábban ismeretlen volt a kutatók számára, ezért ennek (mint a legjobb másolatnak) a megismertetése fontos adalék lehet a további kutatás számára. A francia és spanyol levéltári források tanulmányozása minden bizonnyal további eredményekkel szolgálhat majd az egyes kéziratok történetére vonatkozóan.

Az *editio princeps* vizsgálata során egy új forráscsoport (a 17. századi latin nyelvű (elsősorban) jezsuita levelek) bevonásával érdekes kép rajzolódott ki a Húsvéti krónika első kiadása megszületésének körülményeiről. A fordítások ismertetésével világossá vált, hogy a korábbi fordítók mind a módszer, mind a válogatás tekintetében meglehetősen önkényesen jártak el. Napjainkban a klasszikus nyelvek háttérbe szorulásával egyre több vállalkozás indul annak érdekében, hogy az ókori, középkori források élő nyelveken szélesebb rétegekhez (elsősorban egyetemi hallgatókhoz) is eljuthassanak. Ezeknek azonban csak akkor van jogosultsága, ha a fordító – jóllehet tökéletesen visszaadni nem tudja – a lehetőségekhez mérten ragaszkodik az eredeti szöveghez. Számunkra ezért DuCange fordítása a leginkább elfogadható, aki mind a megfelelő stílusértékű szavak megválasztásában, mind a mondatszerkezet tekintetében igyekezett pontosan követni a görög eredetit.

A Húsvéti krónika forrásaival foglalkozó esettanulmányok egy újabb lehetséges forrást, Eusebios elveszett *Chronicon*ját vonták be a vizsgálatokba, s ennek kapcsán a krónika szerkezeti felépítésére vonatkozóan is új szempontok merültek fel. A zsidó királyokról szóló szakasz után a görög hírességeket tárgyaló fejezet alapján is arra a következtetésre kellett jutnunk, hogy a Húsvéti krónika ránk maradt formájában befejezetlen.

A római császárokat és a keresztényüldözéseket vizsgáló fejezetek elsősorban azt kívánták szemléltetni, hogy a krónikaíró hogyan bánt a rendelkezésére álló forrásokkal, mindenekelőtt Malalas krónikájával és Eusebios egyháztörténetével. A dolgozatban az ilyen jellegű forráskritikai vizsgálatoknak csak az első lépéseit tudtuk bemutatni; a forráskutatást folytatni kell, s ehhez (különösen Malalas kapcsán) a nagyszabású nemzetközi tudományos vállalkozások tudományos eredményeit is figyelembe kell venni.

A kutatás további állomásai közül az egyik legfontosabb feladat a Húsvéti krónikában található consul-lista újbóli tanulmányozása. Fontos ez egyrészt azért, mert segítségével magyarázatot találhatunk arra a kérdésre, hogy bizonyos esetekben a krónika évszámai miért nem az általunk várt időpontot jelölik meg, másrészt a névanyag vizsgálatából is értékes következtetések adódhatnak.

A Húsvéti krónikában a consulok neveinél a római névadási szokásoktól eltérően nem szerepel *praenomen* és *cognomen*, a *nomen gentile* pedig több esetben félrevezető lehet, ahogyan a krónikaíró is megtévesztette például a Pompeius név: még Sextus Pompeius idején is Pompeius Magnus járt a fejében. A krónika nyelve görög, de a *consulok* nevei elsődlegesen latin nyelven maradtak fenn. Az alaposabb kutatás fényt deríthet arra is, hogy a megszámlálhatatlan hibás névalaknak mi állhat a hátterében. Ennek alapján valószínűleg a szerző (és a másoló) latin nyelvismeretével kapcsolatban is újabb megállapításokat tehetünk majd.

Fontos feladat továbbá a lapszéli bejegyzések beható vizsgálata, és annak eldöntése, hogy ezek közül melyek azok, amelyek valóban csak marginálisként kezelendők, és melyek azok, amelyeknek – valamilyen módon – a kiadásba is be kell kerülnie. A kiadás során mindenképpen kerülni kívánjuk a korábbi kiadók gyakorlatát, akik indoklás vagy megjegyzés nélkül vettek be lapszéli jegyzeteket a főszövegbe.

Mindezek elengedhetetlenül összekapcsolódnak a másolói tevékenység vizsgálatával: nem tudjuk, hogy a Kr. u. 7. század első felében keletkezett művet a 10. századig az (a rendelkezésünkre álló legrégebb kézirat létrejöttéig) hányszor másolták le. Az esetleges másolói hibák felfedésével azonban meg kell próbálnunk mind közelebb jutni a Húsvéti krónika 7. századi szövegéhez.

A készülő új kritikai kiadásban a legrégebb kézirat, a tizedik századi *Codex Vaticanus Graecus 1941* alapján adjuk a krónika szövegét. Amennyiben ennek a kéziratnak a szövege javításra szorul, a *Codex Vaticanus Graecus 1941* olvasatát az *apparatus criticus*-ban adjuk meg. A Húsvéti krónika szövegalkotása során tehát nem számolunk a bizánci korból fennmaradt egyetlen kézirattól eltérő olvasatokkal. A másolatok – különösen a korábbi

kutatás számára alig ismert *Codex Matritensis 4860* – alapos tanulmányozása és összevetése azonban elvégzendő (részben már el is végzett) feladat, mert ezeknek az újkori másolatoknak a segítségével nyílik lehetőség a vatikáni kódex sérült, de a 16. században még olvasható helyeinek helyreállítására.

A szöveg és az *apparatus criticus* között *apparatus fontium*-ot adunk, a párhuzamos szöveghelyek feltüntetésével. A szó szerinti egyezéseknél magát a helyet adjuk csak meg, a részben eltérő szövegeket viszont idézzük. Amennyiben egy forrásban csak gondolati egyezéseket találunk a Húsvéti krónika szövegével, akkor azt csak abban az esetben tüntetjük fel – az adott szövegrész idézésével – amennyiben feltételezhető, hogy annak (vagy a Húsvéti krónikával feltehetőleg közös elődjének) szövege hatással volt a Húsvéti krónika megszüvegezésére.

A szövegalkotás során a bizánci szövegekre vonatkozó új kiadási elveket követjük. Az utóbbi év(tized)ekben egyre inkább előtérbe került a bizánci kéziratoknak a hagyományostól némiképp eltérő, elsősorban nyelvészeti szempontú megközelítése és vizsgálata. A kéziratok helyesírása és központosítása a szöveg hangos (fel)olvasása során elkülöníteni kívánt vagy javasolt értelmi egységek határát jelöli.³⁵⁴ Ezzel összefüggésben különös figyelmet kell fordítani a kritikai kiadásban a hangsúlyokra, a simulószókra, valamint az egybeírt, azaz az alkotóelemeire nem tagolt határozói (adverbiális) kifejezésekre. Ezeknek a szempontoknak a figyelembevételével mind a 7. századi szerző, mind a 10. századi másoló korára (és környezetére) vonatkozóan értékes megfigyeléseket lehet tenni.

Az új kiadásban nagy kezdőbetűt csak új bekezdés első szavánál használunk: a bekezdésen belül tehát a pont után kis kezdőbetű áll minden mondat élén. Az általános szabály alól csak a tulajdonnevek képeznek kivételt. A *nomina sacra*, melyeket természetesen feloldunk, kisbetűvel szerepelnek, így például: θεός, πατήρ, πνεῦμα etc.; a Χριστός azonban tulajdonnévnek számít.

A görög szöveg mellé fordítást is adunk, a fordítás során pedig a Húsvéti krónika szövegét követjük (tartalmában és) stílusában, mellőzve a korábbi kiadóknál és fordítóknál tapasztalt egyneműsítő stilizálást és a tárgyi kiegészítéseket, melyek véleményünk szerint torzítják a Húsvéti krónika szövegét. Minthogy a Húsvéti krónika szerkezete a szöveg ránk hagyományozott állapotában nem egységes, nem tartjuk szerencsésnek, s ezért kerüljük a szöveg fejezetekre és alfejezetekre tagolását is.

³⁵⁴A bizánci központosásról mindmáig nem született átfogó feldolgozás. A kutatástörténethez és a legújabb eredmények összefoglalásához (szakirodalommal) lásd: GIANNOULI – SCHIFFER 2011.

A Húsvéti krónika – a tervek szerint – a *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* sorozat *Series Vindobonensis* alsorozatában jelenik meg, de a világhálón elérhető kiadása is lesz, ahol a szöveg és az apparátusok mellett a kézirat/ok (olvasatainak) megtekintésére is lehetőség nyílik majd.

Felhasznált irodalom

Kéziratok

Codex Vaticanus Graecus 1941

Codex Matritensis Graecus 4860

Codex Monacensis Graecus 557

Codex Upsaliensis Graecus N. 2

Codex Holmensis Graecus Va. 7,1–2

A Húsvéti krónika kiadásai

RADER, M. (ed.): *Chronicon Alexandrinum idemque astronomicum et ecclesiasticum, (vulgo Siculum seu Fasti Siculi) ab Sigonio, Panvinio, aliisque passim laudatum partimque Graece editum; nunc integrum Graece cum Latina interpretatione vulgatum.* Monachii (München) 1615.

DU FRESNE (sieur Du Cange), C. (ed.): *Chronicon Paschale a mundo condito ad Heraclii imperatoris annum dicesimum.* Paris, 1688 (posthumus); Venedig 1729².

DINDORF, L. (ed.): *Chronicon Paschale I-II.* (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. 4-5) Bonn, 1832. [= MIGNE, J. P. (ed.): *Patrologiae cursus completus. Series Graeca 92.* Paris 1860; 1865²; 1964³; Turnhout 1984⁴; Athēnai 2004.]

Fordítások

BEAUCAMP, J. – BONDOUX, R. – LEFORT, J. – ROUAN, M.-FR. – SORLIN, I.: Temps et histoire I: Le prologue de la Chronique Pascale. *Travaux et Mémoires* 7 (1979) 223-301.

BARIŠIĆ, F.: *Vizantiski Izvori za Istoriju Naroda Jugoslavije*. (Fontes Byzantini Historiam Populorum Jugoslaviae Spectantes. I.) Beograd 1955.

SZÁDECZKY-KARDOSS S.: *Az avar történelem forrásai. Die Quellen der Awarengeschichte. I.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 5) Szeged 1992.

САМУТКИНОЙ Л. А. (Пер. и комм): *Пасхальная хроника*. (Серия Византийская Библиотека. Источники) Санкт-Петербург 2004.

WHITBY, M. – WHITBY, M.: *Chronicon Paschale 284-628 AD*. Liverpool 1989.

Egyéb szövegkiadások

AUCHER, J. B.: *Eusebii Pamphili caesariensis episcopi Chronicon bipartitum nunc primum ex Armeniaco textu in Latinum conversum adnotationibus auctum Graecis fragmentis exornatum*. Venetiis 1818.

DINDORF, L. (ed.): *Ioannis Malalae Chronographia*. (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 14) Bonn 1831.

FIELD, FR.: *Origenis Hexaplorum quae supersunt; sive veterum interpretum Graecorum in totum Vetus Testamentum fragmenta. Post Flaminium Nobilum, Drusium, et Montefalconium, adhibita etiam versione Syro-Hexapлари. Tomus I. Prolegomena. Genesis – Esther*. Oxonii 1875.

HELM, R. (ed.): *Eusebius Werke. VII/1-2: Die Chronik des Hieronymus. Hieronymi Chronicon*. Berlin 1913, 1926 (Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte 24, 34); 1956² (Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte 47); 1984³.

KARST, J.: *Eusebius Werke. V. Die Chronik aus dem Armenischen übersetzt mit textkritischem Kommentar*. (Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte. 20) Leipzig 1911.

PETERMANN, H. – SCHOENE, A. – ROEDIGER, E.: *Eusebi Chronicorum libri duo. Volumen I: Eusebi Chronicorum Liber Prior*. Armeniam versionem Latine ad libros manuscriptos recensuit H. Petermann, Graeca fragmenta collegit et recognovit, appendices chronographicas sex adiecit A. Schoene. Berolini 1875. *Volumen II: Eusebi Chronicorum Canonum quae supersunt. Armeniam versionem Latine factam e libris manuscriptis recensuit H. Petermann, Hieronymi versionem e libris manuscriptis recensuit Alfred Schoene, Syriam epitomen Latine factam e libro Londinensi E. Roediger*. Berolini 1866 (Repr. I-II. Dublin – Zurich 1967).

RAHLFS, A. (ed.): *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum Graece iuxta LXX interpretes*. Stuttgart [1935] 1979².

THURN, J. (ed.): *Ioannis Malalae Chronographia*. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae Series Berolinensis 35) Berlin – New York 2000.

Szakirodalom³⁵⁵

ANDRÉS, G.: *Catalogo de los codices griegos de la Biblioteca Nacional*. Madrid 1987.

ANDRÉS, G.: *Catalogo de los codices griegos desaparecidos de la Real Biblioteca de el Escorial*. El Escorial 1968.

---

³⁵⁵ A húsvéti krónikával foglalkozó szakirodalomból csak azokat a tanulmányokat tüntettük fel az irodalomjegyzékben, amelyek a dolgozatban tárgyalt témakörökhöz köthetők. A lapalji jegyzetekben hivatkozott, de a tárgyhoz szorosan nem kapcsolódó művek (például az *editio princeps*ről szóló fejezetben a Rader munkásságát bemutató tételek) itt nem szerepelnek.

ANDRÉS, G.: Historia del ms. Vat. gr. 1941 y sus copias. *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* 64 (1958) 5-28.

ANDRÉS, G.: Una venta de códices griegos de Andrés Darmarius en Madrid en 1971. *Emérita* 49 (1981) 365-375.

ANTONIO, N.: *Bibliotheca Hispana Nova sive Hispanorum Scriptorum Qui ab Anno MD. ad MDCLXXXIV. Floruere Notitia. I. Matrili* 1783.

BARIŠIĆ, F.: *Vizantiski Izvori za Istoriju Naroda Jugoslavije*. (Fontes Byzantini Historiam Populorum Jugoslaviae Spectantes. I.) Beograd 1955.

BATIFFOL, P.: *L'Abbaye de Rossano. Contribution à l'Histoire de la Vaticane*. Paris 1891.

BEAUCAMP, J. – BONDOUX, R. – LEFORT, J. – ROUAN, M.-FR. – SORLIN, I.: Temps et histoire I: Le prologue de la Chronique Pascale. *Travaux et Mémoires* 7 (1979) 223-301.

CANART, P.: *Codices Vaticani Graeci. Codices 1745-1962. I-II*. Vatican 1970.

COXE, H. O.: *Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae. I*. Oxonii 1853.

CROKE, B.: The Originality of Eusebius' Chronicle. *The American Journal of Philology* 103 (1982) 195-200.

DAXECKER, F.: *Der Physiker und Astronom Christoph Scheiner*. Innsbruck 2006.

DAXECKER, F. – ETTTEL-SCHÖNEWALD, B. (Hrgg.): *Sonne entdecken. Christoph Scheiner 1575–1650*. Ingolstadt 2000.

DELISLE, L. V.: *Le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque Impériale étude sur la formation de ce dépôt comprenant les éléments d'une histoire de la calligraphie, de la miniature, de la reliure et du commerce des livre à Paris avant l'invention de l'imprimerie I*. Paris 1868.

EHINGER, E.: *Catalogus Bibliothecae Amplissimae Reipublicae Augustanae, Jussu et auctoritate Nobilissimorum et Amplissimorum Virorum, Dn. Johannis Antonii Laugingeri, VIIviri, Dn. Johannis Vdalrici oesterreicheri, praeteris, Bibliothecae praefectorum, et scholarum.* Augustae Vindelicorum 1633.

FERBER, M. U.: „Cives vestros sine controversia habeo pro Germaniae cultissimis“. Zum Verhältniss von Späthumanismus und Konfessionalisierung am Beispiel der bikonfessionellen Reichsstadt Augsburg. In: MÜLLER, M. G. (Hrsg.): *Humanismus und Renaissance in Augsburg. Kulturgeschichte einer Stadt zwischen Spätmittelalter und Dreißigjährigem Krieg.* (Frühe Neuzeit 144) Berlin – New York 2010. 409-420.

FERNANDEZ, B.: *Antigua lista de manuscritos latinos y griegos inéditos del Escorial.* Madrid 1902.

FREUND, A.: *Beiträge zur antiochenischen und zur konstantinopolitanischen Stadtchronik.* Jena 1882.

GELZER, H.: *Sextus Julius Africanus und die byzantinische Chronographie. II. 1. Die Nachfolger des Julius Africanus.* Leipzig 1885. [repr. New York 1967]

GERICKE, H. – LEMMER, M. – ZÖLLNER, W. (Hrsg.): *Orbis mediaevalis. Festgabe für A. Blaschka.* Weimar 1970.

GIANNOULI, A. – SCHIFFER, E. (Hrsg.): *From Manuscripts to Books. Proceedings of the International Workshop on Textual Criticism and Editorial Practice for Byzantine Texts (Vienna, 10-11 December 2009)* Wien 2011.

GIER, H. (Hrsg.): *Jakob Bidermann und sein „Cenodoxus“. Der bedeutendste Dramatiker aus dem Jesuitenorden und sein erfolgreichstes Stück.* (Jesuitica 8) Regensburg 2005.

GRAFTON, A.: *Joseph Scaliger: A Study in the History of Classical Scholarship. Volume II: Historical Chronology.* Oxford 1994.

GRAUX, CH.: *Essai sur le origines du fond grec de l'Escorial.* Paris 1880.

GRAUX, CH. – MARTIN, A.: Notices sommaires des manuscrits grecs du Suède. *Archives des Missions scientifiques et littéraires* IIIe série 15 (1889) 315-317; 369-370.

GRUSKOVÁ, J.: Further Steps in Revealing, Editing and Analysing Important Ancient Greek and Byzantine Texts Hidden in Palimpsests. *Zborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského. Graecolatina et Orientalia* 33-34 (2012) 69-82.

GRUSKOVÁ, J.: *Untersuchungen zu den griechischen Palimpsesten der Österreichischen Nationalbibliothek. Codices Historici, Codices Philosophici et Philologici, Codices Iuridici.* (Veröffentlichungen zur Byzanzforschung XX. Denkschriften der Philosophisch-historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 401). Wien 2010.

HARDT, I.: *Catalogus codicum manuscriptorum Graecorum Bibliothecae Regiae Bavaricae.* Monachii 1812.

HAUB, R.: Christoph Scheiner SJ – Vita aus den Katalogen des Archivum Monacense SJ. In: DAXECKER, F. – ETTTEL-SCHÖNEWALD, B. (Hrgg.): *Sonne entdecken. Christoph Scheiner 1575–1650.* Ingolstadt 2000. 16.

HAUB, R.: Zwei Briefe Christoph Scheiners an Matthäus Rader. In: Daxecker, F. – Ettel-Schönewald, B. (Hrgg.): *Sonne entdecken. Christoph Scheiner 1575–1650.* Ingolstadt 2000. 24-25.

HOWARD-JOHNSTON, J. D.: *Witnesses to a World Crisis. Historians and Histories of the Middle East in the Seventh Century.* Oxford 2010.

HUNGER, H.: *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner. I.* (Handbuch der Altertumswissenschaft XII 5, 1) München 1978.

HUNGER, H. – GAMILLSCHEG, E. – HARLFINGER, D.: *Repertorium der griechischen Kopisten.* (Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik 3) I. *Handschriften aus Bibliotheken Grossbritanniens. A) Verzeichnis der Kopisten; B) Paläographische Charakteristika; C) Tafeln.* Wien 1983.

HUNGER, H. – GAMILLSCHEG, E. – HARLFINGER, D.: *Repertorium der griechischen Kopisten*. (Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik 3) II. *Handschriften aus Bibliotheken Frankreichs und Nachträge zu den Bibliotheken Grossbritanniens*. A) *Verzeichnis der Kopisten*; B) *Paläographische Charakteristika*; C) *Tafeln*. Wien 1989.

HUNGER, H. – GAMILLSCHEG, E. – HARLFINGER, D.: *Repertorium der griechischen Kopisten*. (Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik 3) III. *Handschriften aus Bibliotheken Roms mit dem Vatikan*. A) *Verzeichnis der Kopisten*. B) *Paläographische Charakteristika*; C) *Tafeln*. Wien 1997.

IRMSCHER, J.: ΑΚΤΑ ΔΙΑ ΚΑΛΟΠΟΔΙΟΝ. In: GERICKE, H. – LEMMER, M. – ZÖLLNER, W. (Hrsg.): *Orbis mediaevalis. Festgabe für A. Blaschka*. Weimar 1970. 78-88.

JAMES, L. (ed.): *A Companion to Byzantium*. Chichester 2012.

JEFFREYS, E. – CROKE, B. – SCOTT, R.: *Studies in John Malalas* (Byzantina Australiensia 6) Sydney 1990.

JEFFREYS, E. – JEFFREYS, M. – SCOTT, R. (et alii): *The Chronicle of John Malalas*. (Byzantina Australiensia 4) Melbourne 1986.

KAEGI, W. E.: *Heraclius – Emperor of Byzantium*. Cambridge 2003.

KRESTEN, O.: *Der Schreiber Andreas Darmarios. Eine kodikologisch-paläographische Studie. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien*. Wien 1967.

KRUMBACHER, K.: *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527-1453)*. München 1891; 1897²

LABBE, PH.: *De Byzantinae historiae scriptoribus etc. Ad omnes per Europam eruditos προτροπευτικόν*. Parisiis 1648.

LAMPROS, S.: Ο ΜΕΓΑΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΟΣ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ. *Νέος Έλληνομνήμων* 14 (1917-1920) 305-317.

LUNDSTRÖM, V.: Studien zu spätgriechischen und byzantinischen Chroniken. *Eranos* 1 (1896) 150-168.

MAAS, P.: Metrische Akklamationen der Byzantiner. *Byzantinische Zeitschrift* 21 (1912) 28-51.

MARTÍN, P.: La biblioteca griega de Jerónimo Zurita. *Estudios Humanísticos Fililogía*. 13 (1991) 45-55.

MERCATI, G.: A Study of the Paschal Chronicle. *Journal of Theological Studies* 7 (1906) 397-412. [= *Opere minori II*. (1897-1906). (Studi e Testi 77) Vatican 1937. 462-479.]

MERCATI, G.: I frammenti esaplatari del Chronicon Paschale. *Revue Biblique Internationale* 4 (1907) 81-84. [= *Opere minori III*. (1907-1916). Vatican 1934. 46-49.]

MERCATI, G.: *Per la storia dei manoscritti greci di Genova, di varie badie basiliane d'Italia e di Patmo*. (Studi e Testi 68) Vatican 1935.

MILLER, E.: *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale et autres bibliothèques, XXXI/2*. Paris 1886.

MILLER, E.: *Catalogue des manuscrits grecs de l'Escurial*. Paris 1848.

MOMMSEN, TH. (ed.): *Chronica minora saec. IV. V. VI. VII. Volumen I*. (MGH AA IX) Berolini 1892.

MORAVCSIK GY.: *Byzantinoturcica I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*. Berlin 1958.²

MOSSHAMMER, A. A.: *The Chronicle of Eusebius and Greek Chronographic Tradition*. Lewisburg – London 1979.

MÜLLER, M. G. (Hrsg.): *Humanismus und Renaissance in Augsburg. Kulturgeschichte einer Stadt zwischen Spätmittelalter und Dreißigjährigem Krieg*. (Frühe Neuzeit 144) Berlin – New York 2010.

ORAEVIUS, J. G. (ed.): *Isaaci Casauboni epistolae*. Brunsvigae 1656.²

PANAYOTAKIS, C.: Baptism and Crucifixion on the Mimic Stage. *Mnemosyne* (4. Series) 50 (1997) 302-319.

PÉTAU, D.: *Opus de doctrina temporum, divisum in partes duas, quarum prior τὰ τεχνικὰ temporum, posterior τὰ ιστορούμενα complectitur*. Lutetiae Parisiorum 1627; *Opus de doctrina temporum. II. cum Uranologio seu Auctario operis de doctrina temporum II*. Lutetiae Parisiorum 1630; Antwerpiae 1703, 1705; Veronae 1731; Veneziae 1757.

PSALTES, S. B.: *Grammatik der byzantinischen Chroniken*. (Forschungen zur griechischen und lateinischen Grammatik 2) Göttingen 1913.

REININK, G. J. – STOLTE, B. H. (eds.): *The Reign of Heraclius (610-641). Crisis and Confrontation*. Leuven 2002

REISER, A.: *Index manuscriptorum Bibliothecae Augustanae cum Adpendice duplici, praemissus historiae literariae et librariae*. Augustae Vindelicorum 1675. 83.

RÖMMELT, S. W.: „Als ob ich den ganzen Martial kommentiert hätte“. In: MÜLLER, M. G. (Hrsg.): *Humanismus und Renaissance in Augsburg. Kulturgeschichte einer Stadt zwischen Spätmittelalter und Dreißigjährigem Krieg*. (Frühe Neuzeit 144) Berlin – New York 2010. 309-326.

SCHMID, A.: Die Korrespondenz zwischen P. Matthäus Rader SJ und Marcus Welser. In: MÜLLER, M. G. (Hrsg.): *Humanismus und Renaissance in Augsburg. Kulturgeschichte einer Stadt zwischen Spätmittelalter und Dreißigjährigem Krieg*. (Frühe Neuzeit 144) Berlin – New York 2010. 420-442.

SCHMID, A.: Wissenschaftliches Leben im Jesuitenkolleg St. Salvator im Augsburg. Der Briefwechsel des P. Matthäus Rader. in: GIER, H. (Hrsg.): *Jakob Bidermann und sein „Cenodoxus“*. Der bedeutendste Dramatiker aus dem Jesuitenorden und sein erfolgreichstes Stück. (Jesuitica 8) Regensburg 2005. 61-78.

SCOTT, R. *Byzantine Chronicles and the Sixth Century* (Variorum Collected Studies Series, CS 1004) Farnham – Burlington 2012.

SCOTT, R.: Text and Context in Byzantine Historiography. in: JAMES, L. (ed.): *A Companion to Byzantium*. Chichester 2012. 251-262.

SCHMID, A. – HAUB, R. – RÖMMELT, S. W. – LUKAS V. (Hrsg.): *P. Matthäus Rader SJ. Band II. Die Korrespondenz mit Marcus Welser 1597-1614*. München 2009.

SCHMID, A. – ZÄH, H. – STRODEL, S. (Hrsg.): *P. Matthäus Rader SJ. Band I: 1595-1612*. München 1995.

SCHREINER, P.: *Die byzantinischen Kleinchroniken. I-III*. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Vindobonensis 12, 1-3) Wien 1975, 1977, 1979.

SCHWARZ, E.: Chronicon Paschale. in *RE* 3/2 Stuttgart 1899. 2460-2477 [= SCHWARZ, E.: *Griechische Geschichtsschreiber*. Leipzig 1959. 291-316].

SZÁDECZKY-KARDOSS S.: *Az avar történelem forrásai. Die Quellen der Awarengeschichte. I*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 5) Szeged 1992; Budapest 1998².

САМУТКИНОЙ Л. А. (Пер. и комм): *Пасхальная хроника*. (Серия Византийская Библиотека. Источники) Санкт-Петербург 2004.

TORALLAS TOVAR, S.: De codicibus Graecis Upsaliensibus olim Escorialensibus. *Erytheia* 15 (1994) 191-258.

TREADGOLD, W. T.: *The Early Byzantine Historians*. Basingstoke 2007.

WALLRAFF, M. – ROBERTO, U. – PINGGÉRA, K. (edd.) – Adler, W. (trans.): *Iulius Africanus: Chronographiae. The Extant Fragments*. (Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte. Neue Folge 15) Berlin – New York 2007.

WEISMANN, W.: Gelasinos von Heliopolis, ein Schauspieler-märtyrer. *Analecta Bolladiana* 93 (1975) 39-66.

WHITBY, L. M.: The Great Chronographer and Theophanes. *Byzantine and Modern Greek Studies* 8 (1982-1983) 1-20.

WHITBY, M. – WHITBY, M.: *Chronicon Paschale 284-628 AD*. Liverpool 1989.

WILD, J. – SCHWARZ, A. – OSWALD, J. (et alii) (Hrgg.): *Die Jesuiten in Bayern 1549-1773. Ausstellung des Bayerischen Hauptstaatsarchivs und der Oberdeutschen Provinz der Gesellschaft Jesu*. Weißenhorn 1991.

Függelék